Олександер Кошиць

Спогади

СПОГАДИ
Олександра Кошиця

Друком Нового Шляху, Винипег, Манітоба.

Printed in Canada

СПОГАДИ

Олексадра Кошиця

ЧАСТИНА ПЕРША

1947

КУЛЬТУРА Й ОСВІТА

Ukrainian Cultural and Educational Centre
P.O. Box 3093
Winnipeg Manitoba Canada

ОЛЕКСАНДЕР КОШИЦЬ
(12. 9. 1875 — 21. 9. 1944)

Знимка з 1942 р.
Винипег, Ман.

ВІД ОСЕРЕДКУ

СПОГАДИ ОЛЕКСАНДРА КОШИЦЯ — це в дійсности автобіоґрафія. Над Спогадами Покійний працював довший час, але доривочно. Вже в останні роки звертався Він до них частіше й поширював їх, скорочував, або робив замітки: поширити, скоротити, вставити . . . Ці побажання не виконались.

Це книга любови до народу й України, яким Автор віддав усе своє життя й свій ґеній.

З глибокого пієтизму до великого українського Бояна, ґенія-дириґента, знавця української пісні й старовини, який, в роках 1919-1926 із Республіканською Капелею і потім Українським Національним Хором, у чорні дні історії України відкрив їй двері до найшляхотніших закутин людських істот по всьому культурному світі — в Европі й Південній і Північній Америках.

В память незабутніх годин співпраці з Покійним на Вищих Освітніх Курсах та роздумувань над проблемами української культури будучого в роках 1941-1944, коли родилась ідея Осередку, — Осередок Української Культури й Освіти з радістю передає Його спогади українському громадянству.

Головну редакцію Спогадів перевела ВП. Пані Т. Кошиць. При редаґуванні мова та стилістика не зазнала змін — це жива мова вузької батьківщини Т. Шевченка й О. Кошиця. Зміни заведені тільки у правописі та змінені де-не-де дієслівні закінчення **—ть** на **—ти**.

В. САМІЙЛЕНКО.

УКРАЇНІ

Ти звеш мене й на голос милий твій
З гарячою любовою я полину;
Поки живуть думки в душі моїй,
Про тебе, ненько, думати не кину..
Як мрію чистую з найкращих мрій
Я захоЪаю в серці Україну,
І мрія та як світище ясне
Шляхом правдивим поведе мене.

Нехай той шлях важкий, нехай тернистий!
Але хіба тоді квіток шукать,
Коли тебе, твій любий образ чистий
Несхнучі сльози тяжко туманять?
Коли твій ґеній навіть променистий
Онемощів і почина згасать?
О ні, того скарають муки люті,
Хто зможе в час такий тебе забути!

В біді твоїй рідніша ти мені:
Тобі несу я сили всі, що маю;
І працю тиху і мої пісні
На вівтар твій побожно я складаю.
Натхни-ж мене! Нехай у мертвім сні
Я днів моїх даремне не загаю!
Нехай я знаю, що не дурно жив,
Що за життя тобі я заплатив.

Коли я був дитиною малою,
Красу твою повсюди я вбачав.
Здавалась ти веселою, ясною,
Мене твій вид веселий чарував.
Тоді я ще душею молодою
Про муки тайнії твої не знав;
Тепер же бачу я твої страждання,
І ще зросло моє к тобі кохання.

Прийми-ж мої пісні як дар малий
Великої і вірної любови!
Що зможе дати мій талан слабий
В скарбницю любої твоєї мови
Він певно дасть, і знай, що в час страшний
Твій син тобі не пожаліє крови,
І що не спинить страх усіх погроз
Моїх пісень, моїх за тебе сліз.

(Любимий вірш О. Кошиця)

МАЛЕНЬКА ПЕРЕДМОВА

МЕНІ завше подобались ріжні мемуари, спогади, щоденники. Особливо, коли до них автор прикладав свою передмову. Я просто раюю, читаючи такі твори. А ще більше тоді, коли сам автор грав яку небудь ролю в житті і почуває себе часткою, атомом чи то цілим орґанізмом (але обовязково активним і чинним), якого небудь історичного моменту. Тоді усі події, які проходять в його творі перед твоїми очима набірають особливої ціни й цікавости: усе, що малює такий автор, робиться там десь, на тлі, на котрому головне місце займає сама авторова персона. Чи то лютує буря житейського моря, чи то звичайна баталія, чи то краєвид який, чи то страшна драма, чи тиха ідилія, — все це робиться там десь далі, а спершу ваше око тішить фіґура самого автора в ріжних, відповідних позах: то в глибокій задумі, то з захопленням в очах, а то і з сльозами в тих же очах; то з іронічною посмішкою, а іноді просто з глибоким стражданням на лиці; то в позі спокійній, а то з протягнутою вперед указуючою, чи наказуючою рукою; іноді ж ті руки складені навхрест на грудях, як у Наполеона. Словом — всюди він є вісь, на якій крутяться усі події, і той автор теліпається у вас під носом, як ковбаса на бантині перед Різдвом, так, що як скінчиш оті мемуари, чи щоденника, чи спогади, то, чи уявлятимеш собі той чи інший історичний мент, Бог знає, а що фігуру автора, який "діяв" в той історичний мент запамятаєш навіки і, коли справа заходить про той мент, то і виходить, як у того Чехова, що коли питали про якесь там місто, то при найменню його, усі з просвітлілим чолом казали:

"А! Це там, де диякон ззів увесь кавяр!"

Проте від твору виноситься враження цілковитої суцільности, і втіхи читачеві такому, як я, він дає багато.

В передмові до такого твору автор звичайно попереджує, що писати він почав "не через те, що . . . " і "не для того, що б . . .", а просто на прохання приятелів, або бажаючи залишити своєму улюбленому внукові спогади про цікаві події, або з бажання висвітлити правду.

Більше ж соромливий автор, то той нікого не попереджує, а робить вигляд, наче нікого нема і пише він тільки через те, що руки чухаються, а сам він і гадки не має, що хто небудь, де небудь, і як небудь прочитає його твір. Такий автор розказує сам собі про все з виглядом старої манашки, яка дивиться на чуже "прелюби сотвори", і зараньше перепрошує з переляком можливого читача "наколи б кому в руки попалась оця книжка . . ." і т. д.

Крім того, коли автор особа "історична", то ніяк не може відмовиться від думки, що він дає комусь найточніщий відчит про ті чи другі події, а позаяк відмовитись від своєї персони не може, то виходить у нього "протокол" на самого себе. У такого автора усе було б інакше, коли б були послухали своєчасно його поради. До своїх ворогів та супротивників він ставиться з всепрощаючою лагідністю.

Нічого подібного нема в оцих спогадах.

Цілком одверто кажу, що пишу я їх через те, що хочеться згадати про те, що я колись переживав та робив. І, коли занотовую які малі дрібні події, то через природне бажання пережити наново хоч тінь того почуття, яке тоді їм товаришувало. Згадати — це також природно і не смішно і не стидно, як піти на кладовище до тих, з ким колись разом жив.

Пишу ж для того, що яка небудь, мого віку й часу людина (коли така знайдеться), перечитавши оце писан-

ня, згадала так само наші часи, і може у неї, я певен в цьому, знайдеться не одна світла минута в спогадах, як і у мене.

У російського письменника Марієнгофа є "Роман без вранья". Дуже гарна, але дуже трудна ідея написати "роман", цеб то брехню, не збрехавши. А мені, хоч я не Марієнгоф, хочеться написати спогади без точних фактів і подій (хоч я сам дуже точний). Але коли у мене зустрічаються деякі дати, то тільки через те, що випадково у мене знайшовся старий пашпорт, де усе занотовано так точно, як це робилось в старі царські поліційні часи.

А найкращим крім того "пашпортом" є моя власна память.

БАТЬКО

Батько мій, священик Антоній Ігнатович Кошиць родився 17. I. 1830, помер на 68 році життя, 8. XII. 1898 р. Мій дід (20. XII. 1784 — 30. I. 1837, священик теж) Ігнатій був на приході в с. Нізгуринцях (чи малих, чи великих) Бердичівського повіту, Київської губ. В цьому селі наша родина була на попівстві більше 100 років і останнім попом з Кошиців там був мій двоюродний брат Володимир Кошиць (син Андрія — рідного брата мого батька).

Мій батько зостався сиротою ще за малих літ і старший його брат Андрій, що заступив місце священика в 1837 р. по моєму дідові, був йому за батька. Батько був посланий у Київську (Подільську) бурсу, мабудь біля 1840 р., звідки ходив пішки літом додому з другими бурсаками (наче у "Вію" Гоголя). Про свої бурсацькі роки розказував він дуже мало: вчили по-латині (це була викладова мова), били страшенно, бурсаки жили напів голодно. Ранком зімою збірались під бурсою перед початком лекцій і треба було битись навкулачки, щоб як небудь зігріться, бо чоботи не мали підошов, а вся одежа складалась з білизни і поверх неї "домікотоновий" халат підперезаний череском — от і все вбрання завше холодного і голодного бурсака.

Мій батько вчився добре й був у своїй клясі ТУТОРОМ — цеб то перед приходом вчителя екзаменував бурсаків з ріжних предметів і одмічав в "журналі" — "scit, nescit" (знає, не знає). А як був у старшій клясі (здається у "Філософії") то уже був отаманом над меншими бурсаками, коли приходилось йти пішки на вакації додому з Києва. Про такі "Гоголевські" мандри я чув

тільки від матері, бо батько памятаю уже був в тому віку, коли людина не любить розказувати про молоді "дурниці".

Мати, бувало, не без тайної гордости розказувала як бурсаки раз ішли компанією під головуванням мого батька додому і десь на полі зайшли до коршми ночувати. В тій коршмі сиділо четверо пяних, які почали глузувати з бідної бурсацької голоти. Слово за словом, нарешті прийшло до сварки, а далі й до бійки і в цій баталії мій батько (з бурсаками мабудь) побив чотирьох здоровенних дядьків і власноручно повикидав їх з корчми.

Батько дуже не любив, коли мати розказувала про його ріжні молоді геройські вчинки. Не любив він і того оповідання, від якого у нас дух займався від страху. Це сталось, як уже батько був молодим священиком в с. Ромашках, Канівського повіту, Київщина. Поїхав він на "благочинський" зїзд у с. Черниші. Піп молодий, коні сірі чудові (придане материне), за візника церковний староста, при собі тільки жмут службових паперів. Діло було глибокої осені і за тих часів, коли дезертири (утікачі) з війська (наслідки страшного режиму Миколи I.), або робочі команди, яких виряжали командири полків на заробітки, займалися розбоєм по великих дорогах, та злодійством по селах. Засідання зїзду скінчилось пізно, на дворі стояла осіння темна ніч і усі присутні на зїзді зістались у благочинного ночувати. Уперся один молодий піп Антін Кошиць і серед глибокої ночі рушив в дорогу. Як виїхали з села, то упірнули в таку темряву, розказував матері староста, що йому не було видко сірих коней, якими він правував. Раптом на повороті з Черниші до Ромашок, десь у полі знялось полумя. Староста каже:

— Пожар.

А піп каже:

"Ні, то чумаки розклали багаття!"

Ідуть далі й бачуть — горить коршма, що стоїть на

роздоріжжі. Ударили по конях (треба рятувати людей) і долетіли до коршми в той мент, як уже вся стріха спалахнула вогнем. При світлі вогню видно було, як за хатою, біля скирди соломи вештались якісь люди. Батько каже:

"Стій, старосто, я загляну в хату, може треба кому помочі."

Сам почав кричать на ґвалт, рванув двері й ускочив у хату, а протяг від вогню з тріском зачинив їх за ним. Староста зостався один з кіньми; коні бють копитами землю від страху, рвуть віжки, ледве можна їх утримати . . . Проходить хвилина, друга, третя, уже загорілось і в сінях, так що й виходу нема, скоро й дах завалиться, а попа все немає . . . Нарешті, розбивши вікно, вискакує на двір напівобгорілий, падає в бричку і ледве вимовив "тікаймо".

Староста пустив віжки, коні мов божевільні, підхопили й понесли . . . Полумя світить ззаду на дорогу й видно, що якісь верхівці женуться за бричкою, — коні піддають ходу, наче розуміють небезпеку і на деякий мент погоні не видко, але тілько зменьшується гін — знов тіж фігури невпинно наближаються, насідають на плечі. Староста оглянеться назад, — по конях — і знов божевільна гонитва і так на протязі пятнадцяти верстов, аж до самих Ромашок. Прилетіли в село і зараз же ударили трівогу в дзвона. Позбігались люди й побігли до коршми, але застали вже тілько згарище й попіл, а під ним чотири обгорілі трупи. Батько під свіжим вражінням розказував матері, що коли ускочив в сіни, то зараз же на порозі в хату спіткнувся на зарізаного жида, котрий "доходив", хрипів і пробував щось сказать. Батько послухав і почув тілько:

"Три, три, три . . ."

Він ускочив у першу кімнату і побачив на ліжку побитих мідними підсвішниками двох дітей і жидівку.

Від страху, та бачучи, що нема кому помагати, він

Священик Антоній Ігнатович Кошиць
* 17. I. 1830 — † 8. XII. 1898
Батько О. Кошиця

кинувся назад у сіни, але там уже горіла солома, й двері в хату зачинились протягом з такою силою, що він ледве відчинив їх назад . . . Полумя пекло його й чулось, що спалахнуть коси. Перебігши кімнату, він кинувся у маленьку комірчину (за кімнатою), але там вікно було заґратоване. Через це вікно він успів побачити, що якісь люди порались біля ожереду соломи — чи то ховали, чи то виймали щось . . . Він побоявся звати на поміч і знов вернувся у велику кімнату, але там уже було повно диму, горіли двері від сіней і почали горіти одвірки з надвору. У відчаю він висадив вікно і напів обгорілий вискочив на двір, як староста вже думав, що він пропав, а коні повибивали ногами ями в коліно . . .

Потім тих розбишак (були між ними й дезертири, й з "робочої команди", а були і "вольні") впіймали й судили у Києві. Мій батько був присутній серед публики (це були перші "гласні суди") і чув, що й його там згадували, коли обвинувачені розказували, як якийсь то піп нагодився на цю подію. Розбишаки одверто казали на суді, що гнались за ним і коли були б догнали, то зробили б теж, що й шинкареві, а коней пустили б гулять з вогненими віхтями в хвостах . . .

Не любив батько,коли мама розказувала й про його першу подорож до Києва на пароплаві. Треба сказати, що тоді пущено було по Дніпру першого пароплава. Пароплав той не мав кают і разом був і буксірний і пасажирський (я в 90-х роках памятаю його уже старим "буксіром", звався "Андрій Первозванний"). У велику весняну повінь він не підходив до пристані (у Трахтомирові), а їхать треба було до нього човном. От батько одного разу й вирішив поїхати до Києва новим способом, "пароходством", як тоді казали. Одяг свою нову вовчу шубу — "шик", без якого не обходився жадний заможний більш-менш піп (був холодний березень), сів у човна й поїхав до пароплаву. Мабудь треба було приставати до нього на ходу, чи що, бо загатив човном

прямо пароплавові у колесо (я ті величезні бокові колеса памятаю). Звичайно, що піп і прихожанин були подібно фараонові — "ввержені в пучину морську". Батька врятував тільки його вовчий кожух, що не міг зразу намокнуть, а протримав свого власника деякий час на воді, поки не витягли його на пароплава. Прийшлось до гола роздягатись на холоді, та біля гарячої машини сохнуть від Трахтомирова до самого Києва.

Одного разу батько з молодою жінкою (тоді красивою) моєю мамою поїхали в якесь містечко на базар. Серед натовпу вештався пяний розхрістаний москаль у червоній сорочці. Дивлячись на гарненьку молоду попадю він почав вигукувать непристойності. Батько оперезав його раз батогом і той зник. Але коли по базарі виїхали за місто, то батько побачив, що кацап засідає на нього в житах. Коли бричка порівнялась, то він вискочив з жита й кинувся навздогін, бажаючи учепитись за задок брички. Батько сказав погоничу трохи притримати коней і, коли кацап ухопився руками за спинку, та матюкаючись на чім світ стоїть, намірявся вискочить на задню вісь, — піп упіймав його за чуба, вихопив у погонича пужально, сказав дать коням "повний хоц" і почав трактувати кацапа: коні несуть, що є духу, кацап ззаді біжить на власній чуприні наче на поводу, а піп його рипіжить батогом по спині. До того частував, аж поки червона сорочка не розпалась шматтям на плечах, потім випустив чуба, кацап упав на дорогу, а коні понеслись далі... Такі були часи.

Не любив батько, коли мама розказувала про їх знайомство та сватання. Батькові було по скінченні семинарії мабудь років 22-23, а матері не повних 16. Жила вона в Лаврі у дядька ієромонаха, що завідував Лаврською друкарнею. Він то й вибрав для матері жениха. Батько сподобався матері відразу: був русявий, кремізний, веселий, одягнутий у сюртук і глажену манішку (тоді новість). "Посаженою матірю" була губер-

наторша княгиня Васільчікова (знайомство материного дядька). Мати була тоді зовсім дитина, працювала, а також "получала образовання" в модній майстерні Рябініна. Дядько дав за нею добрий посаг грішми і пару чудових сивих коней. Перший батьків приход (парохія) був с. Костянець, Канівського повіта (Київщина). Там батько пробув недовго. Потім перейшов в с. Ромашки тогож повіту, де пробув 25 років (з 1853 по 1877), а звідти переїхав у Тарасівку, Звенігородського пов. у 1877 році, як це видно з церковних "кліровых відомостей" Тарасівської церкви.

МАМИНІ ОПОВІДАННЯ

МОЯ МАТИ померла 1911 р., на 75 році життя. Родилась 1. III. 1836 р. в родині Михайла Маяковського. То був бідний паламар в с. Лихівці на Катеринославщині. Жонатий був на бідній дворянці з роду Щербининих. Чоловік був тихий, смирний, не пющий, ласкавий, гарний батько і дуже великий мисливець. Бувало піде на полювання на скілька днів, вертається з здобичю у ночі і під вікном гукає:

"Пугу, пугу, — козак з лугу."

Як видко живі ще були запорожські традиції. Родина була велика: 4 брати (старшого імя не знаю, а далі йшли-Артем, Лука, Ілія), 4 дочки (мама-Евдокія, потім Анна, Марія, Матильда).

Як матері було девять років, в родині сталося нещастя: обікрали у селі церкву й обвинуватили старосту і діда мого паламаря. Злодія не знайшли, староста багатий виправдався, а бідного паламаря без доказаної вини "одрішили" од служби. Він пішов "шукати правди" до Архирея, здається аж у Херсон. Той зустрів його словами:

"Здраствуй вор!"

Дід, як стояв, так і упав непритомний. Вийшов від Владики і пішов пішки додому. На дорозі захворів (мабудь після архирейського витання) так, що його приніс на своїх плечах салдат, що вертався з служби додому. З жалю та печалі, не встаючи з постелі, дід помер. Зосталась вдова з 8 дітьми. Їсти нема чого, горе й біда. Приїхав у село якийсь мандруючий пан колясою і четвериком коней. Мав дуже молоду й гарну жінку. Вони випросили у моєї баби старшу доньку (мою матір) Дуню собі за дитину. Вдова оддала. Забрали на колясу малу

дівчину й поїхали у світи. Тут то і почались для неї муки. Пан страшенно кривдив і знущався над своєю жінкою: серед поля стане і починає її бити і гонити нагаєм кругом коляси так, що вона тікає попід коні. Моя мати дуже полюбила свою молоду маму і одного разу хотіла її оборонять, але пан так ударив дівчину по голові ручкою від нагайки, що проломав їй голову. Тут її й кинули на дорозі без памяти і поїхали далі. Мати вже не памятає, як і хто її підібрав, але опамяталась уже через скілька тижнів у якомусь селі у добрих людей.

Між тим вдова затужила за дочкою, перелякалась, що оддала її невідомим людям, запрягла коня й поїхала у Олешки до своеї сестри, що була віддана за якогось купця, за порадою. Та сестра була заможна, обдарувала мою бабу подарунками і відправила додому. По дорозі вона заїздила у кожне село і розпитувала людей про панів і дівчинку, аж поки не спіткала її хорою у якомусь селі. З тих побоїв мати ледве видужала і до старости на голові носила знак пролому черепа.

Після цеї події захворіла моя баба, померла і зоставила на Бога всіх дітей. Тогож року (1842) почався в тих краях на Катеринославщині страшний голод. Діти вижили тільки через те, що люди іноді давали їм висівки. Старша дівчинка — моя мама — пробувала пекти хліб з них: розведе водою висівки так, що аж тече між пальцями й садовить в піч плачучи, а кругом діти криком кричать та плачуть:

"Хліба!"

А було, як хто нагодує, то цілий день сидять на призбі та плачуть, — всі бояться йти в темну хату у вечорі, поки хто не прийде та не покладе спати.

Перед тим старший брат (здається Артем) вирішив їхать у світ та шукать "посади". Накрив останню коняку рядном і під невмовкаючий плач усіх й сам плачучи поїхав з села . . . Від того часу про нього не було ні слуху, ні духу . . . До всього цього на селі почалась якась поважна хворість (мабудь голодний тифус). Всі діти, а

в тім числі й моя мати послабли. Тут уже їм мабуть був би кінець. Але за сиротою — Бог з калитою. У моєї баби був брат ієромонах Київської Лаври. Він почув про смерть сестри й послав свого послушника за дітьми візком з кіньми аж у Катеринославщину. Залізниць тоді не було. Раз у ночі, коли всі діти лежали в палу і майже непритомні, під вікном почувся голос: Відчиніть! — Всі полякались, а сама цікава, наймеьша Матільда підійшла до дверей, тай розпитує, хто такий. Коли дізналась, що не ворог, відчинила двері і впустила в хату молодого монаха. Той, побачивши, що усі хорі, почав бідкатись над нещасними дітьми. Засвітив "стеаринову" свічку (тоді це була невидана новина), розпакував клунки й почав годувати дітей. Просидів він біля них майже місяць, поки вони не одужали, а потім забрав всю зграю тай повіз до Києва, прямо у Лавру.

Митрополитом тоді був Філярет, дуже добрий чоловік. Він сказав дядькові моєї матері:

"Це тобі Бог послав хреста. Неси його, доки не доведеш дітей до розуму!"

Оселили дітей у тому корпусі, що зараз коло святої брами праворуч, у келіях. І почалось для них монастирське життя.

Материн дядько монах заправляв Лаврською друкарнею. Він був знайомий з княгинею Васильчіковою-ґубернаторшою, яка приймала велику участь у долі цих дітей. Зараз же дівчат (матері тоді було вже 13 років) розмістили в модній дамській майстерні і почали вчить грамоті та шитву. Братів примістили в Софійській бурсі. Брат Лука не дуже був охочий до науки й часто тікав у Катеринославщину з Києва на дарабах (на плотах). Але його ловили. Він мав дуже добрий голос і потім став у Катеринославі у соборі протодияконом. Він, а далі й Артем приїздили потім в гості в Тарасівку і я їх обох бачив. Артем сухий, високий, чорнявий, а Лука повний кремезний чоловік з чудовим буйним чорним

волоссям. Мав здорового баса, так що й тепер памятаю, як підхоплював "козаченьки", коли ми сидячи в садку, в альтанці за вечірнім чаєм — співали всі гуртом "Засвистали козаченьки". Мене вразив його голос. Ілія вчився добре, мав теж чудовий голос тенор і співав у митрополичому хорі. Скінчив прекрасно семинарію і був попом у Карапишах на Київщині, а далі в Нежиловичах Радом. пов. на місто свого зятя Віктора Солухи. Жив він заможно й "аристократично" — завше чудово одягнений в комірцях і манжетах, дуже вродливий. Мав три дочки: Надю (сизоока, тепер Крижановська), красунь — Любу й Маню. Люба була віддана за Солухою Віктором — Членом І-ї Державної Думи — попом. Скоро померла після перших родів від сухот.

Моя тітка Матільда вийшла заміж за поссесора Добровольського. Старша від неї Марія була віддана за дяком Боніфатієм Яновським у с. Грушеві на Канівщині. Бездітна. Ми до неї часто їздили. Чоловік її Боніфатій Яновський був ідеал сердечности й доброти. Прямо святий чоловік. Жили бідно. Вона померла після довгого бідування у своїх внуків, в Богуславській богадільні, де колись була бурса, в якій я вчився. Ще старша була тітка Анюта, вийшла заміж за німця Дельшера, який мав у Києві майстерню рукавичок. Помер він до часу. Жили добре. Вона доживала свій вік у сина Юзі (Юзеф), що був вчителем у "міністерській" школі у Малині на Радомисьщині, на Київщині.

Мама моя вийшла заміж 16 років. Придане їй дав дядько гарне і з моїм батьком вони жили спершу у малому селі Костянці коло Трахтомирова на Канівщині. Потім у Ромашках (25 р.), а з 1877 року у Тарасівці.

Цікава доля спіткала материного дядька монаха. Він завідував друкарнею Київської Лаври. Мав у себе одного робітника літографчика хлопця полячка. Перед повстанням Польщі (здається в 1863 р.) по Україні почали ходити прокламації, які були друковані в Київській

Лаврі. Жандарми зробили трус. Полячок утік, а цего монаха заарештували. Але княгиня Васильчікова взяла його на поруки і він жив під доглядом поліції у Лаврі. Раз пішов він купаться до Дніпра. Роздягся і почувся хворим. Послав "послушника" за візником. Той побіг, а як вернувся, то застав на березі тільки одежу — монах, як видно, втопився. Через деякий час знайшли якогось утопленика і поховали у Лаврі монашеським чином, А через який рік мати одержала від дядька листа з Атону. Він писав, що помогла йому утікти княгиня Васильчікова, яка підіслала йому світську одежу й карету до Дніпра, тоді як він посилав послушника за візником. Батько мій тоді вже був попом на першім приході у Костянці. Ця княгиня часто їздила до моєї матері у гості. Дуже її любила (це той самий Васильчіков, що був секундантом підчас двобою Лермонтова).

Моя мати памятала й останніх запорожців, які прийшли зза Дунаю при Миколі І-му, та деякі розселились по селах. Таких два діди завше стояли з правого боку у церкві (тільки не памятаю де, — чи в Костянці, чи в Ромашках), були на голову вищі за всіх людей, та мали на голові "оселедці". У одного аж за ухо був закручений.

Мати моя з свого дитинства вивезла з Катеринославщини деякі пісні, що "любив їх співать якийсь то козак Нечоса". Так я їх і знав, як пісні козака Нечоса, поки не дізнався, що то за козак такий, а потім сам не побачив ті пісні в збірках Коціпінського, як пісні "улюблені князя Потьомкіна". З них памятаю тільки оці: "Та ходив ченчик понад рікою", "Чайка" ("а бугай — бугу! гне з лози дугу: не кричи так, чайко, бо повішу в лугу"), та про Сербина: "Ой, Сербине, сербиночку, годі панувати!" Взагалі мама дуже багато співала пісень — чумацьких, козацьких, любовних та побутових. Улюбленними її піснями були: "Гей, та виріс я в наймах, в неволі", "Тай ішов козак з Дону", "Та нема гірше так ні-

Евдокія Кошиць, * 1. III. 1836 — † 15. II. 1911
Мати О. Кошиця

кому, як бурлаці молодому", "Туман, туман по долині, широкий лист на калині", "Ой, стелися, барвіночку, не корінем листом", "Чом ти мене, моя мати, рано не збудила".

Та багато треба писати, щоб переказати все, що вона співала. А спів любила вона дуже й як була молодша, то цілими днями, бувало, співає. А вже як сядуть за шитво з Домцею (моєю сестрою), або коли до нас прийдуть баби "на оденки" — тоді це був не вгаваючий спів. Скілько б то я міг записати тоді пісень, як би не був такий малий! Вона надзвичайно тішилася, що в нашій сімї усі були дуже музикальні, та добре співали — і ми, й сестри й зяті. А співали дійсно добре, це я можу сказати й зараз.

Багато мама розказувала нам про чумаків, як вони приходячи з чумачки, привозили попові (батькові моєму) і баликів, і кавяру бочоночок, і тарані, й чехоні, й червоної солі (цікаво, що то була за сіль червона?), та як батько відправляв їм завше молебен на дорогу.

Розказував батько про панщину, як тоді пани мордували людей, і про ті заворушення, які були поміж селян у році 1855-му, коли пройшла чутка, що як хто піде "в Севастополь" добровільно, то буде записаний у вільні козаки — і він і його діти, так що усі селяне хотіли йти в "козаки". Також про те, як пройшла перед волею чутка, що попи з панами заховали "золоту грамоту на волю" і селяне водили попів по будяках босими ногами, та випитували їх про ту грамоту, а деяких утопили. Як потім були екзекуції, як салдати били людей — через одного — і чоловіків, і дідів, і молодих, а іноді й жінок, — так що повні рядна були крові, коли їх відносили з міста екзекуції додому. І про холеру, — як люде мерли цілими хатами, а все пили неварену воду, та не вірили приписам. Тоді помер і мій найстарший брат Микола. Було йому років 7-8. Мама завше плакала, як розказувала про його муки, як він хватався за той збанок з во-

дою холодною, яку пить було йому заборонено. Багато де чого можна було від неї почути цікавого, як би це розказувалось тепер, а не тоді, коли мені в голові сиділи інчі інтереси, а хвіст був бубликом.

Без хвилювання не можу згадати, як вона тішилась з моєї артистичної карієри: усякий поспіх, або концерт страшенно радував її. А як їй уподобались перші Канти Лисенка, що я наспівував їй, як приїздив з Києва! (Мені прийшлось їх розучувати в школі М. В. Лисенка). Як я проспівав їй мелодію "Хрестним древом роспятого", то вона заплакала й скілька разів просила мене, що б ще раз проспівав її . . . Померла вона у мого брата Федька в Оратові на станції, де він був Начальником. Про її смерть розкажу потім.

Перший приход (парохія) мого батька був в с. Костянець, Канівського повіту. Оскільки памятаю з оповідань материних, це була дуже маленька та бідна парафія. Батько там був років три. Після того перейшов в с. Ромашки, де був 25 р. А звідти в 1877 р. в с. Тарасівку Звенігородського повіту на Київщині. Дату про 1877 р. я встановив, розглядаючи церковні книжки с. Тарасівки (в 1908-9 рр.), — там батьковий підпис, здається з осени, чи літа 1877 року. Зогляду ж на те, що батько мав священичеського хреста за Севастопольську війну 1855-56 рр. треба вивести, що батько став попом перед 1855 р. Таким робом треба вважати, що батько мій попував біля 45-47 років (помер 1898 р. в грудні).

І так батько перебрався в Тарасівку тоді, як уже складалась уся сімя наша: найстарша сестра Тетяна була уже замужем за Кліментом Світлинським, а мені — найменшому було 2 роки, при чому крім покійного Миколая (мого брата) — найстаршого, що умер од холери, та може слідуючої за ним сестри Тані, — усі породились в с. Ромашках. Про с. Ромашки знаю мало, не памятаю нічого, — бо до свідомого віку прийшов тільки в Тарасівці, яку через те й вважаю моєю колискою. З опові-

дань братів та сестер знаю, що в Ромашках була у попа стара хата на горі, а по горі вниз до левади-старий здоровенний садок. Садка стеріг старий салдат, який на все горло співав: "снєжкі бєлиє, пушістиє понакрилі все поля" (чудова мелодія!!).

Внизу на леваді був гай і такі густі лози, що брати Митрофан та Льонька завше там гуляли, ховались, полювали і т. д. Жили дуже бідно, навіть не було на вікнах фіранок, а меблі були дуже примитивні. Я ще памятаю в Тарасівці старий рундук-канапу з гратовою спинкою, з білого дерева не мальований. З оповідань сестри Мані знаю про цю бідність. Але молодіж завше весела. Часто наїздили в гості попи і танці влаштовували під "катеринку". Для того запрошували мандрівного музику з шарманкою ("катеринка"): було душно, багато пороху від долівки (не мащеної), було горільчано, але весело. А полягають спати — попи з одного боку перегородки, а попаді з попадянками з другого боку, то й починається сміх, розмови й ріжні жарти, напр: кидають через перегородку подушку і інше . . . (це вже розказувала мама).

Ходили тоді від попа до попа учителі, що вчили грамоті дітей. Один з них Клімент Світлинський, що скінчив Київську Семинарію, оженився на моїй сестрі Тетяні.

В Тарасівку приїхали досить бідними і тільки тут постепенно стали на ноги, а як брати (особливо Митрофан) взялись до хазяйства, то стали жить дуже пристойно: мали досить велике хазяйство — машини, коней і т. п. Але взагалі життя не було "панське", було дуже близьке до народу, так що не було тої відірваності від національного грунту, яка була у міської інтеліґенції. Балакали всі по українськи. По російськи мама ледве плела, а я добре почав балакати тільки в Академії.

ДОДАТОК ДО МАМИНИХ СПОГАДІВ

На правому березі Дніпра, верств на 12 нижче с. Куцоволовки стоїть містечко Мишурин Ріг, іначе Вершино-Каменка. Уже з 1690 року до Мишуриного Рогу вела од фортеці Переволочної, через Дніпро, переправа; перша у Запорожців переправа, яка давала їм до 12000 рублів доходу на рік . . . (1.200.000 карб. на наші гроші — прим. О. Кош.) — (стор. 19).

В 1709 р. близько Мишуриного Рогу переправлялись через Дніпро Карло XII. і Мазепа після нещасного Полтавського бою. (стор 19).

Верстах двадцяти в бік од Мишуриного Рогу стоїть велике село Лихівка (Катериносл. губ., Верхнє-Дніпровський пов.), по старій назві Слобода Омельницька, росташована по річці Сухому Омельнику. Заснування її відноситься до 1740 р., коли тут оселилось скілька чоловік запоріжської старшини і осавулів зі своїми наймитами і хлопцями. Але правдивим 'осадчим' села був місцевий священик Павло Писарівський. Він же перший і заснував тут в 1754 році церкву. З бігом часу с. Омельницьке було приписане до Єлисаветградського "пікінерського" полку, спочатку до четвертої, потім до шостої, і нарешті, до дванадцятої роти. В 1788 р. в ньому побудована була нова церква, а саме село стало зватися Лихівкою, од переселенця з Полтавської губ. Лишевського, по простому званого Лихом.

Зі старовинних річей тут зберігається: напрестольний хрест, різьбярної роботи в срібній оправі з написом — "1756 года, генваря 20 крест сей до церкви Троици слободи Омельницькой зделан"; — чаша срібна позолочена з написом: — "1757 года козак куреня "Корьсунского Павел Константиновичь сию чашу справиль за отпущеніє грехов своїх слободи Омельницькой до святой Троици"; — евангелія надрукована в Москві, в 1781 р.,

з написом з верхньої сторони на мідній дошці: — "Данила Безчастнаго". Невелика запорожська срібна чарочка і три запорожських пояси, з яких два звичайні червоні, перського сирцю, а третій роскішної шалевої матерії з чудовими узорами. В свому роді це єдиний пояс з багатьох, які зберігались в ріжних церквах. (Д. И. Еварніцкій (Яворницький): "Запорожье в остатках старіни і преданіях народа "С. Петербург. Ізд. Л. Ф. Пантилева 1888 г., стор. 17, 19 і 23).

ТАРАСІВКА.

Моя люба Тарасівка, куди переїхав мій батько в літку 1877 р. лежить в яру на дорозі (на 10-й верстві) від Звенигородки до Вільшани. Її ниви межують з Кирилівськими, які колись міряв босими ногами наш ґеній Т. Шевченко, як "пас ягнята за селом". Це село одно з найкращих в Звенигородському пов. по свойому містоположенню. Коли їхати з Звенигородки та проїхать с. Ґудзівку з її сумною над ставочком горою-могилою, то за "Поповим Рогом" виїзжаєм на узгірря, з якого видно далеко-далеко на усі боки: аж до краю неба розіслались чудові широкі лани пшениці, жита, буряків, конюшини, рапсу (свиріпа) й рижію та бобу. На них синіють ліси, переліски, грає марево, та "сумують" могили. Як стать лицем на північ, то праворуч десь в полях заховалось Козацьке, ліворуч-Майданівка, а за нею Лисянка, прямо перед очами в яру Тарасівка, а за нею на рівнині Кирилівка поруч з Будищами (з лівого боку) і Боровиковим Хутором з правого боку. За Кирилівкою — Пидинівка, Моринці, Вільшана, а там Журовка, Сегединці, Стеблів, Корсунь, Богуслав...

Цеж та земля, де лунають найкращі у світі пісні, де чутно найчистіщу нашу мову, де сяє найясніще меж усіма сонцями сонце, яку вкрило найблакитніще небо; земля — свідок козацької слави; земля, де ходили гайдамаки "з святими ножами"; земля, по якій блукав "босими ногами" Великий Тарас, яку оспівував він у своїх ґеніальних піснях; земля з найкращими людьми на світі; земля . . . одним словом найкращий куточок на світі, де стоїть моя люба Тарасівка! Хіба не правда? Хай хто посміє сказать інакше!

Коли проїхати хрест на полі та підіхати до "Еко-

номії" Ящевського, що стоїть край села на горі над ставком, то внизу розстелиться типове українське село: навкруги ставу, до якого спускається з гори дорога, стоять високі осокори, які берегами потягнули праворуч "на хуторі", до другої економії Колясінського. У "вершині" ставка шепоче очерет. Прямо-дорога йде на досить просторий майдан, де збірається по середині "базарь", звідти піднімається вгору біля "запасного хлєбного магазина", та біжить полем угору на Вільшану. Зараз за вітряком вона звертає ліворуч до Козацького, де на обрію видно серед поля високу могилу. Коли глянути ліворуч, то за ставком з осокорів виступає досить високе взгіря (гора не гора) — там висока трьохбанна церква з маленькою дзвіничкою у садочку на цвинтарі; до цвинтара притулився наш маленький садок і наше подвіря з просторою хатою, з палісадником на дорогу, з широким двором та будовами. За ним трохи далі стоїть клуня, та стіжки тілько що звезеної пшениці, ожереди старої соломи, стіжки сіна, гороху, ячменю та вівса. Молотілка розправила чотирма пальцями вирла для коней, трохи далі притаївся "привод" з великим колесом для паса, а там розявив рота зелений "барабан", що чекає снопів, аби з ревом та виттям пожерти їх і викинути на тріскучий жвавий "соломотряс", який притулився до барабана з своїми червоними боками, гарненьким солідним колесом для паса. Все це запахне пшеницею, курявою, оліонафтом, заблищить сонцем, зашумить золотою соломою, загуркотить віялкою, посипле в повітря половою, простелиться по току червоно-жовтою пахучою купою зерна, залунає піснями... Треба тілько запрягти коні у ці вирла, та щоб брат Митрофан, чи Федько став біля барабана в синіх окулярах, старому піджаку й картузі, та гукнув: — "Рушай!!"

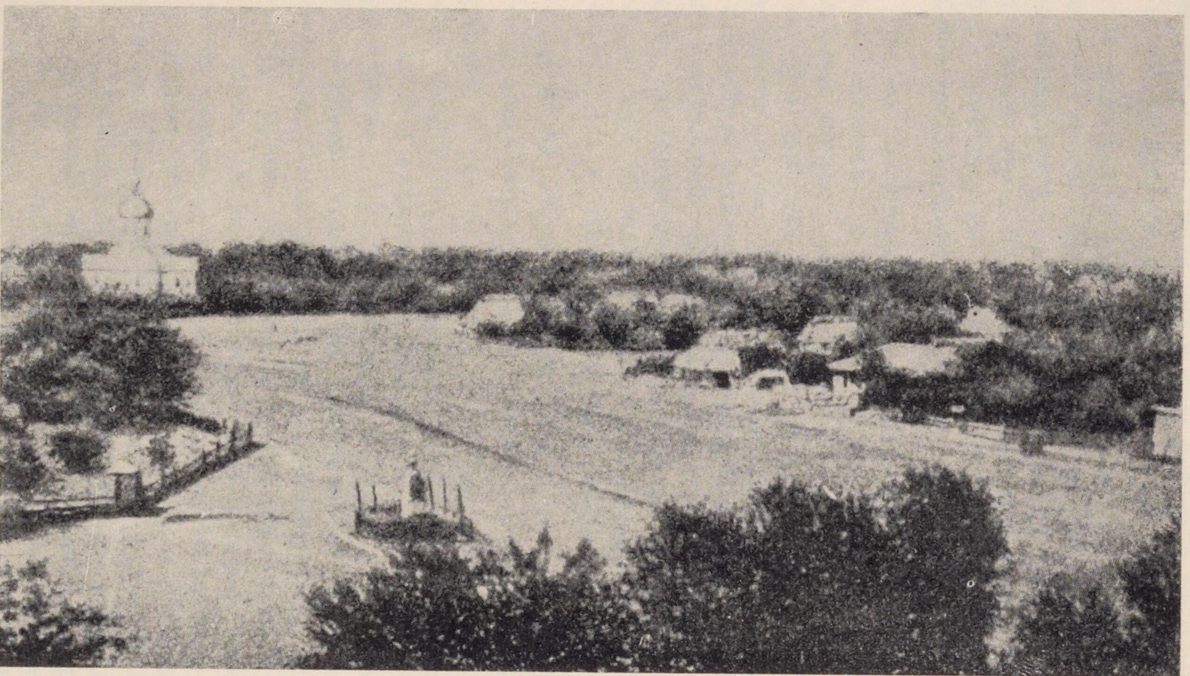
Вся наша садиба наче рямкою обставлена високою мальвою і її чудові квітки — білі, червоні, жовті, фіялкові, бордо — утворюють під сонцем вакханалію фарб.

Коли дивитися від економії з гори, вся ця картина разом з білою високою церквою відбивається у воді ставка!

Біля церкви на майдані стоїть школа — досить просторий будинок під залізним дахом. За ним город і маленька стара хата, бувша школа, де живе зараз проскурниця.

Ще далі, другий майдан, серед якого стоїть на місці старої церкви капличка, — там завше дівчата виводять "веснянки", в той час як хлопці гуляють у "верниголови", а на них дивиться у розбите й тричі залатане вікно старий Дудь-жид з сивою бородою, яка помилково з Сінайської гори попала просто в Тарасівку. Його стара Дудиха, повязана білим платочком запущеним за вуха, длубається біля своєї бакалії, що пахне чимсь на диво базарним, спеціфік жидівським.

Тут є усе, чим можна було почастувать отих веселих дівчат, що в перервах між співом регочуть на все горло, одгризаються до хлопців, та лузають насіння: — тут і цукерки ("кумхвети") в папірцях, — ці дорогі, на копійку три, а які добрі, особливо мятні! — і без паперів — зроблені білими паличками, мережані червоною фарбою, яка за пять хвилин уся на личках у дітей; тут і маковники й ріжки (південна солодка рослина) і пряники (Дудь каже "пірники"): жовті медяники — "коники" з позолотою, — від них в роті стягує усю шкіру, наче випив "дубільного екстракту"; і просто вимазані зверху чимсь червоним, — ці їсти можна, але потім в роті зостається багато якогось борошна та піску, так що трудно виплюнуть. Вони зроблені на мяті, тільки через це їх і можна купувать — великий коштує копійку! А кругленьких малих-три на копійку. Є й такі довгенькі (з чверть довжини) цукерки в червоних папірцях, що з бахромою на кінцях, щей обгорнуті золотою мережкою (як ото в церкві свічки білого воску бувають обмережені золотом)... Ну, цих цілком не можна їсти, бо вони зроблені по домашньому з борошна, перепаленого цукру

Село Кирилівка й Тарасівка Звенигородського пов., Київщина, знимка з 1914 р.

та якогось ґлею! Після них в роті робиться щось таке, що потім до другого дня ніяка страва не смакує.

На поличках в ріжних коробочках — чого тільки хочеш! — голки, ґудзики, нитки в мотках і катушках, заполоч червона й чорна, гарус, сухозлітка (золотий галун), шнурки (була така мода у хлопців носити поверх сорочки хрестика на чорному шнурку, якого аршин з пять намотано на шиї).

Там же "гасנички" — лямпочки для нафти (наче маленькі ночники), а для дівчат є кругленькі зеркальця в оловяній оправі: глянеш у нього, — а носа нема і тільки одно око! Як не крутиш те зеркальце — нема носа, пропав . . . так і покладеш на прилавок, не купивши. Але що у Дудя знамените — це квас у пляшках: з хліба, білий, заправлений часто мятою, але обовязково з родзинками, так що стріляє, як з рушниці, летить фонтаном з пляшки, всіх обливає, робить багато крику, галасу й веселості. Але в шклянці зостається мало.

Ліворуч від Дудя, через дорогу, під великою столітньою грушою стоїть крамниця і корчма старого Газика. У крамниці є усе те, що й у Дудя, але більше, а над дверми, деякий час висів шматок червоної китайки — ознака що це крамниця "з красним товаром", тоб то мануфактурою. Тут можна купити гарної, темної матерії в маленьких чудових червоних квіточках та зелених листочках на "ґерсетку", або на спідницю-рясну, рясну, обкладену чорним оксамитом, а до неї гарний хвартух. Це для дівок. А молодиця може знайти гарну велику хустку на очіпок — чорну, в чудових квітах, червону — теж у квітках, або прекрасну біло-кремову з мальовничими квітками і гарною бахромою, так що очіпок виглядає наче тюрбан, з під якого на тебе дивляться карі веселі очі на такому милому личку, що не можна б утриматись, як би . . . збоку не стояв її чоловік козацького росту, під чорним вусом, в новому кашкеті та червонім

поясі на чорній свиті . . . Тут не дуже то поцілуєш, хіба де за дверима.

А зайдеш в коршму, — на тебе дихне таким спеціяльно корчемним духом, що аж у голові стукне. Хата дуже велика, долівка в баюрах, утоптана насінням та якимсь сміттям. З двох боків стоять два довгі столи і коло них такіж довгі лави. Зараз там сидять двоє. Перед ними зелена пляшка, страшенно огидна, залапана чарка грубого шкла, столітні бублики, а на сірому папірці смердить на всю хату чехоня, або оселедець. Хата перегороджена дерев'яними ґратами, на яких висять низки тарані, бубликів та мідні "крючки", "корячки", "півкварти" — ріжний посуд, якими міряють горілку. Зза ґрат виглядає Газикова жінка — товста в такомуж платочку, як і Дудиха, а позад неї барила з горілкою один на одному до самої майже стелі. Два самих нижчих — це дешевка, тілько смердить сивухою, а міці ніякої. Часто туди жид кидає для настою листовий табак, щоб гірше дурило голову. Коли він наточить її у шклянку, вона густа, брудна, а коли "маляєівка", то щей зеленувата, — смердить так, що треба тікать. Її пє сама біднота, або хто вже пропився. Зверху два меньші барила — тут пристойна горілка, але теж не ретифікована, з сивухою. На цих двох — невеличке барильце спирту. Звичайно це не спирт, а також горілка, тілько градусів в 60-70.

Коршма іноді зветься Орандою. Тут по неділях, коли на дворі мокро, грають музики і молодь танцює. У Газика, як його дочка виходила заміж, була поставлена на дворі спеціяльна будка з дощок. Ми були на тому весіллі. Після того, як привели молодих під балдахином після вінчання з майдану, почались танці. Грав Рефуль з Звенігородки з 12-ю музикантами. Старі жиди танцювали "маюфес", заклавши великі пальці за жілетку, іноді поправляючи рукою бороду або пейси, або заклавши руки ззаду за спину під довгополий лапсердак. Потім ми їли якісь гугель і кукес, та дарували молодих грішми.

Було дуже цікаво. Старий Газик був високий, дуже симпатичний чоловік з чорносивою бородою. Був ще другий "Молодий Газик" — то був наш загальний приятель — веселий, енерґійний, чудово говорив по українськи, без акценту. До нього ми ходили в крамницю "так собі" — посидіти, побалакати, пожартувати. Брат Федько розказує, як зайшов раз до нього в крамницю на Різдво. Сидять, балакають . . . А з надвору лунають колядки. От чутно: "Ой, видить Творець, що весь мир погибає". Слухають . . . А Газик, як "освічений" до освіченого, каже братові згірдливо:

"Другий мужик, наївся пашні (про кутю), та кричить що весь мир погибає!"

З правого боку майдану й Дудя; через дорогу — маленька хатинка проскурниці — Паші Крамаренкової; далі вітряк, а за ним знов невеликий майдан. Там кузня Івана Степановича Тертиці, чутно як дзвенить його молоток. А біля вітряка садиба Левчина Тертиці, високого, красивого серйозного чоловіка — два рази був старшиною! Понад дорогою в кінці майдану хатка шкільного сторожа Ларівона, маленького смішного чоловіка: був чорний, як жук, мав голену бороду й маленькі вуса. Голився "окіском" — шматок коси, задовбаний у дерево. Борода була така тверда, що аж шкварчала під залізом, так що коли голився (в школі) в одній хаті, то чутно було у другій.

Біля його городу дорога розходиться на двоє — одна прямо йде за село, а далі на Будища. Там за селом три вітряки, з котрих один нашого сусіди Бублія. Там у млині ми частенько гуляли: вітер шумить у крилах, величезне колесо крутить шестерню з дерев'яними кулаками (зубами), кіш трясеться, камінь ганяє, а теплувате запашне борошно по рукаву сиплеться у підвішений мішок. Тут же рядом підскакують на лапах у валу два стовпи — це товкачі; вони внизу в ступах,

товчуть просо, таке гарне жовте, духовите: запустиш руку в мішок, набереш жменю й їси.

В млині усе якесь надзвичайне, все ходором ходить, рухається. Навкруги по стінах і на даху шумить вітер і здається, що ти десь на височенній горі, в якійсь башті. — Трівожно й весело!... Іноді вітер припустить так, що камінь починає ганять, як скажений та палить борошно, — вся будова аж тріщить, ступи гасають, як навіжені, а крила так махають, що здається весь млин здійметься вгору, мов птиця. Тоді Іван, чи Трохим Бублій швидче тягне за вірьовку гальму на великому колесі, — і усе приходить до порядку. А як гарно, коли вийти на балкончик, та глянуть на поле й село: вітер летить вільно по золотій стерні, нігде не зачепиться, все уже звезено, він хвилює зелененьку осінню травичку біля млина на клаптику землі і шумить, шумить у крилах... Зараз тільки двоє крил "запарусовано", бо досить бадьорий вітер. А при тихому вітрі Іван міг ставать ногами на край крила на перечку, хвататься руками за боки крила і воно обносило його по своїй орбіті, так що якийсь мент він стояв над млином догори ногами. Казав, що міг літать інакше: заклавши великого свердла в крило і вчепившись за нього руками.

Дорога біжить далі до Голубничого, де біля ліска над левадою наше поле. В червні, коли пшениця по плече, або у липневу спеку, коли її жнуть, так приємно зайти у лісок, походить в холодній тіні, а потім полежати на нашій веселій леваді та напиться холодної води з копанки, скрутивши кухлика з зелено-срібного лопуха. Вода пахне трохи мулом, чиста, прозора, зверху на ній бігають гарненькі довгоногі павучки, а на дні видно як джерело бє з під землі, або як здіймає у воді біля себе невеличку завірюху з мулу, або тихенько булькає з дна, наче під мулом ворушиться який жучок. Глянеш у гору — небо чисте, прозоре, спокійне... Біленька хмарка потихеньку пробірається у Будища, які виглядають на

тому боці левади зза садків. Там вона побачить моїх знайомих: рудого отця Скрипчинського ("Скрипа") та мого товариша Ваню Ходзіцького, та його батька дяка — доброго, загикуватого маленького чоловіка. У повітрі тиша така, що чутно, як чмихає на дяковім лузі коняка "Марія Андреєвна", та дзвенять коси на нашому полі. Потім пройдешся по свіжих покосах пшениці, — від неї несе пахощами й таким жаром, що аж у лице пашить. І як то її вязати до самого вечора, та щей на такому сонці!? Посидиш під копою, погризеш соломинку свіжої запашної золотої соломи, розітреш між долонями колоса: зерно повне, тяжке, духовите, мимоволі зїси його. Гаряче! Одкинеш снопа і знайдеш заховану в копі баньочку з водою; заткнута деревяною затичкою обвитою полотном, зверху на глині виступила роса, а вода холодна, холодна, наче тілько що з криниці! Пахне трохи мулом, глиною... Пора йти додому.. Вийдеш на дорогу, глянеш вперед на Тарасівку: зелені садки різко вимальовуються на золото-білому тлі поля, небо від спеки стало ясно - сіре. Вітер тягне нагрітий, наче з печі, повний пахощів косовиці, у всьому спокійний, радісний, трудовий спокій невности і задоволення... а там далі на обрію марево: ліси стоять мов у воді — зверху, дерева, а потім вода, а в ній знов дерева, могила повисла мов у повітрі, нова дзвіниця у Кирилівці переперезана на двоє — одна частина на землі, друга в повітрі, а між ними дрібненькими "зайчиками" хвилюється нагрітий воздух... Боже, яка краса!

Біля Ларівона (Іларіон), як я казав, дорога розділяється і поперечна веде ліворуч вниз на береги, а там біля хати Одарки Галушкової, одної з моїх приятельок (гарні брови й чудові карі очі, сама зґрабненька, маленька, уся лагідна й мила!), як звернуть праворуч то берегами вийдеш на край села до самої Секліти Павликової (тої самої, що далі прочитаєш!). Друга дорога праворуч Ларівона веде на другий бік теж у береги, а там у

гору садками можна вийти на наше поле — "за городами". А пройти трохи далі, в яру-Озеро ("Гупалівщина"), а за яром Кирилівка. Але повернім від Ларівона ліворуч: там за яром та садками біля Павликового займища махає крилами вітряк Сидора Зіновія Харченка; ще повернись ліворуч, — внизу під твоїми ногами у "берегах" живуть два Йовки — один маляр, другий Юхим Коваль, великий мій приятель і любить чарку. Повернись ще ліворуч-видно Скарбовий ставок і на горі економію Ящевського; ще ліворуч і уже станеш лицем церкви, від якої почався огляд. Тепер ходім знов назад. Знов біля каплички й школи, й церкви прямо до нашого двору. А тепер ходім до нас у хату.

НАША ХАТА

Я СПОСТЕРІГ, що скілька разів мені приходилось бачити церкву такого стилю, як наша, той попова хата була того ж пляну, як наша. Як видно, то її ставили разом з церквою. Колиж взяти на увагу, що церква наша поставлена у 1777, то виходить що хата наша в ті часи — я її памятаю — мала уже сто років. Вона була міцна й гарна, бо поставлена вона була з такогож матерялу, як і церква, це були страшенні дубові "обаполи" в пів аршина грубі й широкі. Коли робили в церкві хори і прийшлось працювать над цим дубом, то ламали сокири й пилки. Звичайно, що хата не була уся з обаполів, але кістяк (основа) її був з них. Стріха на ній була згоріла ще при О. Андреєві Левицькому (в самий страсний четвер, чи пятницю, як розказувала стара Дуняша Приймакова й баба Поліщучка), але сама будівля не була ушкоджена. За моєї памяти це була стара досить велика на шість кімнат хата, старого українського стилю, крита соломою, збудована "покоєм", з двома ґанками з обох боків і одним димарем на даху. Фасадом була звернена до сонця на південь, так що як стать у залі біля вікна на південь, то праворуч буде церква, а ліворуч ставок, а прямо на горі економія. Коли підійти з півдня від воріт і церкви до хати, — то в усю довжину її тягнеться ганок-галерія, на деревяних старих стовбах, під соломяною стріхою. Сюди виходить одно вікно з батькового кабінету й вхідні двері вели до сіней. Властиво це були не сіни, а велика кімната з глиняною долівкою. Вона називалась сіни, бо звідси топились дві грубки — одна в залю, друга в батьків кабінет. Тут ніхто не жив. Зімою, лежав хліб "з церкви", стояли кухлики меду. Стояв столик з церковними книжками.

А зімою було повно холодної соломи, якою топили грубки. Праворуч були двері на горище — зелені товсті, одинарні; прямо були двері в залю, а ліворуч двері за білу дощану ширму, де через комірчину можна було увійти в батьків кабінет. В цій комірчині на поличках стояли ріжні конфітури, ласощі, пляшки з вином, бутлі з горілкою: цитриновкою, помаранчівкою, полинівкою, й простою. Стояла також скриня з якимось полотном.

Звідси були двері в кабінет, що був спальнею. Біля вікна, що виходить на галерейку, — стіл, на ньому ріжні книжки й газети, "гільзи", табак, чорнило і т. п. Рядом стара зелена кована скриня — в ній сувої ріжного полотна. В кутку під образом широке деревляне ліжко з горою подушок. Тут спить мама, а біля неї і я, коли був маленький. На стіні перський килим. Біля другого вікна, що виходить у двір — друга чорна скриня — мама її часто розбірає: там старовинна білизна, якісь кружева, знов ріжне полотно, там же ховались і гроші. Рядом чорна комода, на якій зеркало невеличке, кругле, на двох колонках (крутиться), багато ріжних гарненьких коробочок і яєчко деревляне (без кінця яєчко в яєчку). Під другою стіною ліжко батькове, деревляне, а на стіні килим повстяний з якоюсь дивною звірюкою, не то кінь, не то зерба, а на небі червоні хмари. Ліжко упірається в покриту скатіркою лежанку, страшенно гарячу зімою. На лежанці любить лежать батько і ми, коли буваємо у нього в хаті. Біля дверей висить страшенний старий годинник, з довгим маятником, та гирями. На гирях висять підкови, гайки, ще щось. Циферблят білий, на ньому намальований кошик з рожами. Коли він починає дзвонить, то спершу гарчить, шипить, тріщить, а потім довго, довго дзвонить.

В кутку, на лежанці, де батько ставить, коли читає, лямпу, купа недокурків, товстих і жовтих, бо батько не любить гасити цигарку, а прямо з папиросниці видуває, або вибиває недокурок в цей куток, де він поча-

дить собі там, тай згасне. Ми збірали ці недокурки, розпатровували їх, вибірали табак і потайки курили. Боже, що то за міць була! Не раз навіть нудило й вонітували.

Лямпа мала раніш зелений абажур, але батькові він не подобався і він його замінив обкладкою "від Єпархіяльних Відомостів", яка надівалась просто на шкло, перегорала і потім надівалась нова. Так весь час.

Прямо з сіней двері в залю. Заля була досить просторна, на три вікні кімната. Прямо проти дверей в правім кутку був "угольник" — божниця; рядом під головною стіною великий "рипсовий" диван (канапа) — (обитий зеленим шовком — рипсом), перед ним круглий стіл, критий вязаною прозорою скатеркою. Над канапою портрет царя Олександра I. і невеликий в чорній рямці—Митрополита Филофея (київського). Далі в лівому кутку другий маленький "угольник" критий такою ж скатіркою. На лівій стіні, по боках дверей у вітальню — дві картини: на одній циганка ворожить двом гарним бояришням в старовинній російській одежі і кокошниках на голові, а друга — пейзаж, що намалював мені Ваня Біляновський — "весняна повінь на Волині". На правій стіні між вікнами якісь маленькі олеографії — Тирольські та Швайцарські краєвиди, а також портрети в рамцях моїх братів старших: Митрофана та Іллі, та Кирилівських Кошиців — Митрофана й Павла Олексісвичів (останній потім відомий артист і співак). Попід стінами гнуті віденські стільці чорні з жовтим плетеним сітчаним сидінням. Підлоги червонуваті, мальовані, блискуче натерті воском. По них прокладені дорожки з селянських рушників.

Поруч з зальою йшла вітальня, чи як її звали — "гостінна" — більш довга ніж широка кімната та в два вікна. Тут стояла канапа — таж стара зелена рипсова, після того, як у залю купили меблі у Кімаєра, криті червоним штофом (300 карбованців!). Цю канапу

ми охрестили "весільною", бо з неї починались романи й ми жартували, що з неї сестри "виходять заміж".

Над канапою висіла картина "Гусляр" — старий кобзар в українській одежі грає в боярськім теремі боярині, маленькому хлопчикові — синкові і старій мамці — мішанина російського з українським. Ця "федерація" належала пензлю маляра Крамського.

Над столом висіла велика лямпа з білим "молошним" абажуром. Біля дверей в "столову" — їдальню стояла збоку велика жовта шафа, а з другого боку гарне Домціне ліжко — залізне з пружинною сіткою. На стіні килим — "Конрад Валенрод" прощається зі своєю жінкою, на горі старовинний замок. У коня неймовірно героїчні грива й хвіст. Тут же висить картина Клевера: "Захід сонця на Финському заливі" — лід, море, червоне вечірнє сонце, сосни і хатинка, на березі човен замерз в льоду...

Забув сказати, що у всіх цих кімнатах повно вазонків з квітами і така чистота, що страшно ступити. Домця просто не дозволяє заходити в залю.

Сама кімната, що звалась "жила", де найчастіше після батькової кімнати перебувала родина, була "столова" — їдальня. Тут була лежанка — пристановище загальної ліні й доброго настрою, — тарасівського "dolce far niente". Біля неї коло дверей маленька шафочка для чайного посуду. Поруч у одвірку завірчені нігті й волося (див. далі). З другого боку чорна шафа з ріжними шклянками та пляшками, а рядом — низенька з посудом. Під вікном стояла чорна стара скриня теж з ріжними хустками, рушниками, полотном самого ріжноманітного віку й гатунку. Воно йшло й на приданне (віно), й на нижню білизну хлопцям, а більше всього лежало, чекаючи страшного суду.

З вікна тут найкращий краєвид на ставок — можна сидіти й годинами дивитись.

Далі по другий бік вікна наше фамілійне ліжко —

широчезне, деревляне не помальоване. Нас малих клали на ньому спати впоперек, покотом чотири особи! Яка не була широка звичайна "сімейна" ватова ковдра, а застелити того ліжка не можна було. На ньому були гори подушок, і ми з Федькою, коли була погана погода і не пускали нас малих на двір, утворювали цілі баталії подушками, наче на якому полігоні.

Над столом, де обідали, висіла деякий час досить погана лямпа, але після того як Федько купив "молнію", ту забрали в кухню.

Друге вікно виходило у палісадник і з нього видно було двір, ворота на яр та нижній город, протилежну гору з шинком (старого Шепеля), кладовище й капличку. Біля вікна стояло ліжко на якому спала старенька тьотя Маша. Над ліжком висіли ріжні старі фотографічні портрети у рамцях. Нам з Федьком дуже подобалось наприклад повернути у рямці поважних "Грушівських" (з Грушева) о. Григорія Грушецького з жінкою догори ногами й чекати, який це зробить ефект, коли доглядяться. Раком частенько ставили і якогось митрополита, а потім також вішали "Афонського схимонаха Ахванасія Искру". Особливо умів це робити Федько, якому ці жарти вдавались (завдяки його гумору й щирій веселости), так що нарешті усі сміються, навіть ті, кому треба сердиться на нас.

Із "столової" були двері в кухню, досить просторну, з великою піччю (лежанкою теж), далі сіни й високий ґанок з східцями вниз на двір. В сінях стояла діжка з водою для пиття.

Як видно з опису, назви — їдальна, гостінна, кабінет — були тілько так би мовити "офіційними", бо властиво жили у всіх кімнатах, окрім залі.

СЛУГИ

Слуг у нас було досить багато, бо хазяйство було порядне. Памятаю, що на кухні товклось не меньше трьох дівок та молодиця, а то щей баба. Кучерів (конюхів) було два — старший й молодчий. Крім того пастух і підпасок, та щей були поденні — не раз дуже багато, особливо в жнива чи перед празниками. Слуги часто змінялись, але були й такі, що служили усе життя, напр. стара дівка Явдоха, що приходила питати: "Паничу, чи будете щербу їсти?" (щерба, чорна по сербськи, — юшка з картоплі), або дівка Настя, чи Калина — удова з синами Матвійком та Калеником. Це була маленька роботяща молодиця, з якої усі кпили й яка була віддана нашому домові усім серцем. Був у нас такий пастух "дурний Максим". Як звичайно у попа в наймах є щось або сліпе, або криве, або дурне. Цей Максим був досить літній чоловік, дуже доброї душі, чесний, працьовитий як віл. Але завдяки тому, що він був якийсь "блаженний-Божий чоловік" його ніхто не брав поважно, а вважали якимсь "так собі", хоч робив він усе краще других "справжніх" людей. А що душа у нього була свята й чиста, як сльоза, то цього ніхто не бачив, а як би побачили, то багато людей йому позаздріло б. Одного разу вразив він мою душу навіки. Пригнав він з поля худобу, сидить у кухні та їсть, як видно був дуже голодний і змолений (я повинен сказати, що ми усі його дуже любили). Я чогось вийшов у кухню і бачу, що мама стоїть біля столу, де Максим вечеряє, дивиться на нього тай жалісно каже:

"Бідний, бідний ти Максиме!"

А він їй відповідає якимсь розчуленим голосом:

"Е, люба мамінько, є ще бідніші від мене!"

Мама оторопіла, а потім була така зхвильована цими словами, що почала в кімнаті плакати, я ж, вилетів з кухні на двір, мов божевільний, майже в гистериці. Мене просто потрясла глибина думки цього бідного "дурного Максима". Дійсно "сокрив єси від розумних і відкрив єси убогим", — отим "чистим серцем, та нищим духом", що на землі "Бога узріли". Мені було тоді років з 20, а я й досі хвилююсь, коли згадую цього святого чоловіка, особливо в тяжкі хвилини життя.

Як водиться, першими приятелями "паничів" бувають кучера (конюхи). Отож я памятаю таких: спершу Михайло Буря, здоровий, трохи схожий на кацапа, лисуватий чоловік, — при ньому були стаєнні коні руді. Далі при тих же конях — Грицько Лихо, чудовий красунь на все село. Потім Андрій Покота — коні карі (дівчата дражнили його "Бандалою", бо був дуже довгий). Далі був страшенно симпатичний Микита. Потім Матвій — син Килини (прізвище Капля), коні чорні.

Колиж не було кучерів, то їхні обовязки виконували: Петро — церковний сторож, Дід Рак, Ничипір Сьомага, а іноді й Йосип Рудань. Перший у моїй памяті кучер — це дід Рачок, а потім Михась, але це був напів кучер.

МИХАСЬ.

Я дуже дружив з Михасем. Це був у нас не то кучер, не то член нашої родини. Зявився він на нашім обрію випадково. Після того, як було убито царя Олександра II, і я так гірко плакав по ньому, стоячи коло кухонного ґанку та схилившись на огорожу палісадника (Деж таки! Убити чоловіка!! Йомуж ноги одірвало уу!! . . .), — у нас через деякий час появився цей "Михась". Його дійсне прізвище було Михайло Барський, але у нас дома його звали Михась, а в селі дражнили Рисаковим (Рисаков убив царя). Я думаю, що це був чоловік конспіративний. Він розказував батькові, що

він син дворянина, що після вбивства царя він, будучи ґімназистом, з якимсь ще революціонером повинні були тікати від арештів. От вони й подались у Батум, над Чорне море. По дорозі його товариша арештували, а він утік і придибав у Тарасівку. Звичайно, вибрав саме безпечне місце для схову від поліції — це у попа. Жив він у нас без певного положення й роботи: був і кучером і нашим педагоґом та гувернером. Учив мене грамоті так: ховав окремі папірові літери за ріжнокольоровими пляшечками, потім міняв їх, перекладав і т. д. Мабудь метод був гарний, бо я уже памятаю себе грамотним, виходить, що навчено було мене ще в дуже ранньому дитинстві. Цього Михася ми усі дуже любили. Хлопець він був веселий, молодий, багато шуткував, розказував. Дивно, як в ті часи село, яке знало, що він нелєгальний причасний до вбивства царя, — нічого інчого не виказало йому крім симпатії і повної конспірації. Тілько що з жарту дали йому назву Рисаков.

Я думаю, що необхідність бути на нелєгальнім становищі досить гнітила його, бо частенько, коли він зоставався на самоті, журився, а іноді й плакав. Я напр. памятаю таку картину. Я й Федько їздимо на коньках (совгах) на березі: на нозі по одному коньку. Маленька річечка — струмочок, що замерзла в долині, та невеличка копанка, — здаються нам колосальними просторами, де є де розійтись. День ясний, аж сліпить. Ми бігаємо на коньках, а Михась сидить, чи напівлежить на похиленій вербі, заклав руки за голову, дивиться вгору і співає тужливий романс "Вихожу один я на дорогу". Співає він так гарно і з таким почуттям, що ми з Федьом аж притихли, і нам дітям чогось трівожно стає на душі. Потім він почав плакати, а ми його цілувати та заспокоювати.

Любив він нас дуже. Коли він відійшов від нас не знаю, але знаю, що пішов він у м. Шполу, там приписався до міщан, оженився і жив у бідній хатинці. Його й його

хатинку я бачив. Одного разу на Різдво, як я уже був здається в клясі 5 чи 6-й Семинарії, якраз перед самим моїм відїздом до Києва прийшов до нас з Шполи Михась, провідати нас... Що з ним сталось, з нашим любим Михасем! Передо мною стояв маленький, худий, старий чоловік — селянин, страшено бідно одягнений: погана стара свитинка підперезана череском (навіть не поясом) чоботи-старі шкарбани, на голові вітром підбита шапка.... а на дворі зіма, мороз. Плакав і він, плакали й ми усі... Виїзджаючи на двірець, я поїхав не на Звенигородку, а на Шполу, щоб довезти Михася додому, — бо інакше йому треба було йти пішки верстов 20. Дорогою багато згадували минуле і багато оба плакали. Підвіз я його до бідної-бідної халупки на край села, ще раз поцілувались і сумно розпращались навіки . . .

КОНІ Й СОБАКИ

КОНЕЙ У НАС на хазяйстві було досить багато. Були такі роки, я памятаю, що робочих було пар з шість-сім, пара стаєнних і один верховий.

Отож стаєнні були спершу руді, потім гніді (чи карі), а останні були чудові рисисті (перегонові) чорні, — ці були аж до батькової смерти. Ми їх дуже любили, вони були спокійні, та дуже прудкі. Бувало кого хочем на дорозі обженем. Дивились за ними дуже старанно, так що ні разу їх не було опоєно, чи "охвачено", як тоді казали. Не можу забути одного випадку. Федя й Домця їхали з міста. Був уже пізній вечір, а в дорозі упала й ніч. Матвій на козлах (передок) задрімав, також як і пасажири. Коні йдуть повною ходою. Враз — крик, галас, бричка ("павучок") підскочила вгору, коні рванули й пішли далі, наче нічого не сталось. Виявилось, що їхав пяний дядько, мав на возі жінку і ще когось, а за возом привязану корову. Він теж задрімав і коні стали й поставили воза впоперек дороги. Матвій налетів, перекинув воза, вивалив усіх пасажирів, одірвав коней з штильвагою, так що вони побігли у поле, а корові зірвав обидва роги. Яку то силу треба, щоб наробити отакого бешкету і йти далі повною ходою.

То були коні! Потім брат повинен був заплатити дядькові 10 карбованців за коровячі роги.

З робочих коней памятаю: пару чорних — Качура й Мужика, та рудих Лисого й Нутрака, а також рудого стаєнного — Патлатого. На цих я їздив верхи: Качур йшов добре, але був дуже нервовий, з невправною під сідлом ходою. Голову держав дуже високо, — коли удариш, то так махне головою, що зацідить тобі в лоба. Мужик мав сильну швидку ходу і дуже гарно "ніс". Ли-

сий до того трусив, що я малим ледви не убився з нього: хлопці їхали купати коней, вчепився й я. Як їхали додому, то я сів на Лисого. Поки їхали спокійно, то я ще міг його здержувати, але коли конюх хвосьнув батогом і вся орава понеслась доброю ходою, — я ніяк не міг здержати идолового коня, — він почав доганяти свою компанію і так підкидати мене, що я спершу сидів прямо, потім схопився за гриву й майже виліз йому на шию, потім почав сповзати і нарешті так хрьопнувся об землю, що з мене ледве душа не вискочила. Тай взагалі, після їзди на Лисому, довго ходиш "розкарячки". Нутрак був дужий, але страшенно лінивий і упертий кінь. Їхати на ньому була мука.

Зате величезну утіху ми мали з Федіного верхового коня "Лошака". Дістали ми його у пана Ящевського, здається, від його кобили арабки. Попав він до нас лошам, з того часу на усе життя зостався "Лошаком". Це був "полукровка" стрункий, рудий, невеличкий кінь, з тонкими чудовими ніжками, продовгуватою лисиною на чолі, трохи ясніщим ніж шерсть хвостом. Страшенно розумний. Брат Федько виїздив його просто на чудо. Він міг іти й звичайною ходою і "через ножку" — шлапаком; коли сидиш у сідлі — наче в колисці. Був надзвичайно прудкий. Брат колись заклався з паном Ящевським, що коли обжене його, то Ящевський обміняє нам посівну пшеницю на свою пропущену через "кукіль отборник". Це річ була не маловажна, бо час був гарячий і якраз ішла сівба. У Ящевського була чудова верхова арабка. І от за селом біля економії почали перегони, — від хреста на полі до повороту на "Попів ріг". Брат перегнав!

Скільки ми виїздили з братом на цьому лошачкові бігунками! Найкращі наші прогульки верхом звязані з цим чудовим конем, та ще з одним з чорних стаєнних, на якому їздив я, коли брат був на Лошаку. Він навіть попав у поезію. Брат Федько кохався з Явдохою Шепелів-

ною. А в селі до пісні "Ой, на горі, на горі вівчар вівці зганяє" добавили на цю тему такий кінець:

"Не сам же я прилетів,
Приніс мене сивий кінь.
Приніс мене лошачок
До дівчини на часок!"

Собак у нас було повне подвіря; так що бувало, як треба погавкати на кого на вулиці, то летить ціла хмара й великих і малих. Але не було з них жадної шкідливої, або "потайної". Батько, та й ми усі дуже любили їх. Бувало, можна бачити таку картину: на чотири стовпи ґанку, та на ґрати поспинались на задніх лапах пси, та щось там мудрують мордами. Це батько задав їм роботу: у ріжні дірки позапихав сухарі, а вони їх достають!
З них памятаю такі назви: Лейба (старий жовтий пес), Хайка (сіра дуже ніжна, але трохи шкідлива сука), Срулик (він же вовчик, невеличкий, темно сірий, в білих черевичках, дуже розумний песик — мій любимчик), Бєлка, він же Мошко (здоровий, білий, кудлатий пес). Усі "християнські" назви давав батько мій. Крім того був у нас Лягаш-Дексель, з яким брат Митрофан ходив на полювання.

Ціла потіха була, як іде старий сивий Дудь з Дудихою, та обминає наш двір вигоном. Уся ця свора мов скажена вилітає і багато треба було докласти зусиль, щоб оборонити жида від цеї напасти ("Паничу! Проведіть мене на Ваші собаки!").

ПЕРШІ ВРАЖЕННЯ

МЕНІ частенько приходилось думать над тим, як далеко сягає моя память. І коли я починаю згадувати, то перші свідомі вражіння відносяться до Тарасівки, в яку ми переїхали з Ромашок в 1877 році, себ то, як мені було два роки. Так, я добре памятаю поворот москалів з Турецької війни в 1878 р. Такими ж ясними заховались у мене і другі враження, як окремі фрагменти.

... Перший сніг ... Я вибіг на двір і чую, як сніг пахне. Пахне й кора на вишнях. Вода в річечці на березі вимерзла і льодок тріщить під ногами, коли ступить на нього. Кругом білий сніг і чорні дерева. Чудово!

... Мене везуть до баби — шептухи "Заварювать сояшниці". Я був хворий на шлунок. Баба, здається, звалась Баланка. Памятаю, що мене клали на "піл" (постіл), баба зварила у горнятку води, поставила мені на живіт миску, а в ту миску перевернула те горнятко з водою, так, що воно стало там дном у гору. На його денце поклала навхрест ножа з веретеном і шматочок печини (глини з печі). Потім почала щось шептати, хреститися та спльовувати на бік, а в цей час брала в руки то ніж, то веретено і цокала по горняті навхрест. Потім дала мені зісти "цілушку" (окраєць) свіжого хліба з дрібкою соли. Мама мені потім розказувала, що я видужав зразу ж.

... Весна ... Скарбовий ставок блищить на сонці так, що очі ріже. В очеретах у Ничипора Сьомаґи є човен. Я з Дорою і Федею просимось, щоб нас пустили на ставок, а тут пора обідати. Від сонця і ясної зелені води божевільна радість ...

... Рання весна. Перед цим ще взімку у воздусі носились усе весільні пісні. Був якийсь рік, що дуже

багато вінчалось, так що в церкві батько обводив круг столу пар по пять зараз. Потім почався піст — тумани, вогкі дні й ночі і, нарешті, — потекла по шляху вода. Ставок біля Бублія прорвало і по нашій леваді вода пішла каламутним, швидким потоком не меньше як в аршин глибини. Якраз перед цим зрубали біля криниці зисоченного явора і треба було колоди перевезти до нас у двір. На гору тягнути не можна, бо високо й болото, треба перевезти городами. Запрягли дві пари коней у двоє саней і поїхали в нашу леваду навкруги: спершу дорогою біля Сьомаги, а потім, розібрали тин, завернули Радавцевою левадою — аж до нашої криниці. Я сидів буля кучера Микити. Коні йшли по черево у мутній воді, а під ногами лід. Було страшно й весело . . .

Тоді ж . . . молодий кучер Андрій Покота зробив мені з дерева човника і я на березі пускав його на воду на ниточці. Я навіть помалював його червоною фарбою. А краски, палета й пензлі були у нас в сінях в шафі. Мій брат Митрофан малював. Я навіть памятаю, як він скопіював "Христа с тростію" в звязаних руках. Оригінал належав, здається, Ґвідо Рені, чи Корреджіо. Мене вражало, що в руках у Спасителя була комишина з "качалкою" (цвітом) на кінці. Якраз такий комиш росте у нас на ставку.

Не памятаю, чи то було ранньою весною, чи в осени. Я бігав по двору, — коли бачу суне хмара кінного війська, а над ним як ліс стирчать списи. Всі люди в болоті. Це повертають москалі з Туреччини з війни. Багато їх ішло через Тарасівку. Я навіть запамятав пісню, яку вони співали — "Ой, да, полє чістоє, турецкоє! Ми когда тебя, полє, пройдьом!". Потім її співали у нас в селі парубки. Чудова мелодія! Вона в мене записана.

Того ж таки літа ходили по селі Сербіянки — ворожки (раніш це робили тільки циганки). Зайшли й до нас. Наворожили усім багато. Як ворожила Домці, то поклала щось у миску з водою, наче корінчик. А потім у воді щось

як трісне, наче пружина, аж вода бризнула в гору! Я перелякався. Мані наворожила правду, що вона вийде заміж за красивого блондина і буде жить "на местечко, на базар". Вона дійсно вийшла потім заміж за дуже красивого Ф. Хіжнякова й жили вони весь час в містечку Жашкові.

Літо . . . чудовий золотий день. Неділя. Сестри й мама збіраються їхати в Звенигородку. Уже й коні подали до ґанку. Я кричу, щоб і мене взяли, — не хочуть! Я почав капризувати. Тоді сказали наймичці, щоб повела мене гуляти до церкви, поки вони зберуться в дорогу, а тоді, мовляв, мене покличуть, як усе буде готове. Я повірив і пішов. А коли прийшов додому, то вони уже поїхали, а мене не покликали. Обдурили. Як я тоді плакав! І не від того, що мене не взяли, а що мене ласкавими словами так гірко обдурено! Навіть зараз, коли мене хто обдурить, мені зараз пригадається ота перша образа, перше страждання од людської брехні.

Літо. Вечір. Батько сидить на колоді біля палісаднику проти конюшні і курить цигарку з жовтої комишини-папіросниці. В оборі доять коров і пахне молоком і оборою. На протилежній горі в садках засипані білі хатки, наче шматочки цукру по зеленій скатерті. За садками, на горі видно на кладовищі капличку, — там поховано оо. Андрія і Артемія Левицьких. Трохи збоку Шепелів вітряк розставив крила і мов живий дивиться, як гасне сонце десь там за селом в полях, та пахне пшениця.

. . . Ясний соняшний день Пече . . . На ставку коло Бублія мочать коноплі. Страшенний дух болота й конопель. Я й Федя в рожевих сорочечках і таких же штанятах на шнурочку, лазимо біля води. Щось нашкодили. Вівчарева молодиця взяла дубця і хотіла бити Федю, я обороняв, та сам її страшенно бив . . .

. . . Холодний осінній вечір. Наші поїхали в Звенигородку до сестри Тані, а мене, Федю й Дору залишили

вдома. Усе замкнено, страшенно хочеться їсти. На дворі уже ніч. Сумно, холодно, непривітно... Ми почали їсти кухонний хліб і плакати. Здавалось, що нас навіки покинули й забули. Коли це приїзджають! Зараз же розпалили в печі, почали готувати вечерю, поставили самовара і стали пити чай з свіжими "грецькими" булками, дуже смашними. Нам попривозили гостинців: із цукру якісь фігурки-коники, гарфа, і ще щось. Мені не подобається, не подобається також і виноград, який я вперше бачу, — він тілько на вигляд гарний, зелений, а не дуже то солодкий.

... Діти моєї сестри Тані — Гандзя і Маня гостюють у нас. Чогось нема нікого вдома. Вечір, в хаті темно і трохи страшно. Ми будуємо церкви з пляшечок та ріжних фляkончиків. Замість дзвіниці поставили велику пляшку, а на неї синю лямпадку, та щей засвітили. Стало непривітно й страшно. Я кинув гуляться.

... Забрались під сходи в тім ґанку, що біля кухні і там будуємо цукроварню. Матеріялом служить буряк і картопля. З них вирізуємо казани й цебри. Один буряк був страшенно твердий, а ніж дуже гострий і, як зіскочив з буряка, то так і упявся мені в ногу. Але цікаво те, що не розрубав штанів, а разом з матерією врізався глибоко в тіло. Коли я глянув, то спершу перелякався, бо була велика рана в нозі. Але потім заспокоївся, бо витекло небільше краплі крови, а то було видно пласт сала. Ми з Федьком залили рану березовою настойкою і нікому нічого не сказали. Так воно й зажило само. А знак на нозі щей досі зостався. Там же ми будували і молотілку: конну, — таку як у нас, і парову, як у пана. А молотілка панська знаменита! Вона страшенно гуде ранком, коли встати ще до сонця. Ставок тихий, ясний, навкруги якась особлива тиша, тілько на економії гуде барабаном молотілка. А вже, як настане день, то можна часто чути, як паровик свистить: "Снопі-і-і-і-ів!!"

Вечір зімою. Усі дома. На кухні готовлять вечерю.

В їдальню нанесли соломи, щоб палить печі. А в кухні її до самого верху печі. Вона уже зігрілась, і так гарно на неї скакати з печі! А на печі . . . наношено піску для сушки. Він ще не протрях добре, і з нього дуже гарно можна будувати цілі городи, мости, проривати річки, робити будинки, ставити церкви. Наприклад: Богуславський манастир з високою дзвіницею, на високій горі! А коли глянути кругом на стіни (на печі) то усе навкруги обмальовано самими ріжноманітними фресками. Це ми з Федьком, а пензлі і фарби забрано у брата Митрофана. Памятаю, що ми навіть випрацювали певний трафарет відносно деяких річей. Наприклад: як малювати митрополита. Треба змалювати щось подібне до людської голови з патлами, а на голові якийсь четверокутник, — мабуть клобук. Через голову ж скаче щось подібне до коня. Чому так? . . .

. . . Літо. Я, Федько, дяків Венедьо й Дора — моя сестра, гуляємо біля церкви в розбійників: одні ховаються в буряні на городі у Коцюби (паламар Коцюбінський), а другі їх стріляють і ловлять. Треба озброїться. Біля церкви, яку тоді малювали, лежить багато битого шкла. Пішли ми брати те шкло на шаблі. Я, сам не знаю чого, почав лізти на драбину, що зіпнята була на церкву. Але ж лізти треба не аби як, а так як лізуть справжні малярі: ногами ступати на щаблі, а руки тягнути по обочині. Як тілько потягнув, — зараз же здоровенна скалка пройшла мені через руку нижче великого пальця. Ото було переполоху!

Тоді ж, памятаю, малярі й малювання церкви не давало нам спокою. Я вивчив весь процес, як готуються білила, як мелеться жорнами мідянка з олією, або як золотять хрести. Все це я досконально пізнав, також як і ту пісню, що співали малярі: "Ой, хмариться дощ буде, признаюся вам люде!". Ми поставили у себе на ґанку три пляшечки від прованської олії і почепили на них

мотузочки, які віяли на вітрі, цілком так наче на церковних банях, коли з них познімали хрести, щоб золотити.

У нас же в подвірі в той час ставили нову комору з тих обаполів (бальків) дубових, що лежали так довго на подвірі. Ми на тих обаполах завше було гулялись. Тепер комора майже закінчена. На крокви покладено лати, і треба тілько вшити все це сніпками. Я лазив на гору і на самій середній крокві намалював тушю хреста. Там він повинен бути й зараз. А стіну в коморі, то ми специяльно малювали, так як малярі церкву: поробили собі з Федьком такі, як у малярів колиски на шнурах, сиділи на них і мастили червоною глиною чудові дубові стіни. Спаскудили так цілу стіну в коморі. На горі на тих латах, я памятаю, часто сидів та вигравав якісь марші в старий помятий мідний рупор, що завалявся десь у нас на горищі разом з старою морського зразку шаблею.

... Літо. У нас гості: волосний писар Машір, його помішник Соллогуб та фершал Шумський. Машір — високий, трохи подзьобаний мущина, упадає за моєю старшою сестрою Домцею. За Манею — його помішник Соллогуб — дуже красивий чорнявий хлопець. Але мене більше всього вражає писар Шумський. У нього страшені чорні "бубликом" вуса і довгі бакени "а ля Скобелєв". Через вуса він пускає великі клуби тютюнового диму, або насажує з того ж диму одно кільце на друге. Табак курить з жовтої папіросниці-очеретянки, як і мій батько, а цигарки ліпить з жовтого паперу "Кроне" — жовтенька книжечка, обмотана тоненькою ґумкою. На табашниці ж намальовано дві голови, приліплені одна до другої вгору і вниз, як то буває на картах, король, або хлопець. І написано у верхнім кутку: "Я курю", а в нижнім: "Я тоже".

Він розказував батькові про війну з Турками. А я ж її так ясно переживаю, бо всю оту "Газету Гатцука" з малюнками військових подій, де білі салдати бють синіх турок в червоних фесах, а з зелених гір гармати так сма-

лять, що сивий дим та червоний огонь летить аж у долину: оті картини, та усіх ґенералів: Скобєльова, Гурка, Османа Пашу, Дібіча та других, я ж знаю напамять! Я слухаю мов зачарований про ріжні геройства, які вчинив фершал Шумський. А з стіни, з великої ікони (образа), що малював кривий Врублєвський, на цю усю компанію дивиться Св. Миколай з євангелією, в юхтових чоботях та в ризах. Наче сам хоче зійти та засісти на отому зеленому, рипсом критому дивані, до отого столу, де в хрустальній карафці жовтіє "лімоновка", або зеленіє "полинівка", а в чорних пляшках пахне вишнівка з сливянкою. А навкруги так чистенько, та мило, та утульно... Такі біленькі фіранки на вікнах, така блискуча підлога, такий гарний килим на стіні. І всі такі гарні та любі...

.... Літо. Чудовий вечір. Сестри ходять по садку обнявщись і співають "Баламута": "Ізза гори світ біленький, десь поїхав мій миленький". До них уже їздять женихи і Маня закохана в Хіжнякова. Тілько що поливали цвіти і в саду пахне резеда і левкой. Батько сидить і крутить цигарку. Великий місяць виходить зза гори від Козацького. Брати — Митрофан і Льоня з Федьком, та ще хтось з семинаристів, що гостюють у нас, вернулись з полювання. Принесли багато качок-чирок, крижнів, а також диких курочок, бекасів. Було навіть скілька нирок, яких стрілять дуже трудно. Весело, гамірно... Всі дражнять Дору бекасом, бо була дуже худа. Ясно горить лямпа в гостинній і їдальні. Чиста скатірка сліпить очі, чудовий запашний чай в прекрасних тонких шклянках, і весело, весело...

Літній ясний день... Ми з батьком їздили в Звенигородку. Звідти поїхали в гості до попа Турчановича в с. Хлипнівку, що стоїть в казенному лісі, не більше як три верстви від міста. Віхали в ліс. Високі чудові сосни, гарні дуби, прекрасні граби і ясені, а між ними лі-

щина з масою оріхів. Після поля так приємно дихнути запашним холоднуватим повітрям.

Село якесь маленьке, не похоже на наші села, розкидане в лісі, так що його й помітити не можна. Церкви я так і не згадаю, яка вона була, здається вроді маленької каплички. Хата попова нова, висока. Сам піп стрункий, красивий брюнет, ходить на полювання (що попам заборонялось) і це мене дуже дивує, а разом з тим викликає до нього якусь симпатію. Частував нас печеною дикою козою, та чудовими свіжими грибами в сметані.

Звідти поїхали в Неморож, до батькового товариша о. Миколая Крижановського. Село якесь непривітне, в ярах. Стара церква з синім дахом та синіми ж віконцями на дзвіниці, стоїть на горобку біля попової хати. Хата стара, запущена, похилилась, стеля погнулась . . . Бідно, темно, пахне пусткою. Батюшка огрядний, дуже симпатичний блондин, має чудового баса і прекрасні русі буйні коси. Матушка сухенька, маленька, курить цигарки, і, як кажуть, "пє гірку". В хаті нехазяйновито і не затишно.

Познайомився з малим хлопцем Колею, який потім став мені товаришом у бурсі (Крижановський) Ніколай II-й). Враження зосталось сумне й непривітне.

. . . Страсний тиждень, Чистий Четвер. В церкві "страсті" . . . Людей повно, неможливо протовпиться. Палає ціле море свічок. Урочисто й напружено . . . Батько читає вічно нову, вічно зворушуючу страшну трагедію страстей Христових. Доходить до найдраматичнійшого місця, коли Петро відрікся втретє . . . "абіє петел возгласи". Голос у нього переривається від хвилювання й плачу. Люди всі плачуть . . . Тихо . . . тільки чути зітхання, наче все завмерло перед видовищем людської нестійкости і слабодухости. Страшна трагедія і того від кого відріклись і того, хто відрікся. Чудові незабутні моменти! Скінчилось оповідання, на дзвіниці задзвонили в усі дзвони, а на крилосі Пилип Оверкович чудовим

баритоном виспівує стихири "Утрені" про туж саму подію. Йому помагають всі, що стоять на крилосі, але книжка одна і з неї трудно читати всім зразу, через те вони верзуть за дяком щось незрозуміле, аж поки не прийдуть до фінальної, всім відомої фрази, яку підхоплюють на весь голос: "нечестивий же Іуда не восхоті розуміти!" Виходить несподівано дуже гарно, цілком наче пісня з рефреном, бо кожна стихира має такий кінець.

Додому приходимо з святими свічками і починаємо випалювати хрести на сволоках у всіх хатах (кімнатах) — А в хатах пахне пасками, бабами, мазурками, яких тілько що вийнято з печі і уже розставлено на столі. Всюди чисто, тихо, все чекає великого свята в святій мовчанці... Перед усіма образами засвічено лямпадки... Наївне, ласкаве світло блимає по стінах, по стелі, вириває з мряки золоту раму картини, становить тіні поза вазонами, моментами освітлює і оживляє лиця на образах, а самого тебе повертає в малу — маленьку дитину: на душі легко, гарно, чисто і радісно . . . Завгра "винос плащаниці"...

. . . Рання весна. Перший день Великодня. Тілько що почався ранок, в церкві скінчилась служба. Мокрий сніг заносить болото на вулиці. Вся вулиця й майдан перед церквою заставленна возами. Люде спішать додому, тиснуться в воротях, лізуть через огорожу, скакають у наш садок, топчуть молоді кущі агресу й бузку, та ламають щепи. Не дивлячись на Великдень, приходиться сваритись, та тримати хвірточку, але це не помагає, — скачуть через паркан. Один так скочив раптово, що ночовки з свяченим покотились в болото. Одні сміються, другі жартують: лови порося, а то втіче!". Треті: "звичайно, свиня свинею, хоч і свячена!" Анекдот в натурі.

На святому тижні... Веснянки на майдані біля Дудя, коло каплиці. Дівчата "заплітають шума". Голосно,

голосно співають... Молода травка, ясне, наче поновлене небо, ясне молоде сонце, у воздусі якась трівожна радість... Знизу від ставка наближається гурт хлопців, чоловік з 30. Всі співають якоїсь дуже гарної пісні. Серед них мені особливо подобається "отаман", — син нашого старости Бойка, високий, вродливий блондин з невеличкими вусиками, у гарній темній свиті з зеленим поясом. Хлопці стають навкруги, дивляться на веснянки, жартують з дівчатами... А оглянешся назад, — стара, висока, біла церква дивиться своїми трьома банями й мережаними хрестами на радісний світ Божий, сама — біла, урочиста, висока і така рідна, рідна, як оце село, як оці люди . . .

. . . Пізня осінь. До нас прийшов "Веньґер", так у нас називали тих мандрівних купців, що носили товари (крам) у великій коробці за плечима. По більшости це були, мабудь, словаки, бо балакали якось напів-польською, як нам здавалось мовою, але так, що можна було їх зрозуміти. Коробка досить велика й тяжка, мабудь пудів зо 2-3, з товстого сірого полотна з широкими товстими ремінцями спереду, — ті ременці надягались на плечі, щоб ту коробку носить. В руках у "Веньґра" товста палиця з перекладинкою на верхньому кінці, щоб можна було сісти, чи стоячи відпочити, не скидаючи з плечей коробки, підперши її тою палицею. Часом цих 'Веньґрів' звали "Венгерцями".

От один з них прийшов до нас. Йому дали добре пообідати, а потім в їдальні він почав розкладати свої товари. Ой, як же це було цікаво! Чого тут тілько не було: і намисто ріжне, особливо ґранати, й коралі, і нитки, і хустки, і картини чудові, що пахнуть свіжою краскою, та образи католицького ґатунку, краєвиди Швайцарії, фіорди, просто дівчина з міста з пташкою, або з квітками; серце Спасителя у віночку, — пробите, а з нього капає кров. Сам же Спаситель стоїть і лагідно всміхається, наче це йому не тільки не боляче, а навпаки,

дуже приємно. Тут тобі й олівці — чорні, сині й червоні, і губні гармонії, на яких так весело й легко грати. і матерії ріжні, і чого, чого тілько нема! Усе, що дають австрійські базари та польська Варшава! Все це росскладено на таких спеціяльних листах твердого паперу, які закриваються і входять в коробку майже герметично — тісно, один за другим. Треба подивиться на обличчя наймичок, що тісним колом стоять навкруги! А який то празник, коли Марті або Насті куплять за десять копійок сережки (кульчики)! Мене найбільше цікавили картинки до наліплювання, або "переводні", се б то такі, що спершу треба приліпити, а потім слинити палець і терти по ній, поки папір не злізе, а образок зостанеться там, де ти наліпив.

... Літо. Батько й мати поїхали в Звенигородку купувати нову бричку. Взяли й мене з собою. Не знайшли й поїхали в Мурзинці до якогось жида, що робить брички. Приїхали в село перед вечером. Село на горі над величезним ставком з водяним млином. Над ставком висока глиняна круча, на якій стремить невеличка церква-капличка. Сумно й непривітно . . . Купили бричку зелену з червоним кантом, та плетеними боками . . .

... Туж непривітність цього краєвиду спостеріг я і в другий раз. Було гаряче безвітряне літо. Хліба нового ще не зібрали, а старого не можна вжити, бо усі вітряки стали. Треба шукати водяного млина. От навантажили віз мішками з пшеницею та житом і послали до млина в Мурзинці. З Микитою поїхали я і Федько. Біля млина застали велику чергу селян. Наше молотимуть тільки в ночі. От же цілий день у нас до розпорядимости. Ходили, блукали ми з братом біля того ставка, але знайшли, що саме гарне та цікаве місце, біля млина, там де по лотоках біжить вода, крутить великі колеса, бурлить білу піну й чудовою річечкою біжить в ярку, обставленому свіжими зеленими кущами ліщини, молодими вільхами. Завдяки піні й тому шуму, що утворю-

ють колеса, — і вода, і зелень, і жовтий пісок здаються такими свіжими, лагідними, цілком не такими як отой здоровий ставок отам за греблею на горі, з мулистими берегами, очеретом і сірою сонною водою, що дрімає під сонцем наче мертва. Весь день до вечора ми купались в тому ярку, то під колесами, то далі, там де вода біжить спокійніще. Обідали та вечеряли на возі, з "шаньки", хлібом та салом з часником, а до того щей чудова, прозора, тараня! Пізно, як вже зовсім стемніло, полягали спати. Мельник поклав нас в млині на мішках з пшеницею. Цікаво було лежати та слухати, що робиться в ночі у млині: за стіною шумить вода, в середині під тобою гуркотить товстий вал, здоровенно каміння літає в своїх ложах, а над ними трясуться коші з пашнею. Від свіжого борошна віє теплом і тим чудовим запахом, який здається ніколи не перестане подобатися усім людям всього світу. Маленька лямпа "гасничка" блимає десь вгорі, млин весь трясеться дрібним тремтінням і колише тебе до сну . . . Чудово!

Бувало, що заходив до нас хто небудь з "катеринкою", як у нас називали отой ручний органчик. Тоді, хоч мало, але дуже гарної музики можна було послухати. Памятаю одного, який прийшов до нас зімою, що дуже рідко траплялось, ходили вони звичайно влітку. Він забарився, а зіма впала рання, отож він бідолаха й теліпався пішки до ґряниці. Прийшов до нас у хату синій від холоду, в якійсь вітром підбитій піджачині та легкому капелюшку. Шия була замотана гарусним шарфом і, коли він розмотав його, то на шиї у нього виявився здоровий червоносиній чиряк. Ми усі перелякались, почали його рятувати, клали якісь ліки . . . Він так мене розжалобив, що я цілий вечір плакав, уявляючи собі, як то він вночі йде проти вітру, в снігу по пустому темному полю, хворий, з тею убогою хрипучою катеринкою за плечима . . . Я й не знав, що й мені колись прийдеться хворому волочитися по світу з своєю кате-

ринкою. Тілько та ріжниця, що тепер ніхто дарма не прийме, і не тілько не нагодує, та не полікує, а й не привітає добрим словом. Зчезло це все разом з гостинною, доброю, старою Україною . . .

. . . Знов пригадується мені зіма. Ясний день, блискучий від морозу, — аж скрипить. До церкви привезли нові бокові іконостаси роботи звенигородського кривого "Рафаеля" — Врублєвського, які й тоді не здавались мені дуже мистецькими. Внесли до церкви й почали розпаковувати, та встановляти. Все нове, блищить позолота по червоному полі, пахне свіжою краскою й карюком. Два поставили біля старого іконостасу з боків, а один за крилосом з поновленою іконою "Божої Матері".

Велике враження зробили на мене і зостались назавше в памяті декілька "далеких" подорожів, які я в ті часи зробив. Подорож до тітки Маші та дядька Боніфатія в Грушів, а по дорозі у Карпишині до дядька Іллі.

Літо. Гідні стаєнні коні. Їде мама, сестра Домця і я. Діло було в кінці травня, або в початку червня. Перед вечером були в Богуславі. Біля "квартири Аркадія" нас зустрів Федя, він гуляв з бурсаками на вигоні. Повів нас у хату. Я вперше був у "бурсацькій" квартирі. Мені все дуже подобається і самому хочеться в бурсу. В хаті трохи пахне Тарасівською школою, багато книжок і всюди бурсаки, такі поважні, великі. Вікна виходять в здоровенний садок, що тягнеться поза хатою вниз, аж до манастирського лужка. Здоровенні дерева затуляють вікна, так що в хаті аж темно. Біля хати великий двір, на якому бурсаки "ганяють дзиґу", та гуляють в мяча. В цьому дворі стоїть скілька хат — усе мешкання для бурсаків. А одна хатка з ґанком, біля якого росте табак, — кімната якогось учителя.

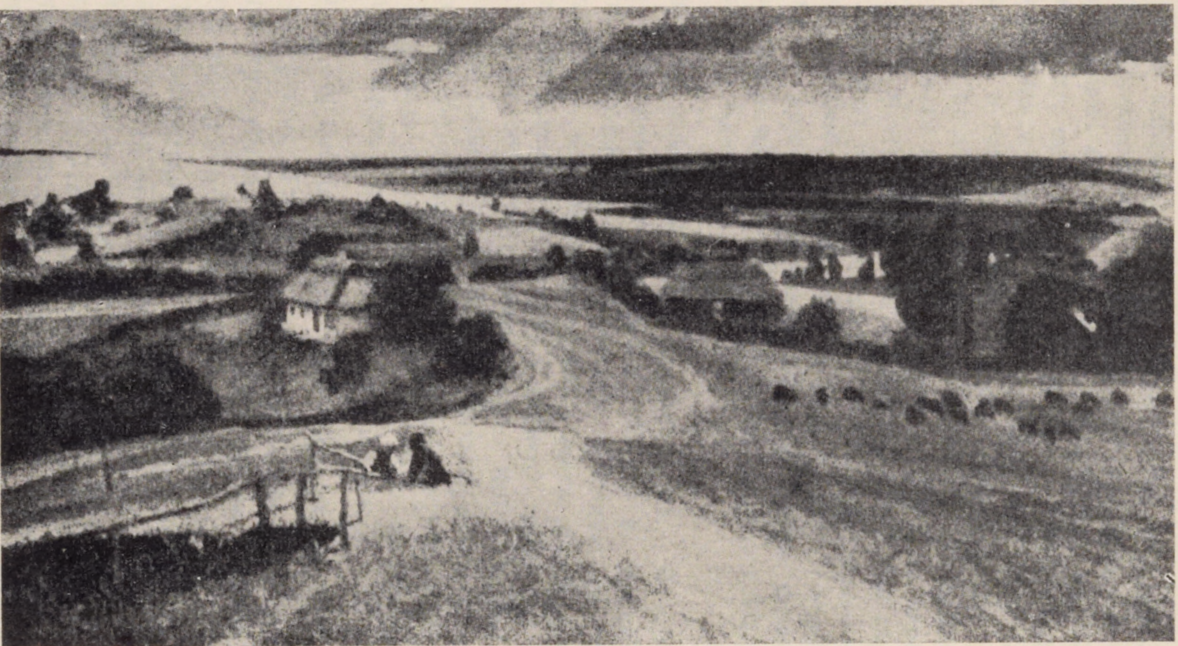
Памятаю, як я другий раз заїзджав до Феді, то він був уже на кімнаті Гдішинського — маленький будиночок над самою Россю. Була рання осінь, сірий теплий

день. Дощик трусив зверху серпанком над високою горою з манастирем, над синіми лісами, та темним містечком на обрію. Ми всі ходили в церкву і я вперше почув бурсацький хор. Мені дуже подобалось. Як виходили з церкви, та вийшли за хвірточку в товстім мурі проти дзвіниці, то аж скрикнув, — такий чудовий краєвид розстелився під ногами. Потім я пережив таке ж несподіване чудове враження в Криму, коли перший раз виїхав з Байдарських воріт...

Так, от, погостювавши у Феді, поїхали дальше до Карапишів. Спершу треба переїхати богуславський пором на Россі: спочатку їдеш греблею, мягкою, пухкою, мов подушка. Вона, як жива, трясеться, коли по ній їхати. З неї просто на пором. Я перший раз його бачу і мене цікавить, як поїдем далі, коли перед носом у коней вода. Аж ось два дядьки й один жид (що брав за пором гроші) взялись за канат (кодола) і почали тягнути. Я не успів оглянутися, аж уже вода ззаду, а спереду її меньше. Пристали до берега, взяли на ліво під глинистою горою, на якій стоїть якась школа з дзвінком на стовбі.

Виїхавши з містечка, покотили до с. Ісайок широкою, обсаженою старими столітніми, дупластими вербами. Ісайки — непривітне мале село під горою. Церква якась нежива, економія теж. Швидче вгору попри економію, і ми уже на узгірю, яке тягнеться до самих Карапишів. Кругом широкі простори, око сягає в сині степи... Дорога рівна й тверда, коні біжать дружно й швидко. Нарешті внизу, в долині показались Карапиші. Це типове степове село, як воно попало в цей край, а не в Херсонщину!

Переїздимо село твердою дорогою, аж гуде — попри церкву, де піп Грушецький, а у нього дочка Саша — гарненька, повненька, чорнява. Далі через греблю, — друга пятибанна церква і дядькова садиба. В хаті чисто, чудово: підлога блищить, в залі гарний рояль, на

Гайдамацький шлях коло сел Кирилівки й Тарасівки, малюнок Ф. Красицького

стінах якісь картини, з яких я запамятав "Сосни" — Клевера. Це олеографія, а я знаю, що ота картина олійна в кабінеті більше вартісна. Мені вона подобається через те, що на ній намальовано — ніч в степу, біля вогню сидять чумаки, курять люльки. На вогні казанок, а далі в темноті сілуети волів і темних возів. В їдальні на стіні висить чудова олеографія: російський салдат піймав за червоні штани турка, який лізе через стіну. Турок зі страхом дивиться на москаля, а той сміється. Виконано було дуже гарно. У дядька гарненькі дві дочки — Люба і Маня. Зараз вони вдома, їх вчить учителька — дуже гарна панна, що веде також хазяйство, бо дядько вдівець. Старша дочка зизувата Надя вже в школі у Києві.

Біля дому невеликий але чепурний садок. В залі, в кутку, "угольник" — столик з іконами й чудовим мармуровим розпятям. Мені чогось пригадується та заля у вечері, — я стою біля роялю і щось розглядаю. Виходить зять Климент (гостював у дядька), гарно одягнений, й швидко переходить через залю. Його черевики видають такий скрип і тріск, наче стріляють феєрверки. Заля порожня, резонанс страшний і, серед вечірньої тиші, ця стрілянина переляка́ла мене. Це тоді вважалось верхом шику моди. Потім і я мав такі черевики.

Далі з Карапишів дорога йде через Синяву та Шандру на Грушів. Грушів — маленьке село в садках. Старовинна трьохбанна церква, а коло неї на цвинтарі біла статуя Божої Матері, що наступила ногою на півмісяць. Це пожертвував той поміщик католик, якого стара садиба стоїть край села. Тітка Маша і дядько Боніфатій Яновські — старенькі Філемон і Бавкіда: добрі, тихі, милі, лагідні. Дітей у них не має. В хаті чистенько, як у віночку, чудова булка до чаю, на стінах знимки моїх братів, та сестри Домці, яка знята разом з Анютою Андрієвною Кошиць (з Нізгуринець) — нашою двою-

родною сестрою. (Потім була замужем за дияконом Кисилевичем в Десятинній церкві у Києві).

Дядько, старенький дяк, любить свою жінку до божевілля, та слухає її у всьому. Він не має голосу і не здатний до співу. Вона навіть співати його учить та читати апостола. Тут же в Грушеві живе піп Грушецький — мій хрещений батько. Ми ходили до нього в гості. Стара хазяйновита хата, з великою канапою та глибокими кріслами в залі, здоровенним столом в їдальні, масою варення, та чудовим запашним міцним чаєм . . . Взагалі враження гарного, старофасонного попівськго дому. Моя сестричка по хресту — гарненька дівчина, а брат Федя моїх літ — чудовий хлопчик. Він ходить до дядька Боніфатія гуляти зі мною і ми перекидаємся через перекладину на ґанку . . .

. . . Поїздка у Липнянку до тітки Матільди. Вона замужем за посесором Добровольським. Федю віддали уже в бурсу, а мене повезли в Липнянку вчитися. У тітки були два хлопці майже однолітки зі мною — Вася і Альоша. Вона вчила їх сама, тож повезли до неї в науку і мене. Спершу с. Козацьке, з його старовинною церквою на три бані, такою ж,як і в Тарасівці. Край дороги стоїть якась кругленька каплиця, не то костел, не то якийсь масонський храм, — це стара бувша церква, збудована поміщиком Фундуклієм. За цею каплицею здоровенний старий парк, а за ним далі новий парк, в якому стоїть чудовий замок барона Врангеля, в старо-французському стилі. Далі вперед по дорозі біля ставка — гуральня, в якій виробляють знамениту козачанську горілку. Потім на горі коло кладовища, могила сина Павла Галаґана, того що поставив у Києві Колеґію. Той син втопився на вакаціях в цьому ставку і, в честь його, батько, якому належало тоді Козаецьке, побдуував в Києві Колеґію.

За Козацьким треба їхати на Лозоватку і, зараз за селом, треба переїзджати чудовий скарбовий ліс: темний,

мовчазний, прохолодний. За ним дорога звертає до Княжої, але ми минаємо цю поворотку, та їдемо на Лозоватку. Біля неї виїздимо на великий шлях з Звенигородки на Шполу. Дорога широченна, як взагалі в Україні "биті шляхи". Край дороги стоїть Лозоватська церква, висока й гарна. І так комедно, що вона стоїть край дороги, наче самітня, бо села на видно, воно зараз тут же заховалось у яру.

Далі степом вниз, полишаючи ліворуч Терешки, прямо до Шполи, що біліє внизу двома церквами і цукроварнею. Саме місто брудне, погане, жидівське, гірше ніж Богуслав. За селом цукровий завод — щось біле, здорове, з димарем . . . Розказує про інший світ, інші інтереси, інших людей.

Далі на гору до Водянок чудова дорога. Там біля Кримок є балка з невеликим містком. Як спускатися до неї, то з одного боку ліс, а з другого поле. Коні біжать чудово, на душі весело, а в голові весь час мелодія хору мисливців з "Фрейшютц".

Коли залишити внизу Кримки з їх однобанною церквою, то далі біля лісу є поворотка прямо на Липнянку. Проїхавши ліс, вїзджаєш в село, непривітне, й несимпатичне, як і його посесор, а мій дядько — Добровольський — кремезний, широкоплечий, з короткими вусами, непривітний, скаженого характеру чоловік. Він що дня стріляє на свою жінку з револьвера і зо всіма свариться. Про нього розказують, що одного разу в Новомиргорді він грав в офіцерському клюбі в карти. Почав сваритися. Офіцери звязали його, обмотали його ж медвежим кожухом, вивезли на поле в ночі й кинули. А діло було зімою. Хтось їхав та підібрав його.

Стара економія стояла край села. Була досить велика, але якась запущена. Памятаю високу клуню, біля якої стояла велика парова молотілка, велику воловню і таку ж конюшню. Біля них стояв здоровий високий вітряк голяндського типу, що повертається проти вітру

не вся будова, а тілько верх з крилами. Будинок власника старий, з скрипучими підлогами, великими картинами в круглих позолочених рамах. Малювання таке старе, що нічого розібрати не можна. Великі двері на балкон. Здорові вікна, з яких дме холодом. В кабінеті на столі, дві тумбочки (копія з Неронового Золотого дому в Римі), бронзовий Наполеон, та білий фаянсовий прибор для писання: в ньому пуделок для атраменту і для піску (до засипання написаного), а також жолобок для гусячих пер. Кругом холодно й непривітно. Тілько гарно в спальні у тітки. Особливо мені подобається біла пухова ковдра, така ласкава та тепла. Мій кузен Вася дуже несимпатичний, нервовий хлопець, мамин мазунчик. З нього потім вийшов великий авантюрник на широку скалю. Потім колись приїздив до брата Митрофана в Сологубівку і пропонував робити фальшиві асиґнації (це попові підробляти гроші!!). Альоша — старший був дуже добрий хлопець, але нездібний до науки. Тітка казала, що це йому стало після того, як батько його дуже побив, коли він був ще маленьким. Альоша нарешті став робітником майстеровим і відкрив в Шполі каретну майстерню. Він заїздив підчас великої війни до мене у Київ. Я його ледве пізнав. Крижастий, середнього росту чоловік, трохи глуховатий, з дуже тихим голосом, простий, милий, серіозний і симпатичний. На життя не жалувався. А в цей же час, якраз перед війною, Васька, як той Хлестаков, їздив по усій Росії, видавав себе за князя, робив ревізії й труси в провінції, та брав хабарі. Нарешті, кажуть, його арештували . . .

Тітка вчила нас читати, Закону Божому, писати, та трохи аритметики. Памятаю, що про Різдво Христове вона призначила якраз на Різдвяні свята, і це на мене зробило велике враження Вона нас не кривдила, була завши весела й добра. Дядько іноді появлявся в хаті, щось буркав, або кричав і знов счезав. Ми його страшенно боялись. Гуляти (на прохід) ми ходили або на по-

двіря, або у садок, теж старий та запущений. Біля садка жив економ, дядьків рідний брат, дуже милий чоловік. Особливо добра була його жінка. Жили вони в просторій хаті, дуже чепурній і чистенькій. Любили, як ми заходили до них, і завше частували нас домашніми цукатами. Кучер Артем — високий, дуже привітний, уже літній парубок. Коні худі, мов хорти, але страшенно прудкі. Артем брав мене по болоту верхи до криниці, коли гнали коней на водопой. Криниця була десь внизу біля тої дороги, що вела до церкви. Болото було неймовірне, мабуть була весна. Співав мені соромицьку пісню, яку я зараз же завчив і досі памятаю. Слуги годувались у великій "челядні". Це була непривітна хата, вогка, темна, повна тарганів, які хмарами ходили по стінах, та виїдали хліб до шкоринки. Хліб був ячмінний, якийсь сіро-зелений і до того смердючий, що в хаті не можна було дихати. То смерділа ще стара панщина.

Після Липянки дядько держав паровий млин у Голті, чи Ольвіополі. Тітка на старість кинула його. Приїздила до мене в Київ, як я був уже в Академії. Яка була, така й зосталась: "дама в турецькій шалі", — весела й балакуча. Кінчила своє життя трагічно: її убили й ограбували, при чому перед смертю страшенно знущались над нею, вона була вся порізана на шматки. Лихі язики кажуть, що в тій банді брав участь синок Вася, якому завше потрібні були гроші. Як помер дядько, не знаю.

Коли Федю віддали в бурсу, а Дора була в Звенигородській двокласовій школі до підготовки до Києвської Духовної Жіночої Школи, я зостався один, дуже сумував за ними та чекав того часу, коли вони повернуться на празники додому. Можна ж собі уявити після цього мій жаль, коли, повернувшись додому, Федько з Дорою почали себе вести зі мною, як з маленьким, мати якісь свої особисті інтереси, шептатись по кутках та ігнорувати

мене! А я ж завше з такою радістю ділюсь з ними всім, що мені дають смашного, а собі залишаю самі погані шматочки! Саме ж головне, що всі дома, а для мене наче нікого не має в хаті, наче я один, наче я один у світі! Мені так боляче стало, що я навіть плакав. Але потім з них злетів городський гонор і все пішло по старому. Вони перестали бути "старшими".

Любили ж ми одне одного до божевілля. Я памятаю, як одного разу в бурсі в Богуславі (в підготовчій клясі) я прокинувся в ночі від почуття страшенної самітности й сирітства, та жалю до себе, що почав плакати. Це почув Федя, прокинувся і забрав мене до себе в ліжко під ковдру, та так розважав, потішав, та цілував, як рідна мати. Це й досі викликає у мене сльози на очах, як згадаю. А згідно бурсацьким поняттям така ніжність не була до лиця мущині. Тут же була така ніжність, така хвилююча ніжність, що оце зараз пишу оці слова й плачу. Де ти мій рідний, любий братіку зараз!!?

Повинен сказати, що такого серця, як у Федя я не зустрічав в свойому життю: це була одна доброта, одна ніжність, одна чутливість. У нас в родині жінки були більш твердої вдачі, ніж чоловіки. Всі ми в нашій родині жили дружно, лагідно й рідко сварились між собою. Кажуть сестри, що тільки старший брат Митрофан у свій час був заводіяка та жорстокий хлопець, часто бив сестер. Я, як найменший, виховався "мазунчиком". Мене любили усі. Виносила мене на руках найстарша сестра Таня. Так що я її звав Таню-Мамо!

Памятаю, що у нас чогось довгенько гостювала сестра Таня з дітьми Гандзею і Маньою. Гандзя гарненька дівчина, велика цокотуха. Ми її не так любили, як меньчу, не таку гарну, але більш скромну Маню. Граючись, ми частенько сварились. Не можу й досі без сорому згадати свинства, коли я раз ударив Маню по голові покришкою од табаку Кушнарьова, до того ж щей гострим кінцем! Потім через скілька день, як нас постригли, я

побачив на голові у неї знаки. Мені так це запамяталось, що я потім ніколи не кривдив фізично.

Зараз, як оце пишу (4 серпня, 1930 р.) такий сум і печаль налягли мені на душу, що плачу, як мала дитина . . . Половина їх, моїх любих померла, інчі далеко від мене, сам я одною ногою в могилі... А я ж не успів сказати їм, як ніжно, як божевільно я любив і люблю їх усіх!! Життя минає і туга за ними усіма з кожним разом, з кожним спогадом набірає нової сили й муки, так що іноді, серед білого дня плачу й кличу їх . . .

Знаю, що усе це даремно, що я ніколи жадного з них не побачу, і не зможу хоч би тепер сказати про мою любов до них . . .

Зостався один Федь, тай той гине десь там від голоду та туберкульозу; нас розділюють не тільки океіяни, та цілі краї, але й самий страшний жах у світі — "Совєтчина". Вона убила моє сучасне, а зла доля ограбила мене з мого минулого й тепер хоче придавити мене на смерть. Поки що на потіху чортові зоставила мене живим. В душі такі глибокі, кріваві рани, що не знаю, чи зможу я далі витерпіти свою примусову замкнутість, свої скриті болі, нависказані жалі . . . Кругом море людей, а я наче в пустині . . . Мені здається, що мені зараз не було б так тяжко, як би я в свій час виказав мою любов до них! Але ота спартанська стриманність, яка чогось панувала у нас в родині, не дозволила цього зробити тоді, а тепер пізно! . . .

Я не памятаю, щоб в дитинстві хворів. Хоч і розказує мама, що маленьким я пив дуже багато чаю, так що навіть на ніч мені ставили великий збанок холодного чаю. В ночі я прокидався і кричав до мами: "чаю!", і коли мама давала мені шклянку, то пив аж трусився.

Часто мені снився один і той же сон. Наче якийсь чоловік ходить по залі і крутить над головою великий клубок, чи то ниток, чи то якихось ганчірок. Ходить він розмірно крок за кроком, та все крутить той клубок.

Робиться так страшно, що крім ковдри я натягаю на голову ще й здорову подушку. Але мені весь час чутно його кроки. Одного разу хтось з нас прокинувся, я осмілів, висунув голову з під подушки і розібрав, що то стукає у батьковій кімнаті стінний годинник. Той годинник мав дуже довгого маятника і дві мідні гирі, до яких батько з часом довішував ріжних залізяк, замків, підков, гайок, шрубок, взагалі всього, що могло б прибавити ходу старій зношенній машині. На білому циферблят̡і ходили дві грубі стрілки, а зверху, на дашку був намальований кошик з рожами й інчими квітами. Коли приходив мент дзвонити, він спершу шкварчав, сичав, скриготав, потім верещав і нарешті з кашлем вибив годину. Висів той годинник над лежанкою біля дверей в батьковій кімнаті, а чутно було його на всю хату.

Музикальні звуки завше тягнули мене до себе. У нас в хаті не було жадного музичного інструменту, аж поки брат Митрофан не привіз з Києва величезну гармонію "італійську", на якій сам почав грати й навчив Домцю. Вона грала, та виспівувала: "Покинь нещасний думку гадати", та "Ні, мамо, не можна нелюба любить". Ця гармонія зявилась за приводом телеґрафіста Кондратьєва, який приїзджав до нас з сестрою Серафимою, — та теж вигравав на такій же гармонії.

Потім Митрофан почав грати на скрипці, як мені було уже з десять років. Ту ж скрипку вживав і я, як був в Семинарії. Але в той час, про який я оповідаю, у нас в домі не було ніякої музики. Єдина, яку я міг мати і чути — це були дзвони. Отож мама й розказувала мені, що бувало нянька держить мене на руках у церкві, а в цей час на дзвіниці задзвонять. Тут то я піднімаю крик на всю церкву: "Неси, бісова душе, на дзвіницю!" І, бувало, кричатиму, що поки не понесуть.

Постепенно, усі явища й місця, де мені приходилось бувати, або що бачити, у мене почали асоціюватись з якимись мелодіями. От і тепер, як згадаю ту дорогу, що

веде від нас до волости, та яка мов виринає знизу зпід осокорів від нашої хати, то у мене зараз в голові мелодія: "Ой, у лісі, тай у лісочку битая дорога". А коли глянути від церкви на край села до вітряка Сидора Харченка, то мелодія — "Ой, потеряв та соловейко голос". Ну, це я розумію чому, — Сидор Харченко любив співати цю пісню.

А от чогось у вечері коли дивитися від нашої хати на гору на кладовище й каплицю, де поховано оо. Артемія та Андрія Левицьких, зараз виникає мелодія: "Гей, гей, доле моя, деж ти водою запливла!" . . .

А як в ясний день подивитися від нашої клуні на Бублиїв ставок, — то мелодія: "Ой, сяду я край віконця виглядати чорноморця". Коли ж їхати в завірюху пустим полем, то зараз виникає мелодія: "Ой, ходив чумак сім літ по Дону". Памятаю, що вже будучи семинаристом, їхав я раз у Веселий Кут до Світлінського о. Клімента. Всю дорогу мене мучила ця мелодія і за всю цю довгу дорогу, я не тільки переспівав її сотні раз, але в самих тонких деталях пережив смерть отого бідного, одинокого чумака в дорозі, серед пустого степу. А коли приїхав, то був такий схвильований, що почавши співати цю пісню, розплакався.

Або ще так: я на коньках на скарбовім ставку. Ясний, чудовий, не холодний день. Багато білого снігу й сонця. З Корсуня повинні приїхати з залізниці брати Митрофан та Ілля з Києва. Весь час в голові мелодія: "Ой, я нещасний, що маю діяти".

А мелодія пісні: "Ой, знаю я, знаю, де милий за горами з чорними бровами" пригадалась мені у Києві, як я йшов до сповіді. А разом виникла така картина: Дору одвезли в Зневигородку у двохкласову школу. Я зостався один.

На городі копали картоплю. День був якийсь чудний. За селом вітряки шпарко махають крилами, наче спішать куди. Всюди осінь — порожня, холодна, вітря-

на . . . Я згадав Дору й ті цукорочки, що вона мені подарувала, з портретами ріжних ґенералів: Скобєлєва, Гурка, Османа Паші і т. д. Вона була така мила й добра, я її так люблю . . . а її нема коло мене. А Федько десь в Богуславі, чи Липянці. На мене напала така безнадійна, страшна туга, що я почав плакати, але плакав, і знав, що не можу її виплакати . . . і раптом побіг до криниці топитися. Чому до криниці? А у пісні ж співається:

"Булож мене утопити в глибоку криницю,
Булож мене утопити, тичиною пристромити,
Щоб я наверх не зринала, цього горя не зазнала."

Може, коли буде час, я установлю по можливости всі асоціяції, які лучаться в моїм життю з піснями. Зараз же хочеться накидати хоч коротко все саме звичайне, життьове, саме прозаїчне, на чому будувався узор мого духового життя, бо щось мені здається, що не довго мені писати оці спогади.

БАБИ.

У нас було багато приятелів між селянами, зокрема бабів, які приходили до мами, чи що "помогти", чи так посидіти у неділю, та випити за нашим столом чаю з білою булкою (така, як пух, мама й сестри уміли пекти!).

Ось за столом сидить маленька, гарна, чепурна баба Виборна, та розказує, як її у Києві на прощі обікрали жуліки (босяки): підкинули порожній "пуляресик" . . .

— Я собі трохи відстала від своїх людей, тай пішла за вали (на Печерську біля Лаври — прим.), та, звиніть, воду спустила. Далі виходжу, бачу, лежить пуляресик, — чи хто загубив, чи що . . . Взяла тай підняла". —

Тут вискочило двоє й кажуть, що то їхній пулярес, що в йому було пять карбованців, та що баба витягла їх. Перелякали бідну бабу й вона віддала їм і пуляресик і свої власні гроші.

Вона не раз ходила з Хвилоном, Пантелеєм та Яриною до Гробу Господнього в Єрусалим. У нас в залі під образами лежать вже майже два роки маленькі проскурки, що вона їх приносить звідти. Там же у пляшечці й Йорданська вода. У тій же шафці крім того є й пляшечка "Ригального масла" з Афону, воно дуже запашне і, коли помасти ним тіло, то так пече, як вогнем, аж шкіра злазить.

А ось друга баба Поліщучка . . . В їдальні вечором пряде з мамою та наймичками (мама моя любила прясти). Вона співає мені пісню про Нечая, а я лежачи на лежанці, записую. Потім — "Горе мені, моя рідна мати, жити за пяницею", або "По бережку Марусина ходить, а за нею вітер хвилю гонить", чи "Потеряв соловейко голос" — цю уже співають усі, і наймички, й мама, й сестри, і баба Поліщучка з Маринчихою та молодицею Маряною.

Пісня ллється не голосно, лагідно і надає такої утульности хаті, щой сказати не можна. Я лежу на лежанці та раюю.

Іноді батько прийде за чим небудь із свого кабінету. . . . Він в своїй незмінній "кацавейці" (теплий жупанок), в високих чоботах з цигаркою в руці, — іноді кине який небудь дотеп, тай знов іде до своїх книжок, та лямпи з обкладинкою від "Єпархіяльних Відомостей" замісць абажура.

Ось в осени шаткують в кухні капусту. Багато баб та жінок (літні молодиці). Усі співають: "Соловейку маленький, в тебе голос тоненький.".

Були у нас і баби-ворожки: це баба Біланка, та баба Бриндзя. Вони не тілько "соняшниці заварювали" та лікували "Бишиху", але й "переляк виливали". Я сам малим багато раз був на їх курації і від "соняшниць", і від "бишихи". Раз, як була у мене щось наче дезинтерія, то заварювали соняшниці, а то раз розпухла щока, то зашіптували "бишиху", а потім клали щось наче припарку: стружки з свіжої бузини й товчену крейду на "бібулі" (грубий синій папір — обкладинка на цукор). Дуже дерла щоку, але чудово помогло. Дуже часто з цих лікарів користали мої сестри й сама мама і, кажуть, успіх був повний. А що кожного року нам обовязково стригли нігті й волосся, а потім ставили нас під одвірок, міряли зріст і, нарівні голови провірчували дірку, запихали туди волося і нігті, та забивали деревяним чопиком — щоб ми краще росли!

Взагалі ціле село лікувалось у цих бабів, бо фершала (помічник лікаря) нам прислали в село, як я уже був в 3-й клясі бурси, біля 1887 р.

Я уже казав, що приятелями нашої родини були — баба Маринчиха (мати нашого кучера Михайла Бурі), та тітка Маряна. Вони завше приходили помагати мамі в хазяйстві, особливо під великі свята, коли йшли великі приготовання, або коли до нас наїздило багато гостей.

Коли казати про бабів наших приятельок, то не можна забути баби Лищихи, матері нашого кучера Грицька лиха. Цей Грицько у свій час був перший парубок на селі — високий, стрункий, чорнявий, красунь — від погляду якого дівчата просто умлівали. Його кохання з Катериною займало усе село майже два роки, поки нарешті вони не побрались.

Він жив у малій бідній хатині з старенькою матірю — бабою Лищихою край села, біля нашого поля, що звалось "за городами". Хатка стояла у чудовому великому досить садку. В цьому садку була й "Матушчина вишня". У нас в Тарасівці водився такий звичай: в ознаку дружби й приязні дарувати в своєму садку дерево. От таку чудову вишню подарувала баба Лищиха мамі. А другу вишню — баба Покотиха (у нас її син теж був кучером — Андрій Покота, стара Явдоха звала його "бандала", бо він був дуже високий). Чудову ж величезну грушу подарував мамі й Лаврін Бойко — заможний хазяїн.

З цих дерев ми не користали, бо багато було своїх, але вони вважались маминою власністю.

У Великий піст біля церковних воріт завше стояла з бубликами баба Кепша... Вона мабуть не була селянка, а міщанка, тілько жила в Тарасівці. Ці бублики були квасні й тягучі, мов ґума. Ми їх звали "налюшниками" (шматок шкіри-сириці, яким трималась у возі, біля полудрабка, — люшня, — внизу біля осі її тримав "загвіздок").

ШКОЛА В ТАРАСІВЦІ

Колись я стояв на дворі в осени й дивився на дорогу. По дорозі бігли в школу школярі й здоровкались зі мною. У кожного збоку торбинка з полотна, а в ній книжки. Мені страшенно захотілось у школу. Я уже чудово читав й перед цим учився разом з Федьком у "домашньої" вчительки Лізи. Тепер Федько був у тітки Матільди в Лисянці — "довершував своє образовання", а я зостався дома чогось без учительки. Одним словом я уже був цілком грамотний, коли мені захотілось у школу, читав навіть хрестоматію Паульсона. Але товариство, та оті торбинки з книжечками через плече, ділали на мене непереможно і я почав галасувати, щоб мене дали в школу і зробили і мені таку ж торбинку. На другий день я уже сидів між школярами на лаві. Треба сказати про цю школу. Це була церковна школа 1860-1880 років. Курс її був такий: спершу славянська грамота й письмо, підручник — славянський буквар, видання, здається, Київської Лаври. Далі читання Часослову, потім Псалтиря, далі Апостола. Кожна з цих книжок уявляла собою, так би мовити, окремий курс університету, окремий стан науки: "скінчив часословця; скінчив псалтирку; дійшов до апостола!" Одночасно ж з цим йшло вивчення "гражданського письма" (не церковного). Для цього вживалась "розрізна азбука" — кожна літера окремо наліплена на картоні. Далі — читання по якомусь букварю (не памятаю), а потім "Родноє Слово" Ушінського. Попутно з цим — аритметика (рахівництво), — "цихрики", включно про всі чотири правила. Таким робом ішли начеб то два окремі курси науки: головний—славянщина, з псалтирями, то що, і побічний — "гражданська грамота" (російською мовою) і аритметика.

Коли я прийшов у школу, учителем був Іван Балан

(а його заміщував іноді брат його другий Балан — салдат "одставной"). Де сам Балан одержував освіту — не відомо, — це був наш селянин, сухотний чоловік з довгою бородою. Завше стояв в церкві на крилосі і співав з дяком. Мав двойко дітей, дуже гарних хлопчиків, з котрих один був у тій ґрупі, де сів я. Він був дуже здібний і пильний хлопчик.

Після цього був учителем другий Балан (білявий салдат), бо цей Іван помер на сухоти, а після цього перейняв школу учитель Кривошпіцький. Той був справжній учитель з Коростишівської учительської Семинарії. Він же пробував завести у нас і хор, так що перші хори у церкві поставлено при ньому. Пізніще учителем був мій брат Митрофан по скінченню Семинарії, а його заміняв мій брат Федір (деякий час, з рік, приблизно, учителювала також сестра Дора). Такий був учительський персонал.

Як учив Кривошпіцький — не знаю. Але Балан, видно, учив так, як його було учено, а через те при ньому школа мала багато цікавих рис, які слід би було занотувати.

Школа містилась у маленькій хатці біля церкви. Ця звичайна селянська хатка з малими віконцями була, як водиться, розділена сіньми на двоє, і ці дві кімнати зєднувались вузенким проходом, який ішов поза грубкою ззаду сіней. В одній кімнаті містилась нижча, так би мовити, група: буквар, часословець; у другій була вища група — псалтир, апостол, "Родноє Слово", аритметика. По стінах було поставлено багато образів, узятих ще зі старої церкви. Це були страшні богомази на полотні у рямах. Святі сиділи на цих полотнах цілими компаніями. Мені неприємно було на них дивитися, а чого — не знаю. Мабуть погане було малювання. Попід образами через стіну тягнулась полиця, на якій лежали клунки (оті самі торбинки, що мені так уподобались!), а з них пахло квасним хлібм і огірками. Вздовж стін стояли три

довгі столи, які вживались для громадських церковних обідів, а біля них довгі лавки, на яких сиділо багато хлопчиків і скілька (небільше чотирьох, — Марта, Ярина Грибіникова, Олександра Харченко, Одарка Галушкова) дівчаток. Загально було в хаті біля тринадцять дітей, а через те повітря було дуже тяжке: чоботи, кожушки, свитки, мокрі онучі, хліб, огірки і те, що завше пахне в школі. Дихати було досить трудно, але я в цьому і вбачав, головне, "справжню школу".

Уся школа на увесь голос, як можна голосніше кричала — читала свої букварі, часословці, псалтирі і т. д. А по хаті ходив "страшний" (помішник Балана), Іван Нещадим з довгою лінійкою в руках. Він тою лінійкою бив ходячи зо всієї сили по столах і кричав: "Читайте! Читайте!", це б то підганяв, як коней коло плуга. Як тілько хто один, або яка ґрупа "приставала", і звідти не було чутно того страшного крику, зараз перед носом у них по столу тріскала лінійка і розлягалось: "А чого ви стали? Читайте! Читайте!" Тоді зараз же звідти чулось просто на гвалт — одні: "Аз, Ангел, Архангел; како, Киів, Колокольня!!" і т. д. Другі — який небудь уступ з часословця, чи псалтиря. Уважалось, що чим голосніше усі в школі кричать (не разом, а на розголос), тим краще, пильніше йде наука. А селяни, проходячи біля школи, тільки головами хитали: "Ну тай молодець же Балан! От, як хлопці вчаться!"

Писалось в школі такими приладями. Брався шматок паперу (річ дуже коштовна в ті часи, особливо для села), прикладався до гарячої груби (а дома в нас до самовару) і по ньому водилось шматком воску. Папір таким робом провощувався. Далі його лініїювали чим небудь гострим (частіще всього цвяхом) під "квадратик", або лінійку. Далі — розводилась у пляшечці, або у мисочці крейда, вмочалось у крейду гусяче перо й писалось по навощеному паперу. Коли написане було не потрібне, — його стирали мокрою шматою і папір, таким робом,

міг служити дуже довго. Саме трудне було — це вправно загострити гусяче перо: для цього потрібувалось крім гарного гострого ножика (“цизорик”), щей багато хисту. А які там в той час були ножики в Тарасівці! Звичайний, залізний, такий що гнувся, з кругленькою, червоним квасом помальованою колодочкою! Коштував він 3 копійки, коли купувати на баразі, а частіще всього вимінювався на кістки та ганчірку (разом з мідними каблучками) у мандрівного жида: “Кісток, кісток, ганчірок!!”

Так, що зробити гусяче перо це річ не проста! Я потім уже, як був у бурсі, то бачив такі дорогі ножики для гусячого пера, де було приладдя таке, що вклади кінчик пера — цок! і готово: обрізано і розщеплено! Мої ж товариші по цій школі писали по більшости просто паличками, — я уже не знаю, як вони були приладовані.

Я, звичайно, як попович зявився з “ґрифельною” дошкою, та “ґрифельом” (рисік). Вона, а також мій “Паульсон” зробили враження не тільки на школярів, але й на самого учителя, — так мені здавалось.

Кожний учень мав своє завдання (“урок”), бо групових занять не було. В кінці тижня ті завдання „вислухувались” і тут же була й нагорода за невивчене, як також за усякі провини дисциплінарного характеру на протязі тижня. Всіх школярів збирали в ту хату, де була старша група (“Апостол”, “Родноє Слово”, Аритметика — “Архиметика” або “арфиметика”, як казав наш дяк Пилип Оверкович). Там ставився невеликий ослон, біля якого стояв учитель і “старший”. По черзі викликали кого слід, той спускав штанята, лягав на ослона, а учитель, чи “старший” давав йому скілька різок, досить міцно. Звичайно, після цього були сльози, хоча били не дуже, так що плакали, мабуть, скорше од сорому. На протязі тижня звичайна кара була “паля”: в долоню давали скілька ударів “квадратиком” (деревяна, квадратова паличка), або лінійкою. Така субота зробила на

мене велике й неприємне враження, особливо, як Балан так покарав свого меньшинького, дуже кволого й симпатичного хлопчика. Воно бідне так гірко плакало, що я просто не міг винести цього, сам заплакав і утік додому. Більше уже в школу не ходив.

Цікаво ще було, що святкувалось у школі закінчення того чи іншого "курсу" (ступня), цеб то: коли дочитана до кінця і "вислухана" яка книжка — Часословець, чи Псалтир, чи Апостол. Тоді отакий "укінчений студент" приходив до школи з батьком дякувати учителю за науку. Подяка була грішми (скілько хто міг, мабуть копійки які) і натурою: хліб, курка, цукор, яблука, або кухлик меду, а іноді й добрий шматок полотна — це для учителя від батька. А від школяра товаришам — горщик каші пшоняної, крутої, звареної з картоплею. Цю кашу спершу коштував учитель, а потім "старший" у перерві, коли школа снідала, роздавав її школярам — кожному в руку ложку каші (і я одержав!). Потім порожній горщик виносився на двір, вішався урочисто на тину на кілок і усі школярі розбивали його палицями, грудками, камінцями. Це, щоб хазяїн його краще вчився надалі.

Я з своїм "Паульсоном" був там не до речі, тай до того знав більше від школярів, а ще до того враження від "суботи", — тож я "курса" не докінчив, але про ту школу маю повну уяву. Там разом зі мною учились кривенька Марта Петрова, Ярина Грибіникова, Одарка Галушкова та ще якісь дівчата. Марта уже чудово читала Апостола, так що дяк Пилип Оверкович її приняв на крилос. Вона навіть могла читати те, чого в школі не вчили — Октоїха і, навіть, Мінею!

Отак закінчилось моє образовання в школі, не прийшлось навіть каші нести!!

ЦЕРКВА.

ВЗАГАЛІ про церкву (Св. Покрова): стара, трьохбанна. Построєна, як видно з різбленого напису на одвірку вхідних дверей, у 1777 році. Дуже висока й гарна. Іконостас аж до верху. Малювання знамените. Різьба по дереву теж. Образи, мабуть, з попередньої церкви, бо темні, аж чорні. Вся церква з обаполів дубових, дуже грубих, не менше, як пів аршина, а той більше. При вході з двох боків великі картини. Одна: страждання Спасителя. В ній мене вражало, як "воіни Ісуса за власи терзають": один вхопив за бороду, другий за коси й обидва уперлись ногами в живіт і спину. Жиди всі в футрових типових шапках, в панчохах, патинках, з пейсами. Друга: "Об одежді меташа жребій" — коло стовба, до якого на других картинах привязано Христа; "воіни" грають в карти, долі лежить колода, світить виновий туз. "Жінка Пілата просить за Христа", вона в українській вишиваній сорочці. В середині великий Круціфікс. Кров тече з ребер, рук і ніг, і її збірають в збанок якісь люди.

З лівого боку — притча про десять мудрих дів. Як видно, намальована поверх страшного суду, бо де облупилась фарба, видно, як чорти лавою нога в ногу тягнуть грішників у пекло.

На крилосі висить реєстр — які святі від чого помагають: Іван-Воїн від сімейної сварки. Гурій, Самон і Авива — до хазяйства. Цим найбільше правили акафистів: "Гуріє, Самоне і Авиво, моліте Бога о нас!" "Святий Іване-Воїне, моли Бога о нас!". Цей же Іван-Воїн у правому "приділі" намальований на невеличкому образі з копієм, у шоломі і в чоботях, — ноги міцно стулені, а стопи вивертуто в протилежні боки (без перспективи).

Там же Варвара у намисті і вишиваній сорочці, у вінку, з стрічками. У правому притворі — страждання Варвари (малював Сологуб з Вільшаної): вона стоїть навколішки і простягла вперед руки, голова уже зрубана, **стоїть** на землі, а Діоскор забарився рубати і тілько що замахнувся страшенним мечем, який розширюється від держала до кінця, та якого він тримає обома руками. Замахнувся так, наче косить сіно.

В лівому ж притворі була вирізана з дерева фіґура Янгола, якому хтось надів на шию хрещального хрестика. У нього одна рука була трохи поламана і бовталась на цвяху. Ми з ним здоровкались "за ручку".

Чудові були корогви ("цех"). Їх було багато, майже всі стіни ними обставлено. Всі вони староукраїнського фасону: полотно прибито прямо до дерева. Кольору самого ріжного: червоні, сині, зелені. Держальна помережані ріжними фарбами (памятаю: синя і жовта). На самому сукні часто було вшито старий козацький хрест з розширенними кінцями (сукно з другого кольору).

У вівтарі над престолом на мотузках висів великий образ: Коронування Діви Марії Отцем і Сином.

В церкві спершу не було хор. Їх уже зробили при мені, як був учителем Кривошпіцький (потім мій брат Митрофан завів постійний хор). Спершу хори були через всю церкву, посередині, наче балкон, або ґалерія. Сходи йшли з крилоса і такі круті, наче лізеш на скирду (стирту), або на горище (стрих). Потім їх перенесли назад до входних дверей по вимозі брата Федора, що теж був потім і учителем і регентом. Дзвіниця була окремо і далеко нижча від церкви. Всі дзвони були дуже старі. Тілько два були новіщі — великий і "постовий" менший, висів коло вікна, що проти нашої хати. Великий був "баритон" і дуже доброго звуку. "Постовий" (тенор) — прямо якесь чудо красоти по звуку. Був ще старий, що висів на "коромислі", як в костелах — розбитий, і в

нього дзвонили тільки "на ґвалт" під час пожару. Голос справді мав хрипкий і трівожний: "ґан, ґан, ган!!" Ми любили часто лазити на дзвіницю і дзвонити, особливо до вечірні: гарний краєвид — ставок, гори, сади, наша хата, вітряки на дорозі до Козацького, заходить сонце, женуть з поля отару, встає золота курява, блеють вівці, кричать діти . . . а з церкви доноситься чудовий баритон дяка Пилипа Оверковича Олександровського, — співає "предначинательний псалом" — "Благослови душе моя Господа", який я так любив. У церкві дві, три баби. Ходить батько в старих, золотих, жовтих ризах і кадить.

. . . А коло церкви, наче слухають службу, застигли в святій мовчанці стара груша, молоді вишеньки, старий ясень і чиїсь гробки зі стертими по каміню надписами . . .

Церковний староста Кузьма Шепель. Липень, спека... Я й Федько з батьком ідемо пішки (іноді з матірю та сестрами) в гості до церковного старости Кузьми Шепеля. Сьогодні неділя . . . Переходимо садки — тихі, празникові, спокійні, роскішні під липневим гарячим сонцем. Вишні уже одійшли, зате яблука наливаються і отот будуть готові. Груші теж. Трава чиста, зелена і якась празникова . . . Така може бути тільки в наших садочках. Переваливши гору з кладовищем, спускаємось у "береги". Височенні осокори, а іноді й верби, закривають од сонця леваду. Кущі калини й бузини тримають холод і вогкість, яку дав струмочок, що біжить між високою, соковитою травою іноді так, що його й не видко, а іноді, що треба навіть по кладці переходити. Після сонця зелена півмряка кругом. Пахне татарським зіллям, травою, вогкою землею, — взагалі запахом літа. Водичка біжить спокійно, ясна, холодна по темному дну між кущами лози . . . Іноді, де глибше, там робить ковбаньку, вода здається стоїть, а по ній бігають довгоногі павучки, на спокійному дні видно якихось жучків, іноді випливає маленька чорна жабка, розіпнеться по воді своїми ніжками і витріщить на тебе здивовані очі. А

рядом високі лопухи: коли його зірвати, скласти листок, та зробити з нього корячок, та набрати води, щоб напитися, то на зворотній стороні листок увесь покривається сріблом і білими, наче шкляними, бульочками. Вода холодна, пахне мулом . . .

Проходимо далі через леваду по мягкій, напів-вогкій, чистюсенькій стежечці: трава висока, дещо в ній уже одцвіло, дещо цвіте, а квіти — біленка ромашка, кашка, і жовта, наче полакована "куряча сліпота", та рожева й біла з мохнатими головками конюшина, роблять леваду похожою на килим. Після пекучої вулиці, нагрітих садків, тут холодно й лагідно. Брилі й картузи поскидано, усі утирають хусткою чоло . . .

А глянеш на бік, — до левади спукаються городи з височенними, пянюче-пахучими коноплями, зеленою картоплею, а по низах — з соковитими буряками, наче наведеним лаком, та, покритою "морозом", капустою.

Капустяним листом теж дуже гарно пити воду з такої річечки, чи ковбаньки, — вона тоді пахне капустою і якась особливо смашна, бо зараз асоціяція з шкуринкою житнього ароматного хліба, якого садовлять у піч на капустяному листку . . . А як його виймають і розкладають ще гарячий на столах і лавах, брунатний, блескучий зверху, то такі пахощі ідуть усюди, що ні з чим не може рівнятися . . . і так хочеться, щоб швидше він прохолов, та одрізати від нього з боку цілушечку, оту що тріснула, а потім намастити салом, або часником по шкуринці, а на мягке посипати дрібкової соли . . . Смашно!

Переходимо леваду й піднімаємось угору вишневим садком — це уже садиба старости Кузьми Шепеля . . . Низькі вишні так гарно поставали на світло-зеленій травці, похожій на зелений оксамит, або плюш, — наче ґімназистки на блескучому паркеті "рекреаційної залі". За ними далі золотиться соломяна загорода з кулів. Звідти чутно, як гудуть бджоли, несе розпареним воском і ме-

дом, та ще чимось "святим", — там церковна невеличка пасіка, якою орудує староста. Вуликів рамочних мало, майже нема (то була новина тоді), а усе дуплянки покриті мисками, або просто соломяними подушечками, чи "маткою". А посередині щось подібно до маленького вівтаря: хрест під дашком, а на ньому образ Зосими й Саватія — бджоловодів Божих . . . Проходимо біля пасіки; бджоли від спеки злі й сестри пищать, — бояться, що кожна з них укусить . . . Їх дійсно багато і весь садок звучить їх чудовою музикою, в якій стілько спокою й тихої радости. А кругом запахи, аромати . . . і повітря нагріте наче в парнику.

Далі, клуня — висока, стара та якась гордо хазяйновита. Звідти несе духом старої соломи, зерна й пороху. Під стінами лежать якісь колеса, старе рало, борона — такі сірі, суворі, працьовиті і такі буденні на цій радісній празниковій, свіжій, ясній травці, та молодій гострій кропиві . . . Лежать, та строгим голосом розказують про рілю, сірі осінні дні, такіж сірі мішки з зерном, сіре груддя, що розбиває борона . . . про холоднуватий вітрець, що прилетів з порожнього, темнозеленого лугу, де в очереті, чи осоці пересиджують крячки, — одпочивають на довгій дорозі у вирій . . . Але це осінь, осінь! Не хочеться ще про неї думати, бо ми йдемо влітку до старости їсти літній мед в щільниках . . .

От уже чистеньке подвірря, стара, простора, чепурна хата. Бровко гавкає, дає знати про гостей . . . Виходить староста — середнього росту чоловік, з темною бородою, в якій уже з трохи срібла та морозу. Він у чистій, білій сорочці, в таких же штанях і в чоботях. Комір на сорочці низенький, гаптований, завязаний маленькою, вузенькою, темною стрічкою. Весь він, як мені здається, пахне воском, медом, церквою, взагалі чимсь дуже морально-чистим, майже святим.

Вводять нас у хату. Хата також чистенька й празникова, як і в Сидора Харченка, ріжниці майже нема, хіба що старіща. Стіл накрито скатіркою, яка з одного боку

завернута й накриває хліб та солянку з сірою дрібковою сіллю (це у нас такий звичай, щоб хліб завше був на столі). Над столом, як личить церковному старості, багато образів і один дуже великий, в золотій рамі, в скілька фіґур; між ними вродливий Пантелеймон-Цілитель з якимсь пуделком в одній руці, оздобленним ріжними дорогими камінцями, і маленькою ложечкою у другій . . . от-от наллє тобі мікстури! . . . Мені він завше не подобався і здавався нудним і солодким, як та мішанина від кашлю з лакриці . . .

Просять за стіл; починається гостювання і частування. Мед в щільниках чудовий, духовитий, церковне вино ("Рагум") таке запашне, та солодке, але хочеться до нього шматочок проскурки, бо в голові зараз же картина говіння: холодна церква, Пилип Оверкович тягне баритоном — "Тіло Христова Прийміте", діти верещать біля причастя — бояться попа в ризах. Мати втихомирює: "Цить, цить! Піп дасть меді!". Або й так верещать без причини, бо майже усі немовлята . . . Я тілько що запричастився, разом з Федьком і Дорою, і нас повели до столика, де на циновому полумиску нарізано багато чудової, білої проскурки (теж пахне церквою), а староста наливає нам у чудовий корячок (горня) (де він тепер?) чистого "Рагуму" — духовитого, солодкого, густого й темного мов кров, а потім з мідного старовинного дзбаночка "запивки" — теж вино, але дуже розбавлене водою.

Ми запиваємо й заїдаємо, бо ще довго треба стояти у церкві, поки запричастять усіх дітей, а потім буде "благодарственна" молитва. Іноді ж, коли довго ждати, батько дозволяє нам іти додому, що б там собі прочитати цю молитву у залі з ясною, вощеною, червоною підлогою, перед золотим розпяттям на "угольнику" — (трьох-кутний столик-божник), покритому вязаною скатіркою. Нижче два образи яснофарбного малювання Соллогуба (з Вільшаної) — молодий, гарний русявий Спаситель у голубій ризі і така ж молода вродлива Божа Матір, більше похожа по віку на його дружину, ніж матір. Тут

же стоїть це розпяття, про яке я казав, і лежать замотані в єпитрахіль хрест і требник, а також стоїть "Хрестильниця" білого металу, пуделко для мира й оливи, ножиці, щоб стригти волося і нігті у "крещаємого", а також губочка, щоб стирати мирування на ньому. У другому, верхньому ряду прямо — великий образ Св. Варвари не дуже то гарного малювання (пензля звенигородського Врублєвського): біля якоїсь комедної вежі з 3-ма вікнами, подібної до залізничної водокачки, і чогось темного кольору (на ясному краєвиді), стоїть Варвара у вінку, з розпущеними косами. Швидше жінка, ніж дівка, при тому років під 30—40. Одну руку протягнула до тієї вежі, а другу держить на животі, досить повному, щоб не подумати чого... Все намальовано невдало, так що здається смердить краскою. Збоку цього образа — ще два невеличких, чудового старого італійського письма — Спаситель та Б. Мати, в срібних кованих ризах — стиль бароко. За шклом там вложено парафінові квітки, в яких вінчалась моя мати й воскові вінчальні свічки.

Ми досить голодні, бо зранку нічого не їли, а уже 12 година. Швидко читаємо молитву. Тим часом, чай уже готовий, бо завше, коли дзвонять на "Достойно" в хаті лунає Домцін чи Мамин голос (традиційне при цьому дзвоні): "Став самовар!" . . .

Скоро Батько прийде додому, холодний, пахне морозом, церквою, буде читати якісь молитви там же де і ми, а потім . . . гарячий, чудовий чай з проскуркою . . .

Але я дуже відхилився в бік. Посидівши годин зо дві, та подивившись на пасіку, йдемо додому. Сестри сміються, пригадуючи старосту, та деякі його вирази: "не мусю" (не мушу). Він так і звався у нас "Не-мусю". Чоловік був високорелігійний і усердний до "Дому Божого". Служив старостю здається з самого прибуття мого батька до Тарасівки (1877 р.) і до самої його смерти (1898 р.), хоч це й була посада виборна, бо люди вибірали його незмінно, також як і сторожа Петра

Панасенка. "Немусю" вів церковне хазяйство старано й економно. Сам писав такі рахунки: "Купле, све. у Ки. 2пу. 4ху.", цеб то — "Куплено свічок у Києві 2 пуди й 4 фунти". У церкву в останні часи надягав "пожалований" йому з консисторії особливий одяг, обшитий золотом, з шнурами і китицями на грудях і збоку на поясі. Це малося б бути по ідеї — великоросійський кафтан, який носила у Москві корпорація "Хоругвеносцев" (потім "Чорна сотня"), але Звенигородський кравець зробив якось так, звичайно не навмисне, що він виглядав, як гетьманський жупан. Було імпозантно і гарно. Він був друг мого батька і нашої родини.

Ще більш близько до нашої родини стояв церковний сторож Петро Плахотник, або Панасенко. Це був середнього зросту чоловік з дуже симпатичним (таким він і був сам по натурі) і гарним лицем. Мав волося русяве і невеличку, теж русяву, кучеряву бороду. Чогось дуже був подібний до апостола Петра на картині Леонардо Д. Вінчі "Тайна вечеря", тілько що той сивий, старий, а це Св. Петро молодший. Він жив біля самої церкви, мав гарну садибу, чудовий садок та добру хату. Церковним сторожем був з релігійного почуття, бо дивився на цю посаду, як на службу "Божому Домові". Коли я у 1918 році був у Тарасівці, то застав його смертельно хворим на водянку. Він зворушив мене до сліз, розказуючи, що до останнього місяця, уже хворим ходив ночувати до церкви, яка була запечатана уже років з десять.

— Там, каже, — я ближче й до Бога й до нашого любого батька отця Антонія — (мого батька).

Коли говорив про свою скору смерть, то завше добавляв:

— Скоро, скоро вже . . . Там побачу мого любого батька о. Антонія.

Який ніжний духовий звязок був між цими людьми! І це тілько через те, що Петро, як і мій батько любили поезію церковної служби. Бувало батько читає Євангелію

й плаче, а біля нього з свічкою в руках стоїть Петро і теж плаче.

Все, що торкалось церкви, він робив і справляв старанно і з релігійним захопленням. Це був ентузіяст свого положення, самий ідейний, глибоко релігійна людина й поет. Коли б кожна справа на світі мала таких виконавців, був би рай на землі. Будучи неграмотним, він знав напамять не тільки усі служби, але й усі 12 "вечірніх" Євангелій. Коли, бувало, везе нас з Бурси, чи в Бурсу (що було найчастіще з ним) то дорогою перечитає нам усі Євангелія, усі воскресні тропарі, канони. Служив також при батькові незмінно разом з Старостою з 1877 р. і ще був пісся батька і при других попах аж до 1910 р., чи навіть пізніще. Цікаво, що за таку довгу службу між попом, старостою і сторожем не виникло жадної сварки!! Характеру він був тихого, й лагідного. Я ніколи не бачив його коли небудь злосним, або сердитим. Він мав родину з чотирьох душ: Лаврін, Марта, Грицько й Марія. Найбільшим другом моєї сестри Дори, а також моїм, була Марта. Це була кривенька на одну ногу дівчина з знаменито гарним інтелігентним обличчям і ясним трохи кучерявим волосям. Вона на ті часи була добре освічена: скінчила школу (нашу сільську), але увесь час безупинно читала. З нею можна було вести розмову годинами більш цікаво, ніж з якою єпархіялкою, чи ґімназисткою, бо знала вона безліч, а природний ум доповняв усе. Вона не стидалась розпитувати про все, чого не знала й допитувалась до найбільшої дрібниці. Дуже любила поезію і той "Кобзар" (у синій полотняній обкладинці, видання Іогансона у Києві), який я їй подарував у 1897 р., я застав в 1918 р. на тім же почеснім місці — на поличці з книжками, біля образів. Знала ноти й була незмінною співачкою в хорі братів Митрофана, а потім Федора. Була найкращим другом сестри Дори: і чого тільки з нею не перебалакала вона! Всі опери, які йшли тоді у Києві, Марта знала напамять

(зміст) і більшість арій з голосу моєї сестри Дори. Але при тому це була чиста українка, без селянського нахилу до "паньства" й образованности" та спеціяльного жарґону! Тут уже заслуга трохи моя й братова. Вона була постійною читачкою на крилосі. А остання ніч в холодній церкві, де стояла домовина мого батька (1898 р.) у мене зєднується з її постаттю і голосом: вона усю першу ніч прочитала над ним, поки не приїхало попівство . . .

Лавріна мало памятаю, хоча він був мого віку, також і маленьку Марію. А от найменьшого Грицька памятаю добре. Це було щось худеньке, маленьке, вчилось у школі у брата Федора, та поганяло у нас коло машини коней літом. Колись, як я уже приїхав з Кавказу, а був у Києві учителем в Духовній Семинарії, поїхав я у Тарасівку з Федею на батьківську могилу. Зупинились ми у Родіона Чуєнка — учителя школи, бувшого братового учня і приятеля. Якось бачу — приходить до хати молодий хлопець, по європейськи вбраний—сорочка "Байрон", на голові соломяна "тіролька". Приніс міняти книжки до читання. Виявляється, що це Гриць (Плахотників) Панасенко. У другий і останній мій приїзд, як я уже застав Петра умираючим, я ближче розмовився з Грицьком і був дуже вражений: в ньому я знайшов чудово розвиненого, досить освіченого, начитаного чоловіка, з яким можна було говорити на всі теми. Він мене дуже зворушив таким же культом мого батька, як і у старого Петра. Каже:

— Я не можу забути моїх діточих вражінь, коли я ходив до вас на тік раннім ранком до машини: бувало, сяду в кущах малини тай слідкую, як покійний о. Антоній ходить по садку та голосно молиться Богу . . . Потім я всюди шукав такого чоловіка по світу, бо хотів бачити чисту, святу релігійність і нігде не знайшов. Бачив тільки щось подібне в особі старого батюшки — священика Кріпостної церкви у Херсоні. Ці враження зостались у мене на все життя й дали напрямок усій моїй духовній істоті.

Мені чути це, було найвищою радістю, бо є ще близький мені чоловік, який також бачив мого дорогого, незабутнього батька й схоронив про нього також память, як і я . . .

Взагалі, треба сказати, що народ в Тарасівці був дуже прихильний до церкви. Але в цій релігійности не було того кацапського ідолопоклонства, за яким криється звіряча натура "віруючого", як і не було з боку церкви та її служителів ні "Сидонського цареславія", ні гіпокризії. Питання морального виховання, чи то "водительства" парафії було якось щасливо вирішено самим складом "кліра", та його моральними якостями й поводженням.

Селяни любили й довіряли своєму попові; від нього й від дяка бачили завше ласку й ввічливість. Не було в поводженню "кліра" ні настирливости до "пасомих", ні відсутности самоповаги й поваги до свого положення — у всім був такт і щирість; служби Божі було обставленно поетично, щиро й "благоліпно"; читання і спів були прості, ясні й зрозумілі. Фінансова сторона церковних справ була в руках братчиків, ні в чому не було ніяких вимог (що часто дуже траплялось в інчих парафіях), — платня за треби була добровільна. А головне, по мойому, полягало в тому, що піп не любив надокучати людям "навчанням", — це спасало й його самого від прикрого положення, коли слово розходиться з ділом, і не турбувало людей: дидактика й мораль були так би мовити "ad hoc", проповіді ж говорилось тільки на Різдво, Новий рік, Велику Пятницю й на Покрову (храм). Завдяки всьому вище сказаному, утворився біля церкви й її служб загальний настрій щирости, поезії, любови й радости. З великим задоволенням я пишу це, бо відблиск цього настрою просякав усе життя моєї любої Тарасівки, й утворював атмосферу лагідности й легкости у взаємовідносинах, ту атмосферу, коли можна було "жити і людей любити". Ті часи назавше зостались (не тілько у мене,

але й у тарасівчан мого віку), як найкращі спогади в життю.

То ж було дуже багато людей "усердних до Храму Божого". З них хочеться сказати про де кого.

От іде служба Божа . . . Біля вівтаря коло свічок та лямпадок порядкує з якимсь літнім дядьком (не памятаю назви) щей молодий Пантелей, — ґіґант, з душею й очами дитини. Кожна лямпадка поправляється пальцем, а олива з пальця обтирається об голову. Буває й так, що якась свічка не справно горить, або палахкотить дуже, чи чадить — зараз пальці слиняться, і гніт з шкварчанням або знімається, або гаситься, а пальці механічно теж обтираються об голову. Це багатьом з нас на крилосі дає велике задоволення. Його дражнили "Пантелей довгий (за зріст), а через те, що був ще другий Пантелей — винахідник, теж не меньш довгий, то іноді молодиці поясняли про цього Пантелея: "той, що перед царськими дверми теліпається". Він був знаменитий косар, майже такий як Йосип Рудань (про нього далі). Мав собі подругу, такуж усердну до Бога, молоду гарну вдову Ярину. Кажуть, а може й брешуть, що Пантелей у себе в хаті зробив щось на зразок "престолу", та збірав людей у себе, коли не було служби у церкві, і вичитував цілі вечірні по часослову, та інчі служби. З цього хотіли деякі утворити скандал, бо тоді було переслідування "штундистів", і донесли про це попові. Якеж було їх здивовання, коли батько сказав:

— Треба тілько радіти, що люде моляться Богу й поза церквою! —

Так і скінчились старання деяких осіб (здається з адміністрації) завести у нас церковний роскол — "штунду". Цей же Пантелей з Хвілоном (не памятаю прізвища — маленький, сухенький) скілька разів був на Афоні. До Єрусалиму ж ходили наші люди майже що два роки цілими великими компаніями.

Був ще у нас такий Опанас Искра. Так той просто

пішов на Афон та там і зостався, — записався у ченці. Через скілька літ подарував батькові свою фотографію: стоїть біля столика у повній "муніції" — на плечах монашеська мантія, на голові клобук, на грудях хрест, на шиї єпітрахіль; одна рука опірається на поставлену на столику сторч евангелію, а друга піднята угору держить хреста, як то буває на образах "святителів" . . . Сам же "святитель" здоровенний дядько, більше подібний на бугая, чи доброго молотника, ніж на монаха. Ми з братом Федьком дуже втішились, дивлячись на цю фотографію, і нарешті просто примушені були зробити на звороті напис славянськими буквами: "Афонський Схімонах Афанасій Искра. Пішешествує з Афону до Уралу, з Уралу до Афону. Мяса не вкушає, горілки не пє, табаку не курить, но дєвок любить". Не можна описати батькового обурення, коли він побачив цей напис! Він мовчки глянув у наш бік, покрутив біля лоба пальцем, посвистав і промовив: "Бурса беззаконна!" Це була його найзгірдливіща лайка.

Це було уже після того, як на Афоні в Пантелеймоновськім, здається, монастирі українські монахи разом з ігуменом українцем (бувшим полковником рос. ґенерального штабу) зробили українську революцію й хотіли виперти з монастиря кацапню. Справа дійшла до того, що російське правительство прислало навіть свою канонерку (боєвий пароплав) до берегів Афону на випадок "усміренія". Потім усіх українських манахів вигнали і "роскасірували" по ріжних російських монастирях, головних же зачинщиків послали в монастирі на Урал. От тудиж прямував і Искра, коли заходив у Тарасівку. Це було якраз на Страстній неділі і батько торжественно виносив плащаницю разом з Искрою, а потім служив з ним "соборнє". Після цього у багатьох реліґійних настроєнних Искра з його ієромонашеством зостався навік ідеалом, бо деж таки "селянин наш Тарасівський, а вийшов на Афонського монаха-попа".

ПИЛИП ОВЕРКОВИЧ ОЛЕКСАНДРОВСЬКИЙ

Коли балакати про персонаж наших церковних служб, то не можна обминути крилоса й хору. На крилосі панував наш дяк Пилип Оверкович Олександровський. Це не був якийсь там собі дяк,—це був "стихирарний дячек" як він підписувався, бо мав право носити стихар, в який був посвячений (це не з усіма дяками бувало!) А через те він і в приватному життю носив підрясник і заплітав косичку. Його люди називали через те "батюшко" (як і попа), та цілували в руку. Чоловік був надзвичайно спокійної та лагідної вдачі: за все життя й службу разом з батьком моїм (більше 20 років) у них не виникло жадної сварки. А це було трудніще уявити собі, як побачити білу ворону, бо завше дяк ненавидить попа, пише на нього пашквілі і бунтує проти нього людей. Ця згода надзвичайно гарно впливала на людей в Тарасівці. і всі селяни любили наш "причет", як щось близьке й рідне. Бувало в осінню дощову погоду, по неймовірно брудній вулиці, їде віз, запряжений корівками, а на возі "причет" церковний: піп з сивою бородою, дяк, з такою ж бородою, староста теж, а з боку сторож спустив з возу ноги, держить на колінах клунок — "ризницю" у хустці. Баби низько вклоняються, проводять очима віз:

— Он, наші голуби сивенькі поїхали! —

Це треба заслужити!

Голоса мав Пилип Оверкович знаменитого. Такого природно поставленого баритона я чув тільки від Кузьміна — соліста моєї Капели. Музичність його була вражаюча. Все, що він співав, було так гарно з боку стилю (до того щей трохи оздоблено властивими йому деякими вокальними прикрасами), — що я й тепер пригадуючи його спів, майже вивчений мною напамять, просто дивуюсь, який музичний талант крився в ньому. Розбираючись тепер в деяких зворотах церковних мелодій, в його інтерпретації, я вражаюсь тим глибоким артизмом його

мелодічно - ритмічної передачі. Досить пригадати його спів канону на Воздвиження Христа, такі дві діяметрально протилежні пісні, як: "Безумноє веленіє мучителя злочестивого", або 9-ту пісню "О, треблаженноє древо!". В одній увесь драматизм змісту, коли Навуходоносор кинув в огонь "юношей благочестивих" — так був виявлений ритмом і речитативом (Recitando Agitando), що це б зробило честь драматичному співакові найвищої марки! З другого боку, така кантілєна й співочість, захоплення, натхненність, чистої води ліризм у пісні "О, треблаженноє древо, на нем же роспявся Христос-Царь і Господь!". Для такого чулого виконання не знайдеш італійського терміну, а тільки старо-славянський (з "Тіпікону"): "умілітельно со сладкопінієм".

Або урочистість його виконання "До молчить всяка плоть"! Треба бути не тільки артистом, але й глибоко віруючим чоловіком, щоб надати цій, самі по собі, прекрасній та глибокій пісні такого глибокого почуття, такої теплоти, разом з суворою урочистістю, що, іноді, просто душа завмірає від захвату і якогось жаху, — наче тебе винесено на височенну скелю й перед твоїми очима розвернулись краєвиди неймовірної краси, або наче ти присутній при найвищому і найстрашніщому, найзагадковіщому таїнству — смерті!

Великий це був артист! А що головне, що це усе не було надумане, навмисне, ні, — це була творчість, природний вияв внутрішнього душевного стану, голос краси, яка жила в душі цієї людини, тої природної краси, яку можна відчути тільки в народній пісні, в її народньому виконанню. Мене особливо вражала й хвилювала та риса його співу, коли невловимими прикрасами, якоюсь незначною, випадковою фіоритурою, чи якимсь форшлаґом, або самою сумою звука, чи просто віддихом серед співу, мов блискавкою освітлювався орґанічний звязок цього співу з народньою піснею. Іноді просто стрепенешся від чогось, що тобі нагадує щось з народної пісні. При

такому співові відчувалась вся краса нашого обіходу і тайна його утворення, що, наче рефлектором, освічувались самі темні куточки історії нашої церковної мельопеї. Відчувалось, що такі власне співаки, і в такий спосіб, і на цій народній підставі творили наш старовинний спів; той спів, що тепер лежить мертвим, запротокольований в церковних нотних книгах, перебреханий незграбним невдалим нотно-лінійним письмом, запечатаний сьома печатями від наших неосвічених нездар-композиторів, які його ще більше калічать та перебріхують своїми бездарними обробками.

Через те може так і тягнуло нас на крилос поспівати з Пилипом Оверковичом. Та не тілько нас, але й багатьох з селян, так що крилос набивався повним на службі. А що головне, — що усі ці співаки знали спів Пил. Ов. (вивчили) без його примусу, чи науки, а просто з замилування й захоплення ним. І треба було почути, як іноді гукнуть оці чоловік пятнадцять на увесь голос! Це було море звуків, розлите самими надзвичайними струмками вільного голосоведення, як в народній пісні, це була повінь, яка бушувала, то зливаючись іноді в унісон, то розбиваючись пяти-шости звучними аккордами, мов хвилями об ґранітну стіну Пилипового голосу, що домінував над усім мов дзвін, і правував усім кораблем нашим, мов міцним стерном.

Бувало, аж глянути хочеться, що там робиться на правому фланґу крилоса (бо я завше стояв у лівому фронтовому кутку). Глянеш і бачиш — урочисту фігуру Пил. Оверк., а за ним далі Володю — сина його, (Венедьо і Федько біля мене), потім брати мої — Митрофан, далі Ілія, потім Пантелей (другий), далі Галушка, Іван Бублій, якийсь Осирьога (Сергій), Павло Шепель, Іван та Йосип Нещадими Іван Балан, фершал Микита Семенович, а в самому кутку старенький селянин Потап Балан (батько Івана Балана), у якого старий голос тремтить, та теліпається, наче тремольо в другорядній поганій фісгармо-

нії . . . І весь цей натовп гремить, подібно тому звуковому водоспаду, який ллється на голову, коли стати під самими дзвонами, як на дзівниці ударять "во вся тяжкая". Іноді чийсь рот так роззявлено, що брат Федько, або Венедьо бє мене під боки і тоді ми або присідаємо, або ховаємось в глибині крилосу від сміху. Тут виявлялась висока музикальність Тарасівки, але й не останню ролю, а головну на крилосі грав Пилип Оверкович. Ці співи не можна забути, а про такого другого артиста дяка у Карапишах, Канівського повіту — я тільки чув. Це був старий Полікарп Скочковський.

Вертаюсь до Пилипа Оверковича. Він жив біля церкви. Мав гарну хату й добру садибу та невеличку пасіку. Його сини Володьо й Венедьо були друзями нашого дитинства, і ми часто бували у Пил. Оверк. в хаті. Хата проста, селянська, на дві половини: хата й кімната. Всюди чистенько, як усе, що в руках у жінки П. Ов. — Марії Андріївни. В "хаті" — живуть, а в "кімнаті" приймають гостей і там спить Пил. Оверк. Ця кімната з глиняною долівкою, чистенько вимащеною жовтою глиною. На вікнах (три вікна у чотири шиби) вазоночки з геранью (мушкатель-калачики). В кутку стіл накритий чистою скатіркою; старовинні образи — заквітчані пахучими васильками, чорнобривцями, безсмертниками. Тут же висить обжинковий вінок тогорішньої пшениці . . . Під стінами такі ж білі лави, як і в Сидора Зіньовича, але є скілька й стільців білого ясену, лаковані. За грубкою та її продовженням — зеленою деревяною перегородкою — спальня Пил. Ов.: широке ліжко вкрите ковдрою, на стіні килим сільської роботи, в кутку столик-угольник під образами. На ньому церковні книжки та "Клірові Відомости", а також "Часть I-я, о родившихся" і т. д. Одним словом, все, що треба писати дякові. Тут же каламар з неймовірним атраментом, перо залізне й гусяче. Хата уся пахне мятою й васильками, та старими церковними книжками . . . В "хаті", де живуть та обі-

дають, на сволоку висить різка, — знак батьківської влади і тої дисципліни, яка панувала в родині. А дисципліна була знаменита, так, що різка ніколи фактично не вживалась . . .

Сама Марія Андрієвна дуже гарна жінка (Пил. Оверк. теж гарний), ходить з "повязкою" (називалась на селі "чушка") на голові у будень (не очіпок), і "косиночкою" у свято. Таку косиночку на голові носить і моя мама. Вона зветься "хваншон". Спідниця на ній темнозелена, рясна, а "кохточка" — рипсова, "дзвіночком", з маленькими ґудзиками. Вишитий на краях комірчик, випущено поверх кофточки (блюзки), а з під нього виглядає золотий дукач. На рукавах теж випущено вузеньку полоску кружева (мережева) — скромно й поважно. Вона прекрасна хазяйка (господиня), чудова мати, — ніколи не хвилюється, також як і Пилип Оверкович. Дочки: Віра, Пашуня, Дуня й Машуня. Машуня мала спеціяльні вирази: "Папінько, чи залить Вам чаю?", "Мамінько, не виряжайте так!" (не кажіть). Сини Володьо та Венедьо. Обидва не скінчили Бурси, дійшли, здається, до 3-ої кляси.

Венедьо — мій незмінний друг і товариш в дитинстві. Ми з ним пішки не раз, бувало, обходимо усі поля, та співаємо. В кишені у нього завше якісь сухарчики, або шматочок чудової паляниці, чи коржик, — і він весь час жує. Батька й маму зве "папінька" й "мамінька", на Ви.

Коняка у Пил. Оверковича — руда кобила з лисиною, бричка маленька, плетена. Цю коняку, як і стару свою зелену рясу, батько мій звав Марією Андрієвною. На обісті, як і в хаті, усе чистеньке, акуратне; особливо гарно у пасіці (куди ми мало заглядуємо, бо боїмось бджіл).

Пилип Оверкович почав службу ще за Артемія Левицького паламарем, потім був дяком при його синові Андрію Левицькому, й далі при моєму батькові. Помер же

після мого батька через рік і поховано його біля церкви з лівого боку, недалеко від мого батька.

До Пилипа Оверковича був дяком Коцюбинський. У нього, як розказують, учився грамоті Т. Г. Шевченко. Він був старий (років з 80), суворий, з довгою бородою дяк на покої, який виконував обовязки паламаря. Часто, бувало, коли треба "дзвонити по души", а ми з братом гуляємо біля церкви, він кличе нас на дзвіницю і ми разом з ним дзвонимо. Дзвонили ми весело, а він мовчки, суворо, дивився у землю й читав "Помилуй мя Боже".

Між садибою Пил. Ов. й церквою лежить великий город, напів зарослий буряном. Серед нього стоїть стара хата, в якій живе Коцюбинський. На вікні там завше лежать червоні яблука. Після "подзвону" він кличе нас до себе і дає нам по яблуку. Хата була стара й сумна. Ми боялись її, як і самого старого "Коцюби". Помер він несподівано: їхав кудись своєю конячкою, запряженою в бідку (візок на два колеса), і в тій бідці помер. Потім знайшли: пасеться коняка, а в бідці мертвий паламар. Я його не дуже памятаю, бо було мені тоді років шістьсім, не більше.

За садибою Пил. Ов. був ще маленький городик з садочком (біля Павлика), а там маленька, чистенька хатка, в якій жила проскурниха (жінка, що пече проскури до церкви), Паша Крамаренкова. Фактично проскурнихою числилась її мати, а вона виконувала її обовязки, бо та була дуже стара. Сама ж Паша була доволі гарна, цокотуха, весела вдова "Майора", чим вона дуже гордилась. Хрест цього Майора (Анна 3-ї степені) було повішено на образ Миколая.

Старенька проскурниха носила завше таку ж "повязку" на голові, як і Марія Андрієвна в будень, такуж кохточку з дукачем і кізлові черевики. Любила чарочку, так що іноді в базарний день засижувалась досить довго з бабками у "березі" за бесідою, так що баби потім

ведуть її додому під руки: "Ходіть, Матушко, Ви уж
стомлененькі" . . .

У Паші був синок, гарненький хлопчик, меткий
такий же як і вона. Коли, бувало, його спитати: "Я
тебе звуть?", — він відповідав: "Мефодій Іванович Кра
маренко — бойка штука!" Так у нас він і звався "бойка
штука". Був теж моїм приятелем в дитинстві. Я йог
уже бачив сільським учителем, коли сам був на першом
курсі Академії. Потім він вийшов на попа. А други
мій приятель Венедьо Олександровський, як забрали
салдати, служив у Києві в Кріпостній Артилерії, а поті
пішов у дяки. Я так і не бачив його після того, як ві
мені зробив візиту в Академію, будучи уже артилер
стом.

Крім цих осіб були у нас ще дві вдови Левіцькі —
свекруха й невістка (жінки попередніх священиків). Жил
вони за нашим городом у старій, великій хаті. Стар
звалась Артемиха (Артемій Левицький, батько Андрі
Левицького), молодша — Андріїха (жінка Андрія Ле
вицького, який був попом в Тарасівці перед моїм бать
ком): два покоління, дві живі традиції. Молодшій бул
тоді років під шістьдесять, а скільки старшій, то сказат
не можу, але дуже древня баба була. Артемиха ходил
в староукраїнськім убранні, яке, мабудь, за її часів носил
попаді: також кругленька "повязка" на голові, як у нашо
дячихи й проскурнихи — "чушка" з шовкової коліровоі
або чорної хустинки, щось подібне до турбана. Ко
була в спідниці, то до неї також кофточка "дзвіночком"
А до церкви у свято, — щось подібне до довгого жу
панка з пелериною, запаска, а на голові очіпок з наміткою
жовтою, чи білою. Так само одягались і старі баби
тільки замість жовтих, чи чорних чобіт, попадя носил
кізлові чорні черевики (шевро).

Це була висока, мовчазна стара жінка, якої ми ма
дуже боялись. З її постаттю у мене асоціюється напі
темна "кімната" у тій старій, великій хаті. Ця хата бул

будована по такому ж пляну як і селянські хати, — як і хата нашого дяка: на дві половини, розділена сіньми; "хата" (вона ж і кухня) і "кімната", при чому кімната розділялась на дві нерівні половини грубкою, яка продовжувалась дощаною перегородкою — "ширмою", за якою була спальня.

Так от, в моїй діточій уяві, як тільки згадаю Артемиху, зараз встає ця "кімната" з глиняною мазаною долівкою, у якій пахне васильками, стоїть старовинне ліжко з горою подушок, а з стіни дивиться мов живий, мальований фарбами, гарний, огрядний священик, з чорною бородою, у чорній рясі, а в руках "посох" — велика палиця з срібною головкою; на руці у нього на другому пальці великий перстень. Цей портрет був настільки живий, що я його просто боявся, а потім, коли був уже в Бурсі та читав Гоголя "Портрет", то інакше не міг собі уявити головної фіґури, як в образі о. Артемія.

Артемиха до нас дітей була дуже добра. Памятаю її дуже мало, бо вона скоро померла. Цілком протилежний тип була Андріїха — жінка покійного о. Андрія. Як видно, вона не належала духом до попівського оточення і не дуже то її любила стара Артемиха. Це була балакуча "дама", говорила по "руські", курила, читала романи і багато розмов уділяла "політиці", бо виховання одержала десь у "пенціоні" (пансіон), здається у Звенігородці. Дочка Артемихи — Дуняша, про яку скажу нижче і з оповідань якої оце пишу, частенько розказувала, як ця Андріїха гризла пок. о. Андрія, та довела його до того, що він почав пити (сам чоловік був добрий по загальному присуді селян), і від гризот, горя й горілки помер. Дуняша розказує, що в хаті о. Андрія стояла вічна сварка й молода попадя інач не звала стару, як "Теліжиха", бо та була з міщанського Звенігородського роду "Теліги". Навіть, як та лежала хвора, то невістка, бувало, гукає: "Вставай, Теліжихо, годі лежати". Ця попадя була досить несимпатична, балакуча, самозарозуміла . . . а го-

ловне, огидна була ота цигарка, якої вона не випустила з рота. Обидві ці попаді жили біля нас у бувшій поповій хаті й мали частину городу. Це була церковна хата, а такі хати будувались звичайно разом з церквою, так що можна було помітити, що коли які церкви одного пляну, той хата попові однакового пляну. Нашу, наприклад, хату я в точній копії зустрічав в тих селах, де церква була такої архитектури і пляну, як наша. Так, що з певністю можна сказати, що стара хата о. Артема була збудована разом з попередньою церквою, на місці якої ще при мені стояла капличка на майдані вище церкви між дворами Ловчина Тертиці і орендою жида Газика. Можна уявити собі, яка вона тоді у 70-х роках була стара, коли наша церква, а значить і хата була збудована в 1777 році!

Ото ж у моїй уяві вона не розріжнялася з старою Артемихою та страшним портретом О. Артемія, і я її боявся. Навіть коли вона померла і по ній так жалібно голосила Дуняша, а потім її однесли на кладовище на горі, та поховали біля каплиці, яку видко було з нашого двору (там же поховано оо. Артемія і Андрія), я вечорами боявся дивитися у той бік . . .

Ще при мені в цій старій хаті можна було бачити сімю О. Андрія: при матері жила дочка Надя, гарненька дівчинка, що скінчила Лебединську манастирську духову школу (за нею упадав мій брат Митрофан), та ще наїзджали її брати — Афансій, що був десь волостним писарем, Макарій та Петро, що скінчили недавно семинарію, і Павло, що кінчав Київську Академію. Але після смерти старої Артемихи усе, як водиться в попівських родинах, розвалилося: Надя вийшла заміж й забрала матір до себе. Брати поженились. Хату було розібрано за старістью, залишилась від цеї родини в Тарасівці одна Дуняша. Євдокія Артемовна Приймакова, або просто Дуняша, як звали її у нас в селі й старе й мале . . .

Висока, колись дуже гарна, стара жінка, одягнута

так як і стара Артемиха. Трохи глуховата, так що говорить дуже голосно з властивими для неї виразами: "Хе! Благодарю покорно, — накушалась як на Світле Христове Воскресення!", "Хе! Сватайте оту панну, — у неї денег больше, як у мущини!" (ці вирази добре імітувала моя покійна сестра Домця, котра її дуже любила). Вона знаменито ворожила на картах, так що усюди була дорогою гостею, особливо у нас. Любила попити чайку, а іноді й чарочку. Багато розказувала цікавого з "духовної" старовини і я дуже шкодую, що так мало запамятав. Памятала багато з панщини, того побуту й порядків.

— Хе! Як увели ото "одкуп" на горілку (1860 роки, раніш курив її хто хтів), той послали ото обєздчиків, щоб люди не вживали й не купували, а особливо не продавали горілки поза "одкупом". То оті обєздчики усюди на конях їздять, та роблять труси. А у папіньки на полі косовиця, вони й послали мене одвезти косарям барилко горілки. Ото я запрягла коня тай повезла. Коли, бачу, їдуть обєздчики, та до мене . . . Почали однімати горілку, а я взяла те барилко між ноги, стиснула коліньми, то, як вони мене не качали, як не старались, а таки не одняли горілки! —

І дійсно, коли глянути на неї, то видно зразу, що не можна одняти, коли барилко попаде до неї між ноги.

Згадувала, що, як ще дівувала, то приїдуть було в гостину академісти — Петро Лебединець з Зеленої, та Іван Левицький з Стебліва, — то ми зараз на горище передягатись. А папінька кажуть "кавалірам": "поки баришні передягнуться, то йдіть лишень в клуню (стодолу) та збийте снопів по пять!" То вони, бувало, скинуть сюрдути, та молотять, аж піт ллється, а ми сміємось, сміємось! . . . —

Лебединець — це знаменитий Київський протоієрей-археолог, про якого ходили перекази, що ніби то Папа Римський пропонував йому кардинальську шапку, коли

перейде на католицтво, але той відмовився. А Іван Левицький — це письменник Іван Семенович Нечуй-Левицький, автор "Старосьвітських Батюшок та Матушок".

Коли розказувала про смерть о. Артемія (свого батька), то було плаче, а нам теж хочеться плакати, і страшно стає й жаль.

Розказує, що старий о. Артемій був дуже добрий чоловік і його в селі любили. Одного разу йому прийшлось їхати на "маслосвяття" до якогось хворого. За ним прислали підводу — пару коней з саньми, та чоловіка, якого прізвище було Перець. На дворі був ожеледь (поледиця), а їхати треба було дорогою біля глибокого глинища, звідки брали глину для скарбової цегельні. Перець був випивши і, як сідали на підводу, о. Артемій і дяк Пилип Олександровський, то "мамінька просили: "гляди ж, не перекинь батюшку!" . . . А Перець каже: "Я їх завезу туди, де перець не родить" . . .

І дійсно завіз . . . Їхали біля того проваля-глинища, він так правував кіньми, що сани покотились у прірву, — дяк і сам Перець вискочили, а о. Артемій полетів з кіньми у проваля й убився на смерть. Над вечір привіз Перець попа звідти, "де перець не родить" . . .

Багато розказувала Дуняша оповідань і всі вони були одно краще другого та дуже кольоритні, на жаль моя молодість не цікавилась цим . . .

У Дуняші був син Гріща — дуже милий хлопець, з яким ми товаришували, як були дітьми. Потім він пішов в "економію" — "у двір", вчитись на коваля. А коли вже завів собі власну кузню у Тарасівці, то вирішив одружитися. Я тоді був в 5 клясі Семинарії, а Федько учителем в Тарасівці. Гриша посватав дочку Майданівського дяка Ходзіцького і ми з Федьком були запрошені "шаферами" (дружбами).

Діло було літом. В годин 5 вечора Матвій запріг "стаєнні" чорні коні в анґлійську упряж, але у віз. Федько одягнув Льонькиного (брат) фрака, я ж був у

вишитій сорочці, якихось голубих штанях і жовтих "скороходах". Їхали помалу, бо вечір був чудовий, а Майданівка близько, верст може 4 або 5. Настрій, як то кажуть, "телячий". Доїзджаємо до Будищ, іде ціла купа "строкових" дівчат у Майданівську економію до роботи (була неділя вечір).

— Гей, дівчата! Сідайте, підвеземо! —

— Та ну? —

— Чого Ви, ми не жартуємо, сідайте! —

За хвилину — повний віз дівчат — у паничів і у кучера по дві на руках, іде регіт, залицання, віжки кинуто й коні йдуть "ходою". Так до самої Майданівки . . . Біля самої Майданівки, на великій кручі (село внизу) під невеличкою грушкою така картина: стоїть конячина запряжена в бричечку, біля якої похожує якийсь дяк, а за бричкою заховалась дяківна, — передягається в "бальову" сукню. Це ж їдуть на весілля, а ми там дружбами!! Ото буде, коли нас пізнають!

— Дівчата! Геть з воза! Матвій, пускай коні повною ходою! —

Пролетіли мимо дяка, закутані у пороховики від куряви. Приїздимо. В церкву не пішли, — чекали на "дружбів". Гостей повно. Старий Ходзіцький дає при нас у сінях якомусь хлопцеві доручення на російській мові: "Ось тобі, сину, батілка (пляшка), біжи до Ицька..." Я задоволений.

В хаті молода сидить на подушці, їй розплітають косу, надягають "фату" (весільну намітку). Жидки (чотири чи пять чоловік) виграють: "Нє шей ти мнє, матушка, красний сарафан" (італійсько-московська пісня). Жених (молодий) у сірій чумарці, але штани "на випуск". Гостей тьма, усе дяки . . . Є гарненькі дяківни. Годин біля 7-8 йдемо до церкви під звуки того ж "Сарафану". Отець Платон Тихий вінчає, я з Федьком дружбами. Після вінчання зустрічають музикою, далі чай, а потім баль. Під ранок вечеря, а по вечері на підпитку

така "метелиця", що старшому дружбі (Федькові) веселі дячихи розірвали фрака пополовині. За це добре дісталося нам від батька: "Бурса беззаконная!"

Не можу не згадати також близького до церкви постійного співака на крилосі, Івана Юхимовича Нещадима. Старенький чоловік з зіпсованими очима, старий парубок, ветеран Турецької війни (1877-78). Служив при Скобелєві і був під Плєвною в його відділі. Голос мав "тріпочучий тенор", спів любив до божевілля. Співав у обох моїх братів в хорі — Митрофана й Федора. Страшенно милий, лагідної вдачі чоловік і великий наш приятель. Коли випє у "кумпанії" чарочку, любить розказувати, як то після здачі Плєвни на загальному параді війська йому доручили знамя, бо знаменоносця було убито. От тут то він і бачив "Скобильова!":

— Стою, знаєте, держу те знамя, а руки от-так, от-так!! (труситься). Враз як закречить: "Вря, вря!" (ура), аж земля загула, — вижу, летить на білому коні, став проти мене . . . а у мене сльози з глаз . . .

Тут плач, і на цьому кінчається оповідання. Дуже тонкої душі був чоловік і частенько плакав розчулений від гарного співу. Враження робив душевної чистоти та щирости. Цікава була його смерть. Якраз на Великдень після служби, на якій був і він, люде йшли з пасками через кладовище на той куток, де жили Нещадими. Дивляться — на одному горбку стоїть чоловік, схилившись обома руками на хреста. Підійшли, — аж то мертвий Іван Нещадим!

В народі ходить таке повіря, що коли хто умре на Великдень, той іде просто до раю.

Іван Юхимович безумовно заслужив його того раю...

ТИПИ

В ТАРАСІВЦІ три ставки: один зветься скарбовий, другий Бубліїв, третій "на Хуторах". Скарбовий ставок великий і дуже гарний. Широкою частиною він виходить на головну дорогу, яка йде з Тарасівки на Вільшану, там гребля й місток з "опустом". Під цим містком на тому опусті ми часто сковзались по дошках, вкритих мохом, який під невеличкою струєю води був ніжний та мягкий мов оксамит. Під тим мостом ми частенько ховались, коли при купанні нас застав дощ, але треба було бігти скілька гонів через греблю.

Раз влітку (я був тоді уже в 2 клясі бурси) побігли туди ховатися від дощу я, Митрофан, Льоня, Федько і П. Хижняків, що тоді гостював у нас, та женихався з моєю сестрою Манею. Дощ припустив сильний, який тільки буває в липні місяці після страшної спеки. Злива шуміла над нашими головами. Було страшно весело, як то буває при літньому дощі. Ми почали співати хор з "Сім слів Спасителя" — Гайдна: "Мулієр екце філіус туус, ет ту екце Матер туа!". Зверху шумів дощ, а під мостом було затишно і був чудовий резонанс, так що нас пятеро звучало, наче здоровенний хор . . .

Біля мосту починався той майдан, на якому розташовувався по середах ярмарок, а далі над ставком йшли один за другим "береги". Памятаю Радавців перший, а другий чи третій "Малюткин". Малюткою дражнили височенного, майже в сажень на зріст, чоловіка (після нього зосталась вдова Ярина, у якої потім частенько влаштовувались вечорниці, де й я з Федьком бували).

В цих "берегах" було дуже гарно: по згорищу до них спускались городи, зелені, пишні з високими соняшниками на межах, з запашною свіжою капустою внизу,

біля води. Далі розстилалась цілком "шовкова трава", на якій так хотілось завше полежати під тінню височенних осокорів, що завше тихенько шумлять. Від берега по воді починається височенний очерет, а в ньому де-не-де прогалина, в якій стоїть старий, брудний, напів залитий водою човен і стремить дрючок, щоб гнати човна по ставу. Коли сісти на човен і заїхати в комиш, то зразу тебе обнімає запах води, баговиння, ряски, татарського зілля . . . Кругом тиша, жадного тобі звука! Де-не-де тільки хлюпається дика курочка, та запищить бекас, або закряче чирочка (дика качка). Чудово так сидіти на човні, слухати ці звуки, та держати на колінах рушницю, чекати, коли випливе на чисту воду яка небудь нещасна тварина.

Стрілецтво, слава Богу, мене не дуже цікавило і після скількох спроб, я ніколи не брав уже в руки рушниці для полювання. Не пощастило мені держати її і для "защіти атечества", а мало що не прийшлось . . .

Вершина ставка заросла очеретом уся, а навкруги найкращі "береги" Івана Харченка з одного боку, та Непичора Сьомаги з другого. На протилежнім боці під горою, на якій стоїть економія, живе Конон-рибалка. Йому доручено слідкувати, щоб ніхто не ловив риби на ставку. Цей Конон єдиний чоловік у Тарасівці, якого ніхто не любить. Скажена, бісова душа, і завше напів пяний. Побачить кого небудь на човні — лається і кричить на усе село. Так він хотів було лякати і нас, але потім привик, що іноді хто небудь з нас поплаває по ставку на тому човні, який годиться хіба для Харона, щоб перевозити через Стикс мерців.

Другий ставок — Бубліїв. Він зараз внизу за нашою клунею, біля Бублієвої хати, за темним вишневим садком, що спускається по крутій горі вниз. Цей ставок невеличкий. Півкругом його поставали величезні осокори, що тягнуться вдалечінь до самого краю села. Коли глянути вліво від нашої клуні, то можна бачити

тілько море садків, а на протилежній горі розкидано в садках хатки прямо угору до самого кладовища. Там на першому пляні каплиця. Молоді вишеньки на могилках, весною заквітчані у біле, зелена травиця й старі, старі хрести деревяні й камяні з написами. Одні стоять прямо, другі похилились . . . і так тихо, тихо та гарно . . . Зникли прикрости й турботи, вся проза дійсности. Хочеться сісти й слухати цю тишу без кінця.

А на "Проводи", ранньою весною (на гробках), коли на всіх могилках розіслані біленькі скатерки, поставлено всякої великодної їжі, люди тихенько сидять та балакють між собою, діти граються крашанками. Батькова риза блищить на сонці мов жар, димок від кадила ніжною голубою струйкою розносить навкруги пахощі ладану. Чутно голос Пилипа Оверковича: "Христос воскресе із мертвих . . ." А вгорі таке ніжне-блакитне небо, таке ласкаве сонце, на землі така боязлива, наївна травичка, в повітрі так дивно дзвенять жайворонки, що хочеться плакати . . .

Коли тепер в своїй уяві я вийду у вечері за клуню, та гляну на осокори, на небо з чіткою гравюрою садів, то зараз чую пісню: "Ой, знаю я, знаю, де мій милий за горами з чорними бровами . . ." Це Марія Павликова іде по воду і своїм чудовим альтом голосно співає у березі цю пісню . . .

Внизу, трохи далі в кінці ставка колись був млин, я ще його памятаю з дитинства. Його потім розібрали, після того як повінь зруйнувала греблю, — тепер за ним видно скромну садибу Йосипа Руданя. Чудовий дід, типовий запорожець! Міцна постать, весела вдача, гарне обличчя з невеличкими вусами й борідкою (іноді голений). Він не мав поля, а заробляв на життя косою. Наш великий приятель. Він весь час помагав нам у косовицю — вів перед косарям. Працьовник був надзвичайний. Такого косаря не було на всьому селі.

Він же і гарний співак, я від нього записав скілька чудових пісень. Мені може було років з шість, сім, як він уже був літній чоловік. Далі, як я вже був теж літній, то в нього посивіли вуси, а коли я приїхав в Тарасівку в 1918 році разом з Ів. Масиченком, як мені було уже 43 роки, то він був молодший ніж перше, тілько вуса стали ще сивіщі. Застав я його у хаті, як він збірався йти з косою на поле.

— Як живете Йосипе? —

— Та так, як завше, заробляю "за снопа". . . . —

Року 1929 Федько писав мені, що їздив у Тарасівку і Йосип ще був живий.

Якось трапилось, що Бубліїв ставок спустили, остався тілько рівчак з водою. На місці ставка зазеленіла лучка. Біля неї поставив собі кузню гарний молодий коваль Микита, що працював "на другій економії" у Колясінського. Як і в Івана Степановича, кузня у Микити була свого роду клюбом, туди сходились посидіти та побалакати усі, кому не було чого робити.

Колись, як Федько був уже учителем в Тарасівці, а я у клясі четвертій або пятій Семинарії, задумали ми зробити бричку для щоденного вживання. Отож Федько змалював плян брички, стельмах зробив деревяну роботу, а обкувати та зробити рессори взявся Микита. Але він не міг працювати у день, бо був занятий на економії. Тож приходилось йому цю роботу вести в ночі. Діло було літом. Як тілько після вечері у Микити задзвенить молоток, ми зараз з Федьком беремо пляшку горілки, сала, паляницю і йдемо до кузні. Іноді до нас пристає дядьків Венедьо,а там, дивись надходить хто небудь з парубків "півчих", тай з дівчат хто загляне . . . ото ж і починаються під дзвін молотка вечорниці. Бувало сидимо, поки на світ благословиться. Пригадую, що ми оту бричку кували місяців зо три, чи чотири . . . Так, як дід Марко з Панталеєм, строїли біля волости містка. Але про це потім. . . .

Раніш на цьому ставку, дуже затишному і милому, були покладені кладочки. На них часто збірались собі сусідні дівчата "гулять". А коли мій брат Митрофан любився з Явдохою Свиридовою, що жила тут же близько ставка під горою (він на ній потім женився), то й пісню склали:

"Ой, на горі хатка, а в долині кладка,
Ой там грали, вигравали молоді дівчатка (2).

Одна Панасівна, друга Бубліївна (Липистина)
А третьої не пізнав, либонь Свиридівна (2)-(Явдоха)

Кладочка тріпоче, водиця хлюпоче,
А той Митьо через тин, як не перескоче (2).

Співали цю пісню на голос: "Ой, поїхав Саврадим". Так творяться народні пісні.

До речі, біля цього ставка жила і Ярина Гребінникова, котра довго кохалась з нашим другом, співаком Федіного хору, найінтелігентніщим і найкращим парубком села — Володимиром Черненком. Щось довго у них не налагоджувалсь справа, і, перше ніж поженились, вони багато пережили різних драм. Біля цього ж таки ставка це кохання й точилось. А оспівано воно було у пісні, яку склав Володимир, та щей голос їй надав, й деякий час цю пісню в селі співали парубки. Пригадуються мені слова її.

"Прощай, прощай ти моя дівчино, більш мене не
[сподівайся,
Шукай собі кращого від мене, з ним любися щей
[кохайся!

Ти ж водила, ти ж мене манила, рівно три годочки. —
А тепера мене відкаснулась, як горлиця голубочка!

Деж, дівчино совість свою діла, мабуть в землю
[закопала?
Ти ж божилась, мені присягалась, що вірно мене кохала!
Ой, тепера ж мені тяжко, важко, плачуть очі, серце
[моє бється,
Що товариш мій любий та вірний, тай той з мене вже
[сміється!

Взагалі з цим ставком у мене багато звязано дорогих спогадів. Тут одного ясного літнього дня почув я від Венеді Олександровського пісню: "Ой, сяду я край віконця виглядати чорноморця". Тут у березі я вперше побачив, яка красива стала Липистина Бублієва, коли її покинув фершал (Кат його знає, як його було прізвище, але був наволоч; ославив і звів бідну дівчину). Тут колись маленькими ми гуляли аж до пізнього вечора. Пора вже вечеряти . До Бубліїв уже пригнали худобу, а наші не вернулись ще з Звенигородки . . . Стара Бубліїха уже покликала вечеряти (й мене разом з її сином Іваном, з яким я гулявся). Сиділи усі біля порогу на дворі і вечеряли хлібом покришеним у свіже молоко. Я тоді їв його вперше і воно мені дуже не сподобалось.

На цей самий ставок по крученій вузенькій вулиці, починаючи від дякової хати, ми спускались Івановими (Бублій) санками: я, Дора, Федько, Марта Плахотникова і Липистина Бублієва. Гора велика, дорога досить довга і прямо виходить на ставок. Снігу, хоч утопитись, та такий іскристий, та білий, та блескучий! Мороз невеличкий, сонце прямо сліпить очі. Іван праве (ногами), санки летять, забігають в якісь обочини, де тінь, і сніг голубий з іскрами, мов цукор — "рафінад", звідти вилітають на біло-жовтий від сонця, а далі по битій блескучій дорозі вниз, аж до самого ставка! Вилетіли на ставок і зразу падає нервове напруження, а на душі радісно й весело . . .

На цей ставок я завше дивився, коли виглядав батька з кладовища після яких небудь похорон. От, уже все скінчилося, і дзвони на дзвіниці давно замовкли. Сплила, мов на воді, і сама подія, що хтось там помер. На дворі і в повітрі тихо, наче нічого й не було. Нарешті, на горі, біля каплички замаячіли корогви й хрести ("цех"). Це вже вертаються з похорон. Уся "процессія" на кладовище йшла дорогою, а по-

вертаються тепер садками, просто через гору, біля Свирида, та діда Рака. Пронесли цех, при чому хлопці несуть корогви не в руках, а на плечах, неуважно, як річ, що уже вислужила свою урочисту роботу і повинна бути здана в церкву на спокій до нового мерця.

Нарешті іде батько . . . Ось попереду Петро-сторож несе у хустці "ризницю", за ним батько й дяк та ще хтось з селян-розмовляють. Старий батько несе в руках капелюха, ряса перекинута через руку, сам у якімсь піджаку, темних штанах і високих чоботях, в зубах цигарка — в довгому комишовому мундштуку (цигорниця — в що вкладається цигарка), в руках незмінна червоно - жовта комишова палиця ковінькою. Лиса голова блещить на сонці, довга сива борода патріярха відхилена вітерцем на бік. Хода бадьора, хоч не спішна . . .

Або така пригадка про ставок.

Повний місяць . . . Ставок спущено, наполовину висох. Кругом стіна очерету. Я, Федя й фершал співаємо: "Не співайте півниченьки". Підходить Антін Сидоренко (тенор) і Іван Нещадим (бас). Складається чудовий ансамбль. Луна від повноголосого співу розлягається над водою (туди — далі, біля мосту, а ми в "вершині"), та йде берегами далеко . . . на все село. Все навкруги затихло й слухає: глибоке небо, повний місяць, срібні осокори, мітелки очерету, далекі вітряки на полі . . . верби над водою, холодні сутінки свіжих, вогких берегів, — і наші душі.

Надбігає "любитель співу" монопольщик з пляшкою горілки в кишені, далі писар . . .

— Ми так і знали, що це ви співаєте . . . —

А далі посідали у "березі", послали за таранею й пивом . . . і баль до ранку . . .

Куди це все зникло? . . . Де воно? . . . .

Тоді ж на ставку Антін Сидоренко спокушав ме-

не оселились в Тарасівці. Надзвичайна чуйність та сердечність . . .

З тим ставком у мене звязані якісь сумні поетичні почуття і чогось завше асоціюється пісня: "Ой, на ставу, на ставочку качечка ночує, — не буть же нам, серце, в парі, душа моя чує" . . . Коли в душі випливе наверх якесь жалібне, тужливе почуття, коли стане чогось жаль, що було й минуло, — зараз в мене перед очима отой ставок . . .

Був іще памятний ставок для мене. Це той, що між Тарасівкою і Кирилівкою. Його звали Озером. Раніш воно було оточене лісом, а тепер навкруги тільки поле. З ним звязана в мене уява про пустинну воду, серед непривітного яру. А пустинної води я завше боявся. Тудою ми їздили часто в Кирилівку до Кошиців, як я був ще зовсім маленьким. Приходилось вертатись часто вночі, а їхати згори: коні стримують бричку, ніч, темно, яру не видно, а тільки дорога біліє в темноті . . . Страшно! Може з того часу у мене зосталось таке почуття до цього озера. Це та Гупалівщина, якою йшли на Лисянку гайдамаки.

В селі ж в напрямку хуторів був ще ставок. Його я мало знаю, бо туди тільки ходили брати на полювання, та приносили багато дичини. На всіх цих ставках присяжним, так би мовити, рибалкою був Антін Сидоренко зі своїм старшим братом-мисливцем і рибалкою. Цей старший Сидоренко був миршавий, маленький чоловік, страшенно самоупевнений та балакучий, а як мисливець, то й брехун порядний: "Знаєте, панечу, оце минулої зіми я застрілив "дікую кошку"! Рушниця в нього була знаменита: дуло задовбане в шматок люшні, з неймовірно великим, якимсь дурним курком. Гукала вона на усе село, — не знаю тільки, чи був з того який толк, чи ні.

Зате Антін, його брат, був чудової статури, гарний, жартівливий парубок, великий аматор співу. Спі-

вак нашого церковного і нецерковного хру. Мав страшенно веселу вдачу, і дотепи так і сипались у нього з язика. Де Антін — там сміх і весело. Таким він зостався до цього дня, коли я оце пишу ці спогади (30. VI-1930): брат писав мені, що він і досі живий, і як завше, веселий та милий, хоч добре посивів. А як я приїздив у Тарасівку, та був у нього в гостях, то при мені прийшов його син:

— Тату, коли ж Ви мені дасте десять карбованців, що обіцяли уже десять раз? —

Виявляється, що він іде у "вільне козацтво" (яке тоді орґанізовувалось), захищати Україну. Як видно, то наша дружба з Антоном, та національне усвідомлення не пропало даремне, та дало свої наслідки . . . Антін був і є до цього часу моїм найкращим другом. Познайомився я з ним, як він тільки вернувся з салдатів, на дзвіниці (чогось ми там гуляли). Мені було років з шість. Він мені каже:

— Я вам, паничу, зроблю чудові саночки!

З того часу почалась наша дружба. Як я в останній раз приїздив в Тарасівку в 1918 році, то доручив йому поставити хреста на могилі мого батька (а не попові, за що той на мене образився) . . . Антін був стельмахом.

Такий же веселий на диво був собі чоловік, наш фершал Микита Семенович Даценко. Жарт ніколи не висихав у безодній криниці його гострого спостережливого розуму. Треба було почути, як він копіював старого Гр. Шепеля, — це був шедерв! Мої сестри прозвали його жартуючи "душа общества", але це була правдива душа товариства. Скільки ми з ним посміялися, як бували на картах у писаря Титаренка. Його повногруда жінка ледве на той світ не загнала нас постійною стравою-яєшнею з салом. Я потім років з пятнадцять не міг її їсти.

Волосні писарі грали величезну ролю в селі. Це

не були собі ті анекдотичні писарі, яких виводили в "маларасейських" комедіях, так звані сільскі писарі, ні! Це були писарі на всю волость, які крутили всіма справами краще, ніж сам мировий посередник, — це були великі риби! Особливо добре памятаю старого Загурського (поляк), а потім його сина Олександра Загурського, який удавав з себе сільського Чайльд-Гарольда, чоловіка "не понятого і мрачного", що не перешкаджало йому їздити по сусідах, та волочитися за панночками. Він любив усе "прекрасне та високе", був дуже чулий до поезії і перекладав на російську мову Шевченка. Я й досі памятаю в "минають дні, минають ночі", був такий вираз: "Доля, гдє ти, доля, гдє ти? Нєт мнє нікакой!".

В своїх залицяннях він нераз, видно, терпів невдачу, бо іноді жалівся мені, що його ніхто не розуміє; нарешті — "я сказал сєбє: Загуруню! сіді сєбє дома!". В хвилях його розпуки й зявлялись на світ Божий отакі переклади, як "Доля, гдє ти!".

Він був поляк, а через те його сестричка, гарненька дуже панночка, вічно чим небудь захоплена, бувало каже: "Ах какая я радая!".

Взагалі ж це були дуже милі люди. Я уже розказував про знайомство його з Кречмером. Олекс. Загурський потім женився з якоюсь, кажуть, гарною, теж писарівною з Винограду, яка мала чудне прізвище — Копійка. Він потім був в тому ж Винограді писарем.

Деякий час був у нас в селі і Урядник (поліційний чин), але потім цю посаду тут було знищено. Це уже було, коли я був на першому курсі Академії (1898). Наш сусід, Сергій Ковальчук, був жонатий на гарній молодиці Степаниді, дочці баби Маринчихи, і сестрі нашого кучера Михайла Бурі. Баба Маринчиха була у нас завше в домі дуже близька і дуже щира помішниця. Її дочка Степанида була така гарна молодиця, що навіть я — малий хлопець — задивлявся на неї, хоч і

не розумів, що і до чого. Степанидин чоловік був у салдатах і я памятаю, коли він повернувся додому. Для мене це була ціла подія, особливо його мундур, — чорний з білими петлицями, та червоними еполєтами, а до того на грудях знак: дві рушниці навхрест і напис: "за отлічную стрєльбу". З таким же написом були у нього і великі срібні дзигари. Це мене просто з розуму зводило, тим більше, що я бачив, яку шану йому виказували селяни, коли в садку у баби Маринчихи був бенкет з приводу його повороту зі служби. Мені малому здавалося, що найвище положення — це бути салдатом, та щей з такою ознакою на грудях!

Пройшло скілька років і цей Сергій став уже трохи вбиратися в пір'я: він відкрив у своїй хаті (внизу через наш беріг) пивну. Це була перша пивна, яку село бачило, бо багато, навіть, не пило пива ніколи. На відкриття її Сергій запросив усе начальство — Старшину, Старосту, Соцького, Зборщика податків, Урядника, Монопольщика, та паничів, яко представників умової інтелігенції. До цього прилучено було і внука Шевченкого — Григорія Петровича Шевченка (представник художнього світу). От ми й засіли. Як не старався нас приймати по "благородньому" Сергій, але у нього все виходило по селянськи. Він сам сидів край столу, припрошував, наливав, частенько вставав зза столу для розпоряджень. Степанида подавала. Усе було чемно й трохи церемонно, аж поки горілка не розібрала, тоді усе пішло "без образованія": хазяїн начастувався, хазяйку ми посадили поміж себе в кутку на покуті і під загальний галас виявляли їй ознаки теплої, найтіснішої "уваги", а в цей час вона веде високу партію в нашому загальному хорі, що вигукує на весь голос: "Ждала я, ждала, дожидала, мітелками двір вимітала!" Потім, бувало, я, Федько і зять Яків Лебедович, як заспіваємо вдома за столом: "Ждала я, ждала", то так і покотимось від сміху.

На цій гостині я мав честь розмовляти і з "ґаспадіном урядніком":

— Вижу, знаєте, біля ставка купаються ріжнії люде. Я сібе прохожу і посматрую. Но, вижу меж ними какойсь студент . . . Ну, думаю — сволоч! А оказується, што Ви порадошний чоловєк . . . —

Пили ми цілу ніч і до ранку було випито триста пляшок пива. Тут уже були й точились самі ріжні розмови. Староста Кармазин пристав до мене:

— Паничу Шашка! Єй Богу, як от у мене зараз . . . то ви не повірите . . . Єй Богу! Крилцо під залезною кришою, хата здорова, нова, і в хаті не без молошного . . . сало старе, хазяйське. А син Дорошко, от нехай панич Федько скажуть, — цеж їрой! Як вийде на вулицю, так усі хлопці тіко й шіпотять: старостенко, старостенко! А він, як ухопить одного, та другого, — та через ножку, через ножку, — покладе всіх в одну мить! Ви не повірите . . . ото Посребник (мировий посредник) приїздить: "ну що, Кармазин, старався?" — Єй Богу, кажу, Ваше благородіє, аж руки попухли!" — (цебто навожу так порядки на селі).

Він так захоплений своїм старостинством, що не знає де себе посадити і що про себе говорити. Бо деж таки, обрали на селі його, а не кого другого, а він же неграмотний, так що може тілько прикладати до паперів "підіска". Підіском звалась та залізяка, що підкладалась для міці під деревяну вісь. Селяне прозвали так печатку сільського старости з написом "сельскій староста". "Підіска" звичайно спершу задимлювали на свічці, потім слинили папір і тілько тоді уже накладали "підісок". Так от, підісок і заміняв Кармазинові його грамотність, а що кулаки у нього були здорові, то виконував він свої обовязки з успіхом, так що навіть "Посребник Маков" хвалив його.

А син його Дорошко був учнем мого брата Федька. Це був хлопчина досить дурний, але дійсно міцний, з

рябим, широким, майже круглим лицем, на якому нічого не написано. Співав він у хорі брата "галтом" (альтом), але на науку був дуже твердий, так що, як мені приходилось щось з ним виучувати, то я, памятаю, на грубці нарізав драбинку і по ній вчив його, які переходи треба робити голосом, бо він самого простого інтервала не міг зробити певно. А голос був добрий . . .

Після цього вечора Венедьо прозвав Сергія Ковальчука—"Полупортір", бо, частуючи нас, Сергій усе розхвалював якесь чорне пиво "полупортір". Так от, після цеї вечірки, якось у церкві, на літургії стоїмо усі на крилосі і щось співаємо. Людей в церкві повно. А біля іконостасу ставить свічки Сергій Ковальчук, та низенько вклоняється, перехрестившись. На ньому, без огляду на літо та спеку, якийсь кумедний піджак-пальто з теплого бобрику, темного кольору. Як видно, то відкривши пивну, він став цілком на панську ногу. Але цей теплий піджак було таке незрозуміле й дурне, що Венедьо не витримав, штовхнув мене під бока, тай шепоче мені: "Пальто полупортір". Цей жарт пішов по усьому крилосу, і від сміху ми ледве закінчили якусь там пісню (не дивлячись на обурення Пилипа Оверковича). З того часу Сергій став по усьому селу "Полупортір".

ПРО ШЕВЧЕНКА.

ПАМЯТЬ і, так би мовити, "почуття" Т. Шевченка в нашім селі було дуже велике. Він знався і "мислився", як щось своє, недавнє, майже сучасне (для того часу, 80-ті роки). Це може через те, що в Тарасівці багато було живих людей, котрі його знали й бачили; були навіть товариші його дитинства, як, наприклад, старий Григорій Шепель; крім того у нас в Тарасівці були його родичі, наприклад, його внука Олена, віддана за Бичохвостова (дуже гарна жінка). Його ж племенник Петро Григорович Шевченко був наш добрий знайомий (це в Кирилівці). Я з братом Федором і нашим зятем Яковом Лебедовичем якось випадково попали до нього в свати від Івана Бублія, нашого сусіди, хориста з братового церковного хору в Тарасівці. Син же Петра — Григорій Петрович Шевченко — був спершу учнем художньої школи в Одесі, а потім фотографом у Кирилівці. Той уже був цілком наш приятель, бо віку був нашого. До нього ми заїздили з моїм другом Ів. Ів. Масиченком, як були на закладці памятника Тарасу Шевченку в Кирилівці в 1918 р. Вся моя молодість, коли я "належав" ще до Тарасівки, йшла в його товаристві. Крім того, ще недавно тілько (в початку 80-х років) помер паламар нашої церкви Коцюбинський, у якого Тарас Шевченко, як кажуть, вчився грамоті. Одним словом, память про нього була жива й свіжа, наче про те, що було вчора.

Загальна думка про нього була, що він "боровся за волю" людей (тоді ще панщизняних) і за це його було покарано тюрмою і засланням. Що він не умер, бо замісць його поклали в домовину якогось салдата, а сам він утік в Галичину, та іноді "інкогніто" і тепер

заїздить до знайомих людей в Тарасівці, коли буває в наших краях.

Розказують, начеб одного разу він приїхав і гостював у своєї унуки Олени Бичехвостової. Був дуже привітний та ласкавий, особливо з дітьми, яких обдарував цукерками. Був дуже старий і мав велику сиву бороду. А коли в гостину прийшов старий Григорій Шепель, то Тарас Григорович запитав його:

А що, не пізнаєш мене? — то Шепель аж тоді пізнав його, бо колись разом вони на Озері (між Тарасівкою і Кирилівкою) й "ягнят пасли", — а взагалі Шевченко не "виявляв себе, бо боявся переслідувань від влади, а через те видавав себе за якогось Кречмера — друга Шевченка. Цей Кречмер нібиб то був чоловік впливовий і по його ініціятиві та клопотанню було дано (від уряду) пенсію сліпим родичам Шевченка. В дійсности ж це не Кречмер, а іменно сам Тарас Григорович, тілько так себе називав і за такого себе видавав.

Мені самому прийшлось познайомитись з цим Кречмером. Одного разу він приїхав у Тарасівку і зупинився у свого приятеля — нашого волостного писаря Олександра Загурського. З цим я був теж приятель і у нього бачив цього Кречмера: старий дід з сивою довгою бородою, в европейському костюмі і білому картузі. З його розмов тілько памятаю, як він розказував, що був десь на Полтавщині, чи то у Прилуках, чи у Лубнях "Городничим". Потім бачив я у Загурського його фотографію. Цікаво, що він ніколи не давав свої фотографії окремо, а завше разом з Шевченковою: на одній знимці Шевченко стоїть у весь зріст в кожусі, без шапки, з палицею в руках, на другій — в такій же позі Кречмер — той же Шевченко, тілько з сивою бородою . . . Для чого це робилось — не знаю, але схожість і подобизна була велика.

Цікаво, що то за один отой Кречмер; мабудь зав-

дяки йому іменно й склалась легенда, що Шевченко не вмер, а живе за кордоном і приїздить іноді в Україну. (Я тоді був в клясі 3-4 Семинарії, роки: 1892-93-94).

Взагалі ж про Шевченка багато розказувала мені мама. Вона ж казала й про те, що він служив у нашого родича-попа Григорія Кошиця в Кирилівці (батька о. Олексія Кошиця), та возив до бурси у Богуслав молодого Олексія. А коли повернувся з Петербургу відомим художником, то закохався в Тодосю Кошицівну (мабуть сестру Олексія), з цього нічого не вийшло — вона йому відмовила. Усе це розказувалось в той час, як о. Олексій Кошиць — наш родич був нашим сусідом в Кирилівці і ми майже що тижня їздили до нього.

Якось не вірилось, що усе те творилось з тими людьми, яких сам бачиш на власні очі. Та що я вважав це все байкою, бо всі оповідання були якісь легендарні, не точні, казкові, тай до того прикриті якоюсь конспірацією, бо Шевченко був "бунтівник". Крім того, тоді я ще не був у тому віці, щоб цікавитися Шевченком уже не по "Тарасівські".

"Кобзаря" ж я вперше прочитав у 1-й клясі Семинарії, як мав 15 років (до того тільки чув від матері про "Сон", за якого Шевченка заслали, та про "Кавказ", де він лаяв царів, та казав вирізати царенят").

Коли ж прийшла моя національна свідомість, тоді уже о. Олексія не було в живих і з Кирилівкою перервалися тісні стосунки; рідко коли ми там бували. Там уже пішло нове покоління. Стара Мотрона Фоминічна (жінка Олексія) жила у сина Митрофона, що заміняв на парафії батька. Всі вони переїхали з старої церковної садиби у свою власну. Стару церкву (3 банну, з чудовою, високою дзвіницею серед старого саду) знесли, і поставили нову московського стилю, а за нею

й другу такуж, коли парафія розділилась на двоє. Єля вийшла заміж за Івана Більневича і поїхала, кудись, чи то в Москву, чи Саратов; Павло Олексієвич приїхав з Італії, де співав в театрі "Скаля", та поспівавши у Києві, заангажувався до Московського Великого театру. До нього поїхала Ліда, й Ліза; Грицько помер, Семен був у Семинарії . . . Звязок терявся.

Сам Митрофан Олексієвич не був дуже симпатичною людиною, а це теж відбивало від Кирилівки. Потім, як я уже був в 5-6 клясі Семинарії, цей звязок встановився та на іншому грунті: я, уже національно свідомий, та брат мій Федір з Яковом Лебедовичем (учителем в Звенигороді) заприятелювали з Петром Григоровичем Шевченком (небожем Тараса) і частенько їздили до нього. Жив він дуже бідно, десь на край села, біля нової церкви. Любив випити чарочку. Щоб він розказував що цікавого про свого дядька, не памятаю.

Одного разу попали до нього в свати, цілком несподівано . . . Якось на Різдво, коли Я. Лебедович з моєю сестрою гостювали в Тарасівці, після веселої та досить "мокрої" ночі, ми встали ранком в доброму гуморі. Випили чаю, потім похмелились "лімоновкою" та закусили добрим кінцем ковбаси (з часником!), виглянули надвір, а там . . . легенький мороз, вітер трусить дрібним сніжком, — просто роскіш! Сидіти дома гріх!

— Матвію! Запрягай коні!! —

Коні чудові, чорні, аж вудила гризуть, санки широкі з гарною "бараницею" Матвій править знаменито . . . Нам усім трьом вкупі не більше 65 років: молодість, безпричинна веселість, сміх, мороз, швидка їзда . . . А в ногах "на усякий випадок" добра пляшка "цитриновки", два кільця ковбаси, та четвертина сала, а при цьому здоровенна свіжа паляниця . . .

— Поганяй! Куди? —

— А куди прийдеться, — тим часом за село у поле . . . —

Не їдемо, а летимо . . . весело, гарно! . . . Матвій й каже:

— Он-о Іван Бубій їде свататись у Кирилівку! — Де? — Та он-он! — Дивимось, щось в завирюсі звертає одною конячкою у яр до Кирилівки (на Озеро — "Гупалівщина").

— Їдь за ним! —

Держимось на віддалі. Дійсно конячка завертає до Петра Григоровича Шевченка у двір . . .

— А! он воно що! . . . Матвію, завертай! —

Їдемо й ми у двір. Входимо в хату й застаємо сватів від Івана Бублія. Хазяїн не знає, як нас витати, чи просто як "знайомих", чи може теж, як сватів від Івана, бо Іван наш сусіда, та ще й співає у Федька в хорі. Бачимо, що хазяїн схиляється до думки, що ми теж начеб то "свати". Не хочемо його переконувати в противнім, а що до самої справи, то чому не помогти Іванові? Він добрий хлопець.

Ото ж і почали ми співати одної разом з дійсними сватами, тай доспівались до того, що батько, й мати, й дівка згодилися. А над вечір ми разом з сватами на доброму підпитку, перевязані рушниками, як справжні свати, котили що духу додому, а там до Івана Бублія у подвіря.

Уже тепер добре не пригадую, чи дуже були раді таким новим, несподіваним сватам, але пригадую, що ми коні одіслали додому, а самі вернулись городом пішки (це був наш сусід) пізно у ночі, ще на кращому підпитку.

Потім пригадуючи цю подію, не раз лаяли себе, бо нове подружжя вийшло дуже невдале й не дуже щасливе. Як би не наша безглузда візита, то може б дівку й не віддали за Івана.

Ще про Тарасівку . . . Властиво про деяких селян, що пішли вище селянського стану.

Перше всього, старий Григорій Шепель. Він був тоді дід біля 70 років. Старий, панщизняний сільський староста. Багато розказували про нього недоброго: ніби б то у свій час забагато грав на руку панам і кривдив людей. Через те, коли "вийшла воля", то люди йому відплатили: звязали й поклали на базарі (базарний день у Тарасівці завше бував по середам). Усі люде йшли й плювали на нього, цілий день так лежав . . . Але це все забулось і тоді, в 80-х роках, він був старий дід, всіма поважаний. Казав, що від дитинства товаришував з Т. Шевченком. Був скілька разів Старшиною Волости. Жив біля Волости на горі. Хата була напів міщанська, напів-шляхетська, така, яка буває у бідної шляхти, або в панському дворі у службовців, одним словом "скарбової постройки" — з двома коминами, з ґанком, з віконницями. В хаті великий портрет царя Олександра II в молоді роки. Я був у нього в хаті ще малим хлопчиком (років 5-6) на весіллі його другого сина Карпа, що вибрався вже на пани (як і його менший брат Ловгин), та був начальником Поштово-Телеграфної контори у Жашкові. Ловгин теж був таким урядовцем спершу у м. Винограді, потім у Звенигородці. Карпо женився на Лізі (така була у нас, для брата Феді, де який час, гувернантка). Память, весілля було "на панську ногу", навіть запрошений був повар. Гуляли до самого ранку, а я спав десь на одежі у кутку, на шубах. Додому привезли подарунок — шматок торту. Я думав, що він солодкий, попробував, — а він з чимсь кислим. Страшенно не вподобалось.

Найстарший син Шепеля — Вакула жив уже як простий селянин, і мав садибу рядом з батьковою. Його діти були нашого віку й дуже дружили з нами. Дві дівки — Ярина старша і Явдоха меньша були співачки

на усе село. Ярина — альт, Явдоха — сопран. Їх музикальність особливо яскраво виявлялась в піснях, коли вони в гурті виводили "підголоски", — це були такі імпровізації музикальних фігур, такий чудовий, натуральний контрапункт, що наші композитори багато б дали, аби мати таке невичерпуєме джерело музичної інвенції! Таланти були колосальні.

Молодша Явдоха співала у Федька в хорі, була закохана в нього, також, як він у неї, цей роман тягнувся досить багато років. Хлопці в цій родині були надзвичайно гарні (вродливі), особливо старший Павло. З одним з них я зустрівся в потязі 1918 року, як я тікав з Києва після першого бомбардування большевиків, — він їхав з фронту. Багато балакали про все і мене вразило, що будучи полковим писарем, значить "франтом на смерть усім покоївкам", він хоч і був "франтовато" одягнений, але свідомий українець.

Взагалі, деякі тарасівчане "робили карєру". З учнів мого брата Федора памятаю Тараса Галушку, Павлика (не памятаю імя), та Родіона Чуєнка. По скінченню сільської школи Галушка поступив в Акциз і там дослужився старшого контрольора. Приїздив до мене під час великої війни уже свідомим українцем (що так трудно чекати від урядовця й "пана" з селян). Він заснував просвіту десь у Смоленському, та приїхав до Києва за книжками для цієї просвіти.

Другий — Павлик — вийшов на урядовця в Державнім Казначействі. Родіон Чуєнко — на учителя. Був ним у Тарасівці після мого брата Федора, а потім у Майданівці.

З старшого покоління — два Шепелі: Карпо і Ловгин стали начальниками поштово-телеграфних контор.

Кармазин — став судовим приставом у Києві. Варнава Терпиця — молодчим офіцером у Чорноморській фльоті.

Не кажу вже про багатьох, що в салдатах робились

старшими унтерофіцерами (як Сергій Ковальчук, Йосип Нещадим і др.), а на других посадах — старшими. Це говорить тільки про те, що народ в нашій Тарасівці був якийсь особливо здібний.

Скажу про других, так би мовити, визначних людей, але таких, які не кидали нашого села.

Іван Степанович Тертиця (брат офіцера Варнави). Він служив у добровольному флоті кочегаром і обїхав два рази кругом світа (як він казав). Памятаю його в 90-х роках: носив синю матроську сорочку, обшиту білими шнурами, штани "кльош" теж сині, на голові кочегарська кепка. Старався бути "образованим" і говорити по "руські". Біля хати свого батька Степана Тертиці на майдані за церквою викопав свою кузню і почав працювати. Робота була звичайна селянська: леміш, чересло, зубя до борони, шина на обіддя, загвіздок, підкова, сапа, клямка і т. д. При кузні завше скілька чоловік селян — сидять, курять, балакають, сміються, роздувають міх, помагають бити великим молотом . . . Взагалі ж, — летючий клюб, де обговорюються усі світові новини і переслухуються (мов лекція) оповідання Івана Степановича про чужі, культурні міста, порядки і людей . . .

Коли набереться багато зайвих людей у кузні і панує добрий настрій, виконується такий жарт: напікається непомітно яка-небудь шина, чи зуб від борони до біла в горні, потім сунеться в сухий пісок в той мент, як на ковадло непомітно плюнуто. Далі враз кладеться на цю слину біле, аж пашить, залізо і зо всеї сили бється молотком. Вибух, наче від пострілу, а мільйони гарячих іскр "приском" посипають усю компанію, яка мов опечена вилітає з кузні під загальний сміх хазяїна і тих, що на дворі.

Ідучи на прохід або на Голубниче (наше поле), або й так по селу, ми обовязково заходимо в "клюб" Івана Степановича. Сідаємо, закурюємо і починається розмо-

ва на самі пекучі, або самі абстрактні теми. Балачка йде з великим задоволенням для обох сторін, бо паничі вважають Ів. Степановича культурним, багато знаючим і багато бачившим чоловіком і балакають, як з рівнею.

Буває й так, що день якийсь блідий, сонця нема, хмарно . . . вітрець повіває, наче в осени . . . Біля кузні нікого нема, але чутно сопіння міху, дзвонить ковадло, синій димок потихеньку вється з під старої макітри, яка замісць комина прикрашає земляну стріху кузні. Ми підходимо ближче . . . Чуємо спів: Ів. Степ. видно один і на самоті виливає душу. "Вдалі тебя я обездолєн, Москва, Москва, родімая земля" — несеться з кузні під сопіння міху . . . Потім враз обривається цей (модний тоді) романс, і молоток ритмічно гатить по залізу мягко спершу, потім більш і більш сухо та дзвінко, а замість чудової мельодії про "Москву" чутно: "гггаххх!, гггахх!, гггахх!". Ми входимо. Іван Степанович з одсунутою на потилицю кепкою (козирьок чотирокутний-прямий, "щитком"), із спітнілим, чорним від диму обличчям і білим чолом, засовує залізо в горн, прикриває вугіллям, кропить водою з квача, дає скілька подихів міхом, — потім весело здоровкається . . . Сідаємо, закурюємо й починається розмова . . . Іван Степанович у своїй мові любив в перші часи вставляти російські слова і "морські" терміни, але постепенно одвикав і кинув усе це, як тільки зносилась матроська сорочка й кепка, а почався звичайний картуз та піджак. Будучи приятелем мого брата Митрофана, який женився на селянці, Іван Степанович і своє сватання обставив "по панські": бідну молоду (селянську дівчину) закували у вузькі модні черевики на ґудзиках, в корсет та сукню білу, европейську, з фатою. Але через те, що молода була уже, здається, на четвертому місяці, до корсета стягали наче супоню на коняці, так що нещасна ледве не кричала. Весілля було теж напів-інтелігентське — з "музикою" (а не мизиками). Баль одкривав сам молодий полькою, при

чому перш ніж почати танець, він стоячи в позиції, три чи чотири рази ляпнув лівою ногою по глиняній долівці в такт музики. Своїй молодій жінці зробив не кожуха, а "шубу", з лисиці, криту матерією. Ця шуба особливо вілась їй у печінки, коли після "европейської масляної" почався звичайний "селянський піст" — трудове життя, та прийшлось вийти з возом та кіньми на возку буряків до заводу: уся валка на весь голос виспівувала на її адресу експромти Івана Бублія:

Будем шуби надівать (2)
Будем шуби, сиротино, надівать (2)
Будем, серце, панувать(2)
Будем, серце, сиротино, панувать(2).

(на голос "Как на ґоркє каліна" — рос. пісня — натяк на панство Івана Степановича).

З Ів. Степ. ми були великі приятелі. Зустрівся я з ним в останній раз у 1918 р. — передо мною був почесний, серйозний селянин, **свідомий українець,** один з провідників громадського життя. Кажуть, що він помер від сухот горла . . . Хай йому земля пером. Гарна, щира і доброї душі була з нього людина . . .

Цікавим типом був також **Пантелей** (прізвища не памятаю — здається Нещадим). Це був механік з божої ласки: механніку і машинерію він любив до божевілля. Крім того, весь час щось винаходив. З його винаходів уславився "механічний віз" (про автомобіль тоді й чутки не було у нас. Це роки 80-90-ті). Цей віз було "винайдено" на відомім уже принципі залізничної дрезини. Самий механізм, як розказують, знаходився під возом, а на гору з під воза виходило тільки коромисло з держаком на двох людей, які сидячи чи стоячи рухали його взад і вперед, як на дрезині. Спробу цього Тарасівського автомобіля було призначено у базарний день на дорозі до Вільшани за "Обчественим маґазином". Треба сказати, що дорога ця була широка і в досить доброму стані, бо це був по-

штовий тракт на Вільшану. "Запасний маґазин" (для зерна на випадок неурожаю) стояв на шпилі за селом. Від нього Вільшанська дорога спускалась просто вниз на площу біля ставу, де, що середи, розташовувався базар. В базарний день тут буває великий натовп народу, бо приїздили з сусідних сіл. І, як звичайно, на наших базарах, усякий товар розкладався просто на землі на ряднах. Багато було усякої москателі і бакалії; сотні горшків, мисок, та макітер; столики з салом, мясом; низенькі кацапські ятки з крамом, жиди з шапками й картузами; у літку — цілі заїмки кавунів, динь; навіть ятка з книжками: "Бова Королєвич", "Гуак", "Лицар Міловзор", "Битва з Кабардинцями, або Прекрасная Магометанка, умірающая на гробє своєго мужа", Салдат Яшка-красная рубашка. Сінія ластовіци", "Как салдат спас царя", "Подвіг Купца Наголкіна, "Єруслан Лазаревіч", "Житія святих", та ріжні перекази рицарських романів.

Народ хмарами посувався по базару, приглядався, торгував, просто дивився (як от ми, бувало), кричав, галасував; а в сусідніх "берегах" (левади обставлені осокорами й вербами, з річечкою або ставочком, та травицею) цілі кумпанії сиділи за пляшкою горілки, бубликами, та таранею і гукали: "Ой, там моя родинонька пить, гуляти вийшла", або "Пийте люде горілочку, а ви гуси воду", "Ой, вербо, вербо кучерява", "Спить пяниця в рубленій коморі" . . .

А над усім цим сонце, сонце й сонце у синьому безодньому небі з білими хмарками . . . Рядом же скарбовий ставок, мов дзеркало, ясний, спокійний. В нього заглядує й небо, й осокори, і гори з садком та будинком пана Ящевського, а навкруги похилились очерета, в них хлюпаються дикі качки-чирки, й кричать дикі курочки. Пахне осокою й водою, а з базару несе таранею, бакалією та смолою, рогожами та свіжою упряжжю . . .

Ми молоді, нам весело вештатись серед цього натовпу, дивитися на незнайомих і наших, розглядати у ятках книжки й ікони на папері . . . Весело, радісно, а головне . . . літо, літо . . .

От, в такий день призначена була проба "автомобіля". Тарасівським звичаєм, зібрались куми й кумочки, та приятелі. Перше всього випили по чарці, а далі до праці, щоб добре везло, а там і до проби . . . Чоловік з десять вилізло на воза, а двоє сіли біля коромисла, щоб рухати його. Гальми й руля, звичайно, не було: винахідник забув про них. Що багато насіло народу — то нічого, бо все одно їхати з гори. Сіли й рушили, — а з боку дороги великий натовп цікавих . . . Сонце світить, внизу шумить базар . . . Почали двоє рухати коромисло. Віз хоч і неохоче, а поїхав, бо все таки було згористо. Чим далі вниз, то все швидче, нарешті покотив так, що коромисло вирвалось з рук (бо гальми ж не було) і почало перекладиною репіжити по головах усю компанію, раз уперед, раз назад . . .

Знявся крик . . . Вискочити не можна, бо віз, як паротяг лупить вниз, коромисло молотить, люди у возі кричать, ті, що край дороги, сміються й свистять, а внизу на базарі витріщили очі й бачуть, що уся оця комедія летить на них мов грім з неба . . . Нарешті врізались в базар, в ряди з горшками, кавунами й людьми та дрібним крамом . . . Крик, ґвалт . . .

Цим скандалом закінчився винахід Тарасівського автомобіля. Багато ще було подібних винаходів у Пантелея, і, коли вони не так гучно кінчались, то усі були винаходами того, що уже давно винайдено. Сам він був дядько високий, чорнявий, досить гарний і дуже веселий. По смерти нашого батька купив у нас конну молотілку.

СИДІР ЗІНЬОВИЙ ХАРЧЕНКО.

ВЕЛИКОДНІ СВЯТА. Тепло, сонце, дорога протряхла у низинах, на греблях грузько. Стаєнні чорні коні запряжено у зелену бричку, — ми їдемо з празниковою візитою до Сидора Зіньовия Харченка: батько, мати, я, й Федько.

Сидір Зіньовий — заможний селянин, якого усі в селі поважають за розум, міцну і правдиву вдачу та хазяйновитість. Він має досить поля, гарну садибу, вітряка; хата простора, гарна, добре вшита (з хрестиками на даху), з ґанком під залізним дахом, з зеленими віконницями. Хата на дві половини: парадна - світлиця, чистенька з мащеною долівкою. Широкі лави зі спинками по всій стіні. Вздовж хати до половини гарна грубка, далі зелена деревяна перегородка з дверми у маленьку кімнату-валькірик з невеличким загратованим вікном. Там стоїть "піл" — засланий темним килимом, з подушками, під якими в головах заховано невеличку ковану скриньку з грішми. Тут спить сам хазяїн. В головах же повішено образа і поставлено довгий спис, а на стіні висить рушниця. У великій кімнаті, довгий стіл засланий гарною скатіртю домашнього виробу. На передній стіні багато образів, заквітчаних сухими васильками, що пахнуть на всю хату, і прикрашених гарними вишиваними рушниками. Це, здається, найкраща і найпростіща в селі хата, коли не рахувати хати Лаврона Бойка.

Сам Сидір кремезний, середнього зросту, широкоплечий чоловік з дуже гарним обличчям, свіжим, румяним, обрамленим короткою бородою. Одягається солідно, по хазяйські: добра чорна свита, або гарний бі-

лий кожух, підперезаний зеленим чи червоним, іноді жовтим поясом. Добра шапка на голові, або бриль у літку.

Сидориха — дуже гарна жінка, трохи вища від свого чоловіка. Риси лиця тонкі, шляхотні і завше сумні. Мені здається, що у нас не було другої жінки більш стильової, шляхотно-делікатної і такої привабливої, але завше сумної! Кажуть, що причиною тому була тяжка вдача чоловіка. До того ж вона бідна була хвора на грижу. А що вже хазяйка, — то треба було подивитись на той двір, заглянути в хату, та покоштувати тих паляниць, що вона пекла! Так і казали: Сидоришині паляниці..

Дітей у них не було. Потім уже Сидір взяв собі за годованця дорослого парубка — сина Петра Шепеля (брата нашого церковного старости — Кузьми Шепеля). Перед цим він довго вивіряв та розгядав усіх хлопців на селі. Усиновивши того хлопця, він оженив його на чудовій гарненькій, маленькій Марії — дочці Івана Васильовича Харченка, бувшого скілька раз старшиною у нашій волості; і потім передав йому усе своє майно.

Зараз Великдень і в хаті все приготовлене для прийому гостей. На столі паска, крашанки, печене порося, ковбаси, смажені кури, сало, мед, горілка у великих карафах і чудові вишнівка з сливянкою.

Приїздить і дяк наш Пилип Оверкович Олександровський, такий же сивий, як і наш батько, у такому ж підряснику, а з ним Марія Андрієвна — його жінка — гарна, в літах вже, з дуже привітним, молодим обличчям, якось схіжа на Сидориху.

Спершу співають "Ангел вопіяше", потім батько "благословить трапезу", і всі сідають за стіл. Хазяйка не сідає, прислуговує, а хазяїн припрошує гостей, і сам напів-сидить збоку на кінчику ослона. Починається частування. Спершу по чарці простої (батюшка благословляє). Тим часом дяк береться за курочку і без

ножа розбірає її по кісточках так ловко, що біля кожної кісточки є місце! Артист був у цьому, такий же, як у співі. Коли уже всі в доброму настрою, Сидір викликає мене малого на двобій: виносить із спочивальні спис, і ми починаємо воюватися. Іде страшна метушня, я нападаю на Сидора, він обороняється, а часом хапає мене на руки, підкидає до стелі, або садовить собі на плечі — бій страшенний, так що Сидориха було утихомирює старого. Через годин дві батько з дяком відїзджають, а коли тут є мої брати старші (як на Різдво), то гулянка йде далі. Надходить хто небудь з сусідів і тоді уже йде справжня гульня. У ночі присилаються по нас коні з дому, усі пращаємось, пють "на колеса", потім "на коні", а потім так. Сидір обдаровує паничів празниковими подарунками: кожному по старовинному Катерининському срібному карбованцю (памятаю, що старші не брали і Сидір дуже ображаєтся). Такі відвідини бували й на Різдво. Раз памятаю, що я поїхав додому раніш, а потім у ночі привезли старших братів і двох Филиповичів (Петра й Івана), а третього "Сапартона" (прізвище) — семинаристів, що у нас гостювали — усіх без памяти. Мороки тоді було з ними!

І тепер, як згадаю Сидора, та його вітряки, що стоять за селом біля Галушкового займища, то зараз у голові проноситься мельодія "Ой, потеряв соловейко голос" і чогось ввижається ясний, вітряний, теплий, квітневий день. А як пригадаю церкву й службу, та батька в білих, атласних ризах, вишитих квітками, то так і бачу сувору, урочисту постать Сидора, що завше стояв в правому притворі спереду, та його чудове "благоліпне" обличчя . . .

Цікаво, що цей чоловікніколв не ганявся ні за якими почесними посадами і, скілька раз його вибірали старшиною, або церковним старостою, — завше відмовлявся. Але жертвував багато й усюди . . . Гордий і розумний був чоловік.

ЗВЕНИГОРОДКА.

Ми їздимо в Звенигородку до моєї старшої сестри Тані. Вона замужем за Климентом Світлінським, який після учителювання в Тарасівці пішов на службу в акциз. Вони живуть за містом в маленькому будинку, що виходить вікнами на поле (де потім було поставлено казарми для війська). У Тані маленький синок Яша, як то кажуть хворий на сухоти, але це не перешкаджає їй і її чоловікові бути веселими і в доброму настрою. Приходять гості: акцизник Вієльгорський і домовласник Лаптев. Вієльгорський має жінку, що курить цигарки, та пару досить швидких добрих коней. Приходить телеграфист Кондратьєв з гармонією і сестра його — Серафима, гарненька, зизоока панночка. Починаються танці під гармонію. А на обід був борщ, аж червоний від помідорів.

У вечері йдемо в гості до Марії Олександровни. Це молода вдова, що живе з старою матірю, в старій хаті, з старим садком, біля двоклясової школи. Кімнати в хаті М. Олекс. темні, старі, з особливим запахом, який буває в старих будинках, з глиняною підлогою, стіни мазані глиною, вікна маленькі на чотири шиби з мутними шклами. Звичайна міщанська хатка. На стінах старовинні ґравюри, полинялі фотоґрафії, а в одній кімнаті навіть якісь шаблі й пістолі (видко чоловік її був військовий). Вражають мене старовинні пістолі з тяжкими розширеними наконечниками на дулі (видно з XVII в.). Марія Олександровна дуже мила дама, досить гарна, жива й весела. Цілком під пару моїй сестрі Тані.

Звенигородка — місто з одною брукованою вулицею (головною), не тоне в болоті тільки через те, що тут пісковий ґрунт. Є річка Гнилий Тикич — широка, що

собака перескочить. Є навіть лазня десь внизу, коло річки, куди воду тягнуть з великої криниці двома цебрами та вирлом з конякою. Тут є головна крамниця—бакалія й мануфактура — Пахлова. Але у нього мало беруть взагалі, бо він, яко кацап, дере й не дає кредиту.

Більшою популярністю користується жид Чорноморський — тут дістанеш чого хочеш, від сукна, лямпи, посуду до оселедця, якого так гарно можна зїсти з жидівською булкою у хазяйській кімнаті по за крамницею. До того ж у нього й винниця, а в ній знайдеш усякі горілки, роми й вина.

Є в Звенигородці й "Моди шляп — Хава", а рядом навіть папірова крамниця Юдицького. А для тих панів, що оддають свою білизну до прання, а не перуть її вдома, та сушать у садку на мотузках, — є "прачешная" Полонського (сина його я зустрів в Голлівуді, Каліфорнія в 1927 р.).

Є тут аптика Савіцького, де така чудова зельтерська вода у зелених пляшках за 5 копійок! Корок стріляє, як з рушниці, вода бє у ніс ґазом, куди ліпша ніж та, що наливають з балону, яку можна купити й випити в спеку на вулиці, з брудної грубої шклянки. Але фактично і ця добра, хоч і смердить вапном, бо дуже холодна, осідає на шклянці біленькими, срібними бульочками, та забиває дух . . . А сонце пече, як скажене, по улиці літають хмари піску й пороху; рядом наша бричка пахне шкіряним фартухом і краскою, а коні мокрі; на козлах Матвійко у новому кашкеті, батіг з китицею з волічки на новому бичиську.

Є в Звенигородці три лікарі: один поляк Грінцевич, другий жид - Варшавер, жінка якого грає на роялі і, як водиться в таких містах і положеннях, розказує, що вона учениця Антона Рубінштейна (і тепер ще можна таких учениць зустріти в провінції). Третій — доктор Філіц — у якого лікується наша родина.

У всій Звенигородці є один двохповерховий будинок

— Поліція. Є також "Собор", Покровська церква і костел. Як виїхати за костел через Тикич, то на горі верст за пять, в садах село Озірна, а далі Водяники. В Озірні піп Шиманський, біднющий, але його доньки гарненькі "гнуть фасон". А у Водяниках живе мій товариш Вася Більневич. Його батько хазяйновитий, багатий, огрядний піп. Старші брати його Іван (женився на Єлі Кошиць у Кирилівці) і Петро, — великі "каваліри" й люблять карти.

Трохи збоку, ліворуч Звенигородки, в лісах село Хлипнівка, там наш знайомий, гарний, не молодий уже піп Турчанович, а ще далі — Неморож, де живе о. Миколай Крижановський.

Коли виїхати з міста на Кринички (така балка в Звенигородці), то попадаєм на широкий степ, по якому тверда, як камінь, дорога веде на Ґудзівку, де біля ставочка стоїть (по моєму природна) гора-могила-, що насипав, як кажуть, леґендарний козак Ґудзь. На ній у козацькі часи висів великий дзвін, що збирав на раду козаків. Так розказували старі люде. Піднявшись вгору по дорозі, біля нашого поля й ліска "Попів Ріг" — попадаємо уже на нашу дорогу до Тарасівки.

Звенигородка місто давнє, відоме з 16 ст., як замок, а тепер страшенно сумне й нецікаве. В мої часи там не було навіть готеля, а був "Заїзд" Винокура... Заїзд це досить великий дім, в якому на фронті замість дверей брама. Коли вїдеш, то спершу треба проїхати прохід в будинку, з дверима по обидва боки (двоє, троє дверей) — це так звані "номері" — кімнати для подорожніх, а далі великий з яслами двір (критий), де подорожні ставлять повози й коней. Кімнати — це тихий, безвиходний, провінціяльний жах: канапа вищирилась пружинами, два стільці, столик, миска для умивання, а на стіні портрети двох Ротшільдів і барона Гінзбурга.

Тілько приїхав, — просовується голова мишуриса: "Може панич хочуть діфчинки!?" — далі пошепки, склав-

ши два пальці бубликом, а решту одставивши: "гимна-жистки!" . . .

А їсти дають "фіш" (фаршировану рибу) з жидівською смашною булкою, "цароцки" і "пари пиви наверх" (дві пляшки пива), або просто "з пивом наверх!"

Великий наш приятель — це кравець Борух Волдерський. У нього одягаємось усі. Дійсно він шиє так, що не сором у Києві ходити в костюмах його роботи. Шиє він не поспішаючи, так що треба часто заїздити на примірку, сидіти літом в його прохолодній "залі" з земляною долівкою, ясно-вичищеною мідною посудою, т[а] підсвічниками у шафі за шклом, та з тими ж Ротшільдами на стіні. Крім цих Ротшільдів висіла ще картина "Дружественноє Свіданіє Трьох Монархов": посередині німецький цісар Фридрих-Вільгельм I з великими сивими бакенбардами держить за руки — лівою — російського царя Олександра II, а правою — австрійського цісаря Франца Іосифа. Всі вони в ріжного кольору штанях. У російського царя чорні бакенбарди, у австрійського — руді.

А в сусідній кімнаті, видно через двері, дочка Боруха повненька Фаня сидить з нареченим. Довго мовчать, він дивиться на неї, а далі тремтячим голосом (мабуть від почуття) починає тихенько співати: "Ваші чорнії глязa режут серце без ножа . . . " Вона спокійно дивиться на вулицю, де діти граються з білими козами, курява лежить лавою, валяється лушпиня від кавуна, а на сонці от-от згорить наша бричка з кіньми й Матвієм, що дрімає на козлах . . .

Був ще другий "поставщик" нашого дому — Ицько Кац. Той шив нам хлопцям чоботи, коли учились у Бурсі. Потім, коли були ми в Семинарії, чоботи купувались у Києві. Я робив чудові черевики у Войченка на Олександровській вулиці (5 карб.) і вже після Академії один раз у Штольмана (німець) на Крещатику, чудові, на

мягкій підошві з лосиної шкіри, та на високих закаблуках (обцасах). Але ж і коштували вони — 15 карб.!!

Кац був дуже гордий нашими замовленнями, а ще більш тією печаткою, якою висмалював на підошві біля корка: "Іцко Кац".

Там же була й "Каретная мастерская Богуцького". Брати зробили у Богуцького санки — "козирки". Як приїхали до дому, то ми жахнулись: це був якийсь помальований зеленою краскою "ковчег" — вузький, та довгий. Потім ми для сміху запрягли у ці санки в простяж шестеро коней, поїхали в Звенигородку, підїхали до якоїсь бідної жидівської хатки, та огорнули хату так, що санки стояли перед дверми, коні круг хати, мабуть передня пара могла тягнути сіно з "сєдзєня". Люди ставали й вигукували: "Ой сани ж!!" Потім ті сани розрізали на двоє і з одної частини вийшли невеличкі сани, які нам служили аж до батькової смерти.

Було у нас і не без мистецтва! Жив тут кривий маляр Врублєвський, який так націоналізував всі сюжети на образах, що всі святі були одягнені або як кацапи, або мали якусь кацапську деталь в одежі, напр. червона сорочка-косоворотка під пояс-шнурок. В Тарасівській церкві біля правих дверей в іконостасі ставилась у піст ікона: "Положеніє во гроб". Там Йосип Арімафейський в високих чоботях, плисових чорних штанях, кацапській сорочці-косоворотці малинового кольору, поясок-шнурок з китичкою, а на голові старомодня жидівська шапка з футром та гострим плисовим верхом.

Щож торкається музики, то вона була репрезентована двома "бальними" оркестрами: Рефуля і Горбатого.

Рефуль поважний, маленького росту, балухатий жид, завше гарно одягнений, у візитці. Під очима має мішки, лице не виспане, бо грає по ночах балі та весілля. Досить гарний скрипак. Має "Капелу" в 12, а в екстра - випадках 16 чоловік. Бере дорого. За

2 дні сестриного весілля взяв з нас 40 карбованців! Його оркестр робив на мене велике враження, бо там було багато скрипок, контрабас, мідні й деревяні струменти. Бувало, як почнуть вальс "Невозвратное время", або "Кліко", "Теплий ветерок", чи "Тігрьонок" або "Мерседес", — то слухав би все життя. Тромбон ухає, контрабас стогне, флейта свистить, клярнет "наливає звука"; корнет іноді, мов зухвалий юнкер, виведе таку фіорітуру, що потім треба виливати з нього слину; скрипки другі засапались та вигоцують ритм. Музиканти сидять за столом в сінях, а спереду всіх у залю — сам Рефуль . . . Припав до скрипки головою й міцними, еластичними пальцями викликає з неї цілу річку звуків, лагідних, сильних, веселих, журливих, бравурних . . .

А як вдарить мазура! Ото була музика! Сам аж виросте, лице стане веселе, огні в очах, на смичку вже повисло скілька одірваних волосків, — скрипка ж, як скажена! — просто кусає за ноги, як собака. А усі додають до цього свого вогню: з контрабасу просто кломчя летить, клярнет виє, як пес на пожар, а в деякі менти, особливо пекучі, барабанщик так шпарне у тарілки, що хазяйка кидається в їдальню, думаючи, що гості бють начиння.

А як мило та любо проводиться "лянсе", особливо фермат у четвертій фігурі, коли дама робить реверанс, а кавалір їй низенько вклоняється!

Я не кажу вже про той страшний "шабаш відьм", коли після вечері, перед світанком йде "метелиця", й усі старі стають в коло з молодю! Буває так (у літку), що за курявою не видно нікого — одні ноги, тай то тільки коли нахиляться вниз!

А як подано ранній сніданок перед розїздом (на світанку, коли вже гасять лямпи), а в гостей обличчя зелено-сіро-жовті, — тоді для шефа окрестру починаються жнива. До столу, де снідають, підходить Рефуль і оголошує: "Кирилівські панич, на добридень!", "Тарасівські Панич, на добридень", "Озирянські баришня,

на добридень!", Кереливські баришня, на добридень" — і грається кожному щось уже по бажанню Рефуля, який заранье добре спостерігає, хто й що найліпше танцює. За це треба платити, хто що може.

А при загальній урочистій вечері в ночі завше був номер "для слуха". Найчастіще це була "Полька-соловей" — якась пєса для скрипки — соло з рефреном у формі польки, де скрипка імітувала соловія. Тут Рефультові повне поле для вільної фантазії і на позіціях і, навіть, поза кобилкою! Він робив це знаменито, а оркестр щось тихенько підогравав, поки не впадав бадьорою полькою фортісімо в рефрен.

Меньш художній та більш дешевий оркестр — була "музика" Горбатого. Його прізвище було інакше, але він дійсно був горбатий, то його так і прозвали. Максімум до якого він доводив свою капелу був 10 чоловік, звичайно ж їх було шість. За вечір він брав 15 карбованців. Виконня було не те, але музичні номера тіж самі.

Ці капелі привозились і одвозились до міста кіньми. От же, побачивши на дорозі отаку підводу накопичену жлуками з інструментами, та спитавши фурмана, звідки він, — можна було знати, де сьогодня "баль з музикою".

СУСІДИ.

Оточення наше складалось з сусіднього попівства. Попи бували один у одного "запросто" дуже рідко, хіба найбільш близько знайомі, напр. ми й Кирилівські Кошиці. Для більш урочистих прийомів давались "балі" з музикою. Тут зїзджалось до нас майже усе близьке попівство. Яких тільки повозів тут не було, починаючи від старовинних бричок і кінчаючи фаетонами та ресорними дрожками. З екіпажу, коней та убрання кучера складався певний комплект "виїзду", який вважався річчю першорядної ваги й найліпшою репрезентацією. Я уже не кажу, що для кучерів це все було "альфа й омега" всього світу: треба було тілько глянути, яким паном сидів кожний з них на козлах, коли чудові коні запряжено в "англійську упряж" при фаетоні! Тож, при зїзді гостей для нас малих було цікаво розглядати "виїзди".

От "баль" . . . Приїздять Кирилівські. На одній підводі отець Олексій Кошиць з "тонною", але дуже симпатичною попадею Мотроною Фоминичною, а на другій — сини й дочки: Єля, дуже гарна повненька дівчина (симпатія мого брата Митрофана), Ліда — суховата, якась сувора. Ліза — чудова бльондинка з чорними очима. Сини: Митрофан — високий бльондин (він мені не подобається, якийсь самоупевнений), Павло — теж високий бльондин з великою шевелюрою й в димчатих окулярах. Він має чудового тенора, але ми ще не знаєм, що з нього вийде в будучині відомий оперовий співак. Григорій — парбучак, і, маленький мого віку, Семен. Це наші найкращі знакомі, до того ж рідня.

Приїзджають Маринські: Отець Іван Березинський з жінкою, дочкою — Афанасією Іванівною, негарною,

досить літньою панною, та синами — Петром та Іваном. Симпатичні люди. Отець Іван особливо імпонує мені: він "Благочинний", і від нього приносять нам іноді "курсорію" (обіжник) з оповіщенням "благочинницького зїзду". Курсорію цю приносить спеціяльний посланець, який іде од села до села пішки! Я не знаю, коли та курсорія доходила до свого кінця при такій швидкости.

Далі — Единівські: Отець Олександер Волков з товщенною попадею, та з дочками: красунею Юлею, Олею, Лідою, яку звуть чогось "цап", але гарненька вона була на причуд. Юля — бльондинка. Після Єлі Кошиць це друга симпатія мого брата Митрофана. Оля струнка-шатенка. З ними брати, — дуже симпатичні хлопці: Ваня й Вася, товариші моїх старших братів.

Приїздять і Майданівські: Отець Іван Тихий з невимовно поганими дочками: Стехою і якоюсь меньшою, що ми прозиваєм "маккасіном"; та синами — Федьою і Кирюшою. Федьо дуже гарний, але має нахил до чарки, як і батько, а Кирюша вражає своїм високим ростом. Попадя ж товста, як і Единівська, так що разом з Будищанською-Скрипчинською, як сіли у трьох на нашу рипсову канапу, то зразу провалили її. Коні Майданівських малі й погані. Добрих трудно було мати, бо парафія була убога, і жили вони бідно. Одного разу, правда, зібрались були на нові коні, хоч і маленькі й не показні, але все таки пристойні. От раз же попадя і приїхала до нас похвалитися, так начеб то, по дорозі, з Звенигородки (хоч дорога лежала зовсім не через Тарасівку). Сидимо за столом та пєм чай, а коні й бричка стоять біля ганку, бо заїхали, бач, "на одну хвилинку". Враз, хтось протарабанив возом по улиці. Наша гостя, як схопиться: "Ой, поносили! Поносили!" цеб то нові коні понесли бричку з кучером, з жиру). Ми вискочили надвір і бачимо — бричка стоїть на місці, кучер спить на козлах, а

коні поклали один другому голову на шию, та теж дрімають. Вийшло трохи ніяково . . .

По Майданівських — приїздять Будачинські: Отець Іван Скрипчинський (сестри кажуть на нього "рижий скрипа"), з молодою товщеною попадею. Старий Юдко, що їздить по попівських домах, та шиє підштанники й переносить новини, за що мій батько зве його "Єпархіальні відомости", розказував, що якось задумали поїхати Скрипчинські до Звенигородки (Юдко тоді шив у них). От подали бричку, дешевеньку й не дуже стійку. Спершу сів батюшка, а потім "вийшли матюски (матушка), та й поцали вилазити на брицки: стали на підніжки, узялись обома руками за руцки, хотіли вилізти, тай перекинули усю брицки разом з батюски. Бідні батюски зламали собі нога!"

Далі приїздять Журавські: Отець Миколай Кротевич з синами — Петром і Іваном (як у Березницьких).

За ними Козачанські: Отець Іван Левицький з попадею, — дуже "тонні", манірні й мені не до вподоби.

Бувало, що іноді нагляне з Сеґединець отець Андрієвський, теж з товстою попадею. Взагалі, крім моєї мами та попаді Березницької, усі попаді були на диво "огрядні", так що коли яка проходить по хаті у шовковій сукні, а на сукні маса усяких оборок, бантів, та стрічечок, то просто шумить, як хмара. Панночки ж, крім Майданівських, були одно одної кращі. Всі жили в достатках, так що "баль" тягнувся іноді два дні, а весілля найменше три, а той цілий тиждень. Випивалось не мало, гралось у карти, молодь танцювала під музику Рефуля, або Горбатого. Фортепяна мали в домі майже всі попи, крім Будищанських та нас. Але давати танці під фортепяно, вважалось поганим тоном, та ознакою бідности, — це можно було "так собі" потанцювати, коли пристей, то без Рефуля не обходилось.
їдеш, або зайдеш без запрошення. Коли ж збірали го-

Велику ролю при забавах грав спів хором. Не було

ні одного "вечора", або весілля, чи просто гостювання, щоб молодь не збіралась десь в садку або в залі і не співала хором. Співали тільки українські пісні, а з російських було дві, чи три, не більше: "Соловьом зальотним юность пролєтєла", "Вечірній звон", "В бурю во грозу" (з "Жізні за Царя"), і ще якісь. Балакали між собою старші — по українськи, а молодь, що приїздила з Семинарії та гімназій старалась "гандаляпати" по російськи, кажу "ґандаляпати", бо це була така російська мова, що правдивий росіянин напевне утік би, почувши її. Наприклад: якась попадя розказувала, що хтось щось загубив, а друга питає: — "І штож, нашлась ета потеря?" або були такі вирази — "майте ввіду"' "здєлат предлог" (посватався), велике зеркало звали "тавалет", рукавички — "палцатки", наколку на голові — "хваншон" і т. п.

БУРСА.

МЕНЕ віддають у Богуславську Бурсу (Федько був уже у 1. клясі, а я повинен був вступити до "приготовітельної" кл.).

Перше всього треба було мене обмундирувати. І от мені зроблено: тонкого полотна сорочки з одкладним ковніром, до них краватка, така, як тоді була в моді — чорна, вузенька стрічка, на кінцях вишиті якісь квіточки. Завязувались бантом. Далі: піджачний костюм, жовтуватий, парусиновий, в зелену клітку, ґудзики жовті, рогові, досить великі; штани "на випуск" поверх чобіт. Чоботи з халявками, на підковах (найвищий бурсацький шик). Робив їх Ицько Кац в Звенигородці, та щей на підошві висмалив свою печатку. Чобітки "Єлецкого товару" (юхта) "до рицини" (не до вакси), то б то, мастити їх треба рициною. Штани можна випускати поверх халяв і запускати в халяви —це уже торкається метереології. Пальто зроблено і мені й Федькові з "бобрику", якогось майже вишньового кольору. Крім звичайних кишень є ще дві продовгуваті — в глибині душі гордий. Як пальта, так і костюм робив "придворний" кравець Борух Володерський в Звенигородці. Який картуз і яка шапка — не памятаю.

Білизну й костюм укладено в одну досить велику скриньку разом з Федьковими річами. В тій же скринці наші підштанки з грубого домашнього полотна, носові хусточки і багато білих онуч (панчіх ніхто не носив). Крім того, там же наші книжки - підручники. Збоку шуфлядка з олівцями, перами, ручками, квадратиком, а на відкидній верхній ляді — друга шу-

фляда — більша. Там по 2 десті білого паперу і по 2 — сірого. Крім того, там різні коробочки з картинками-подарунками сестри Дори.

Крім того напасовано ріжні "ґалди" (на бурсацькій мові це той провіянт та гостинці й ласощі, котрі кожний привозив з дому). Там і коржики, й печені кури, й сало, й калачі, паляниці, ріжні сухарики і багато чудових яблук та груш, варення й мед. Але це все впаковано окремо.

Їде зо мною батько, мати й Федько. Запряжено бричку шестериком: чотири в корінь, а два у простяж. Причеплено дзвінка з боку правого переднього коня. Ззаду за бричкою впасована ціла копиця сіна, в ногах у кучера мішок вівса й відро.

На дворі хмурно й мокро. Майже два тижні ліпив дощ, на дорозі болото, через те й запрягли шестерик. Виїхали ранком . . . Коні біжать весело, бадьоро й швидко. Треба їхати більш сорока верстов. Попасати будемо в Шендерівці у "тьоті Маші", так батько зве жидівку шинкарку. На душі трівожно й весело . . .

Проїхали Будища, минули дім Енґельгарда з садком і високою вітряною помпою над криницею; проїхали коршму "Рим", де схрещуються дороги з Кирилівкою й Будищ на шляху до Моринець. А ось і Моринці, всі в садках — здоровенне село з великою церквою. Виїхали з Моринець, перескочили ярок, піднялись на взгірря. Пішли гори й байраки вкриті темними лісами, холодними в середині, синіми здалеку, коли дивитися на них з гір. Праворуч вдалечині біліє Стеблів з білою цукроварнею. Нарешті ми на горі: перед нами на дорозі здоровенний, мурований, старий вітряк, а під ногами містечко Шендерівка з величезним ставком по той бік під крутою горою, на яку піднімається дорога на Богуслав. Кучер Грицько Лихо ловко править кіньми і ми з "шиком" спускаємося в містечко до шинку "тьоті Маші".

Коршма "тьоті Маші" стоїть на єдиній і головній

вулиці. Входити треба в зелені шальовані двері. У великій кімнаті з земляною долівкою, за деревяними ґратами стоять бочки з горілкою: знизу три великі, на них дві меньші, а на горі маленький бочонок з "шпиртом". Крани на бочках здорові, мідяні. На поличках стоїть, а на гратах висить, ріжний, темний, мідний, або циновий посуд: кухлі, "кручки", "бички", "півкварти", "кварти", "око" і т. д., а також бублики і тараня. В хаті страшенний дух сивухи, земляної підлоги, махри (тютюн) і ще чогось специфічно шинкового.

Нам дають окрему кімнату через сіни: такіж зелені двері, одно вікно, стіл, два стільці, неможлива канапа, той же самий дух, але в шафі за шклом ріжний мідний, ясний посуд, а на стінах портрети Ротшільдів і французського банкіра "Барона" Гірша (чи Гірса) . . .

"Тьотя Маша" — дуже мила, середніх літ жидівка, голова повязана хусточкою, яку спущено вниз поза вуха. Мило розпитує нас про наші родинні справи, приносить фаршировану "фіш" (ґефілте фіш), карафку горілки, дві пляшки неможливого пива і чудові жидівські булки. Апетит страшенний. Коні поставлено в "заїзд". Грицькові винесено "кручок" горілки, — він обідає салом з часником. Мені хочеться усього: і риби, і сала, і курки, бо все таке веселе, надзвичайне, миле й гарне.

Перестоявши годин дві, знов у бричку й гайда далі, мимо здорового ставка на гору до Сидорівки. Коні біжать чудово, все прояснилось, показалось сонце, зазеленіли навкруги ліси, засиніли обрії, зажовтіли лани, заблищало блакиттю небо з рештками біленьких хмар. З височенної гори — з одного боку стіна, з другого провалля — спускаємось в Сидорівку біля цукроварні Симиренка. Завод зостається ліворуч з боку, а дорога веде в село непролазною баюрою біля невеличкого ставка та старої церкви. Скілько раз, і в яку б погоду я не їздив Сидорівкою, ця баюра ніколи не висихала і коні тонули в ній майже по черево.

За Сидорівкою дорога тверда, широка й вигідна — тут трохи піскуватий грунт. Через невеличкий ярок знов угору і такими ж високими кряжами до Киданівки. Киданівка лежить у великому яру. Спускатись треба з дуже крутої гори. Село нерадісне й неутульне. Прямо перед очима по той бік села здоровенна економія з клунями, возовнями, воловнями, кошарами, стіжками, ожередами. Але це все розкидано незатишно й непривітно. Швидче, мимо! . . . Далі лісок дуже милий, а ліворуч десь ховається в деревах Комарівка, її не видно, але вона там. Вихопились з лісу і опинились на високій горі, внизу Хохітва з старовинною церквою, вкритою синім дахом з золотими зорями; ще далі розлогий луг, по якому вється чудова, ласкава, приваблива Рось, а за яких верстов дві — висока, шпиляста гора, на якій біліє Богуславський Монастир, а за ним по одному пологому, а другому високому берегу розсунувся Богуслав. Ліворуч нас, на полі зза гори виглядає червоний дах білого будинку — це Бурса. От воно . . .

Скілько раз мені потім приходилось проїзджати цею дорогою туди й назад, вона мені ніколи не докучала. Навпаки, робилась щораз кращою й рідніщою. Залежно від пори року та від погоди вона набірала завше нових красот та цікавости.

Наприклад, їдемо з дому після Різдва. Виїхали пізно, так що в Шендерівці були майже перед вечером. Нас бурсаків було аж чотири пари саней. На перших я з братом Федьком, далі сани нашого дяка з Володьою та Венедьою Олександровськими, та Ваня Ходзіцький з батьком з Будищ, а на дорозі пристав до нас в своїх санях Кирюша Радзієвський з Комарівки. Між Шендерівкою і Киданівкою впала темна ніч. Мороз стояв страшенний. Коні всі обмерзли інеєм, а на зупинках з них стовбом йшла пара. Ми заклякли у своїх кожухах, та хустках намотаних на шиї й голови. Чутно було тільки скрип полозків та храп коней. Небо чорно-синє, а на

ньому така безліч великих, ясних зір, що здавалось, воно все палахкотить вогнем. По землі ж стелеться морозний туман, що добирається прямо до кісток. Кожухи біля ротів позамерзали, а бороди у візників — купа снігу (з нами їхав Петро Панасенко, наш церковний сторож). Іноді вони схоплюються з саней і біжать рядом з кіньми, щоб загрітись. Ледве добрались до Киданівки і насилу впросились у якусь хату перегрітись. В хаті руки й ноги почали одмерзати і пішли такі зашпари поза шкірою, що хотілось кричати. Тілько раннім ранком рушили в дорогу і на сніданок були в Богуславі.

Або ось рання весна . . . Мене везе після "масляної" в Богуслав моя старша сестра Домця. Вона дуже гарна, досить повна дівчина, в прекрасній зеленій, шовковій суконці: "баска" тісно охоплює фіґуру. Суконка закрита і шия оточена маленькою смужкою білого кружева (рюш). На шиї золотий круглий медальон з перлами й бірюзою. "Баска" застібнута цілим рядом кругленьких ґудзиків, якихось особливо гарних. Спідниця . . . трудно описати, це дуже складна річ: багато бантів, оборок, плесіровок, стрічок, а ззаду величезний "турнюр". Ніжки гарні, стрункі, з високим підйомом, в гарних черевиках. Темні коси заложені на голові коронкою. Одягнена в лисячу шубу, в руках "муфта", на голові гарнісенька шапочка. Брови чорні, густі, очі сміються . . . така мила, гарна, я її так люблю . . .

Як виїхали з дому було морозно, але сподіватись на санну дорогу трудно, — покажись сонце і все потече. Але виїхали великими зеленими саньми "на підрізах" і одною парою рудих "стаєнних" коней — думали проскочимо; а тут виглянуло сонце і все потекло річками, — правдива весна. Небо ясне, синє, тепле . . . Ліси в мареві . . .

За Шендерівкою уже не було снігу, а цілковите болото. Підрізи врізуються в землю, коні перестали бігти, а далі едве йшли. Тілько в пізній, теплий, вогкий ве-

чір добрались до Богуславу. Прийшлось Домці сидіть днів зо два та чекати морозу. Не знаю вже, як вона доїхала додому.

Або: їдемо додому на Великдень. Було болото й за нами прислали воза й робочі коні. Візником — той же Петро Панасенко (церк. сторож). Виїхали холоднуватим, сірим, вогким ранком. Всю дорогу співали з братом "Даісправиться" Бортнянського. Якийсь такий празниковий настрій! Петро ж увесь час читав напамять, слово в слово "дванадцять утреніх Євангелій" одну за одною . . . (А сам був неграмотний!). З пів дня почався дощ. Дорога стала тяжкою й неможливою. Лило, як з відра. Уже була ніч, як ми тілько наблизились до Моринець, а звідси додому ще пятнадцять верстов. Дощ нарешті перестав, віхали в Моринці, — ні одне вікно не світиться. Сади чорні, чорні понависали над вулицею, так що й дороги не видно. Тихо, навіть собак не чути. А здалеку, десь з "берегів", лине якась сумна, самотня мелодія: хтось, десь, кудись, до когось іде, чи то вертається і повним голосом співає пісню — "Калинонька та малинонька, чом не рано зацвіла!" Чудова, знайома мелодія . . . Стає сумно й самотно.

Заїхали ночувати до якогось хазяїна, Петрового приятеля. Памятаю тільки велику хату, старий, здоровенний садок. Все яблуні та груші — гарні, високі й темні, так що й невидно сірого неба. Ранком хазяїн нагодував нас і дав нам на дорогу по великому червоному яблуку. Додому приїхали аж у полудень. Пропустили й "Вербу", що святили вчора . . . А це не аби яка неприємність. Бо завше підїзджаємо додому, коли святять "Вербу" після вечерні й утрені. Народу біля церкви багато, постелена на землі верба. Чується весна, земля чорна . . . далі празники — свята. Радісно . . .

Або ще така картина: після Великодня їдемо в бурсу — я й Федько. Коні — четвертик — запряжені "в корінь". Але Федько умовився з візником Микитою, що

візьмемо у воза "стяжну" упряж і передню штильвагу (добавочну), щоб у дорозі перепрягти четверик у "простяж", та приїхати в Богуслав "шиком". Так і зробили. Батькові не сказали ні слова, бо не дозволив би. Суворий був чоловік. Але для їзди "стяжком" треба спеціяльного "стяжного" батога, довгого, з плетеним волосяним тонким наконечником на чудовому, гнучкому "бичиську". Бо увесь "шик" полягає в тому, щоб "палить" (ляскати) з того "бича", наче з пістоля.

Чудова весна, дерева тільки що роспустились, навкруги все зелене, поля наче вкрито килимами. Небо ясне, повітря легке, тепле . . . Їдемо проз Моринський ліс (за Будищами), що тягнеться верстов на чотири. Дорога проста мов шнур. Їдемо ходою і доплітаємо того батога, бо був ще не готовий. Нарешті все готово, червона китичка біля бичиська на батогу, мов зоря. Наконечник довгий, з кінського волосу . . . Перепрягаємо "стяжом" в корінь; "Патлатий" та гнідий (руді), в передню пару—"Качур" і "Мужик" (чорні). Дорога мягка, коні одпочили за чотири верстви ходу. Ляснув бич, четверик підхопив, мов на крилах, тільки гаї та поля збоку пролітають! В одну мить промайнула дорога і над вечір ми з страшенною пальбою "з бича" вїздимо в Богуслав, дивуючи усіх міщан, та викликаючи заздрість у бурсаків . . .

Потім ці батоги, та мистецтво ляскати ними увійшли у нас в таку моду, що у вечері літом, після занять, Федько бере батога і починається перекликання: Федько в дворі Федорця бє, мов з пістоля, а Кротевич відповідає за пів верстви з кватири Богородицького.

Але кожного разу, як виїдемо з Хохітвянського лісу і перед нами розстелеться вдаличині Богуслав, та як повернеш ліворуч голову, та глянеш на червоний дах (потім зелений) бурси, — то наче серце увірветься. Так наче тебе везуть на каторгу, такі приємности чекали нас в тому будинку. Але не буду забігати наперед . . .

Отож ми приїхали (краще, мене привезли) для вступу у ту бурсу. Треба було тримати іспит. Як раз тоді Бурсу перевли з монастиря в новий будинок на полі, біля Покровської церкви. Будинок був гарний, на два поверхи. Внизу було помешкання управителя, інспектора, бібліотека, канцелярія, роздягалка і приготовітельний клас. На горі: Учительська кімната, 1, 2, 3, 4 кляси і рекреаційна заля (потім її переробили в церкву).

Зупинились ми на квартирі у Федорченка (де уже рік жив мій брат Федько). Це була звичайна міщанська хата на дві половини, — в одній жив хазяїн з родиною, а на другій були бурсаки — "квартиранти". Хазяїн старий Федорченко, або Федорець був строгий, високий, суворий, з невеличкою сивою бородою чоловік, ходив завше в сірій чумарці, або критому сірим "черкесом" кожушку. На голові невисока смушкова шапка, або міщанський суконний картуз. Чоловік був надзвичайно доброї душі, хоч суворий та мовчазний. Коли йому приходилось де вихилить чарку, то тоді тілько "отверзались його уста" і він приходив до нас, та співав "Янгол Вопіяще". Стара Федорчиха була досить повна, колись гарна жінка. Одягалась у вишивану, а часто гаптовану білим українську сорочку. На шиї одна низочка намиста з золотими дукачами. На голові міщанська повязка — "кичка", шовкова у свято, міньонового кольору. Спідниця — або темна у квітах, або брунатна в полоску. Дуже добра, мов мати. Мали вони дві дочки й сина Гриця, що вступив разом зі мною у Бурсу. Старша дочка Олена була якась "невдала" дівка і, як то часто буває з такими в родині, її було запряжено в чорну роботу. Вона тілько й знала, що носила з річки до хати воду, та усе мовчала, як батько. Меньша — Федора — дуже струнка й гарна. Особливо вражав колььор її лиця: ніжно-рожевий, прозорий; не можна було не пригадати квіту олеандру, коли дивишся на неї. Була весела, щебетуха. Але долі не мала (я її потім уже

в 1908 році бачив, жила, бідна, поденною працею). В свято одягалась так, що любо було глянути (це взагалі був одяг Богуславських міщанок). Голова була повязана рядком стрічок, які спускались на плечі (їх меньше ніж у сільських дівчат), іноді гарна квітчаста шовкова хустка. Одягалась в ніжнього кольору "спенсер", щось подібне до жупанка з рукавами, до стану, з пелериною на плечах. Ця пелєрина була іноді з другого матеріялу. На грудях багато низок дорогих коралів, грубих, справжніх, перенизаних золотими та срібними дукачами. На кожному рядку було дукачів не меньше пяти, а на останньому навішувався самий великий, золотий, а також хрест. Таким робом на шиї було усе приданне дічини. Цього намиста іноді бувало рядків по десять. "Спенсер" іноді робився з "коврової" перськоï — плюш-матерії. Такаж спідниця. На ногах чорні (кізлові) сапяниці з жовтими підковами. Вдома в будень вона носила вишивану сорочку й невеличку низочку намиста. До речі, повинен сказати, що такого шляхотного українського типу, як у Богуславських міщанок, трудно знайти: тонкі гарні риси обличчя, прямий носик, чорні брови, і у всій постаті щось . . . що каже про гарну шляхотну породу. Балакали ж усі міщани чистою українською мовою. Тоді не було навіть і натяку на маларасєйський жарґон, і хто по російськи калічив свою мову, дражнили паничами й піднімали на сміх.

Хазяїн був кожухар, через те у дворі завше стояли великі бадді (бочки) і шаплики, в яких у квасу з висівок кисли овечі шкури. Тіж шкури висіли на дворі на жердках. І в цей перший період їх обробки повітря все смерділо чимсь кислим і досить огидним. Потім уже, коли шкури вичинялись, розчісувались та білились, повітря уже не було таке затроєне, але все таки досить чути було. Це була для нас невигода, але з другого боку було добре, бо з обрізу цих шкур ми шили чудові мячі, набиті повстю. Кожухи робились білі з гарними від-

логами з дрібного баранчика, отороченого сивим смушком. На боках кожухи обшивались червоною шерстяною мережкою, а по полах внизу обкладались ріжними узорами з кольорового сапяну. Хазяїн возив їх два-три рази на рік у м. Боярку на продаж, — вантажив возів два, три. Я думаю, що він мав добрий прибуток, бо держав двох челядників: Ничипора й Захарка. Ничипір був кремезний середнього росту парубок років під сорок, дуже солідний. Захарко чорнявий, гарний, молодий хлопець. Ми з обома дуже дружили.

Федорченкова хата стояла над річкою Свавілкою (притока Росі). Город спускався до самої річки. Річка була маленька, чистенька, обставлена старими вербами й осокорами,мала дуже мягку гарну воду, котру вживали до пиття. Купатися в ній — була невимовна насолода. Сама хата не дуже велика, але у двох кімнатах жило нас учнів з 8-10. "Койки" (ліжка) були приставлені одна до одної по під стінами. Посередині стояв стіл заляпаний чорнилом, та зрізаний кишеньковими ножиками. В кутку висіли образи, один — гравюра, страсті, чи що. З боку на стіні портрет Комісарова, того самого, що врятував життя цареві Олександру II від замаху: Комісаров сидить на кріслі в дворянськім мундурі, збоку шпага, а його жінка в московськім національнім убранні — сарафані і кокошнику — стоїть біля нього, поклавши на плече руку. Це була олеографія в стилі "патріотичних народніх" картин. Вона нам так подобалась, що ми весь час стріляли в неї з лука, наклавши замість стріли здоровенного цвяха. Все лице у Комісарова і його жінки було побите цим цвяхом, і чогось його зі стіни не знімали, а так він і висів там цілих три роки, поки я жив у Федорця.

Так от, вогким серпневим ранком повів мене батько на іспит. Спершу йшли здоровою площою, вкритою зеленою травою, яка від дощу здавалась особливо свіжою. Ліворуч були будиночки на зразок наших Звени-

городських, гарна Покровська церква. Праворуч — якесь невеличке проваллл, а за ним дерева і знов здоровий город; зза городу піднімалась дорога на гору, де було кладовище, що дивилось своїми ворітьми на цю площу (на воротях образ — Марко Гробокопатель). В кінці площі, ліворуч, майже під кладовищем красувався новий, гарний будинок Бурси, білий під червоним дахом. У дворі на високому стовбі висів під дашком дзвоник з довгим мотузком. Зараз у цей дзвоник влучно й майстерно калатав сторож Митрофан (гарний блондин), скликаючи чесне бурсацтво на лекції, а мене і других новаків на іспит. Через усю площу то натовпом, то попарно йшли люди. Тут були уже старші бурсаки, як і новаки з батьками. Я зі страхом і цікавістю увійшов у високий будинок (вхід з двору). Мене вразили камяні сходи на другий поверх з залізними ґратами й лякованими, жовтими поручнями, на яких блищав рядок мідних яблук (щоб бурсаки не спускались по них, як по рейках). А над сходами довге величезне вікно. Кругом нові високі двері, білі . . . Усе пахне фарбою. Біля сходів, коло дверей у "приготовительний клас" в кутку відро з водою, з причепленим на ланцюжку кухликом. Відро теж викрашено зверху синьою, а в середині — білою фарбою. При чому фарби свіжі і в середині в воді поодставала шматками. Вода смерділа так, що не можна було пити . . .

Іспит вступний робився в 1-й клясі (як вийти на сходи, ліворуч перші двері). В просторій світлій кімнаті з двома вікнами, що виходять на містечко, стояв стіл засланий червоним сукном з золотою торочкою. Біля нього чорна дошка з крейдою і мокрою губкою. Ліворуч дверей проти стола ряд шкільних лав, чоловік на двадцять. В передніх рядах було їх нових, лякованих, жовтих — штук зо три, чи чотири, решта були незграбні, старі, чорні, покарбовані бурсацькими ножами: там були вирізані якісь ініціяли, прізвища учителів, якісь да-

ти, і дещо замальовані соромицькі слова. Кожна лавка була зроблена так, що мала перед собою й стола, на якому можна було писати, і в шуфляду якого, ховати книжки. Ці лави звались "партами". За лавами два здорових вікна, з яких одкривається чудовий краєвид на Богуслав.

Ми сіли на лави, прийшла "комісія" й почався іспит. Мене заставили щось прочитати, написати на дошці своє імя й прізвище, спитали молитви і щось з аритметики. Скінчивши, я сів на лаву і почав слухати, як відповідають інші. Памятаю Гамана (Іларіона), йому прийшлось читати вірші Жуковського. Він,як поставив помилковий наголос, то так і не злазив з нього на протязі всього віршу. Так, що виходило так: "**Натко медку** з караваєм покушай, причту про пчолок послушай". Мені це було смішно. Після іспиту пішли додому і почалось уже "бурсацьке", не домашнє життя.

Робочий наш день було розділено так. Вставати приходилось в годин шість ранку. Умившись та поснідавши, готувались до лекцій: збирали книжки, зошити, підчитували, хто чого не вспів "визубрити" (викувати) звечора, і т. п. У 8 годин, здалеку розносився голос того дзвоника, що висів на стовпі біля бурси. Зо всіх квартир бурсаки валили до Бурси. Лекції починались в пів до девятої ранку, а кінчались в пів до другої в день. Кожна лекція тягнулась годину. Приготовительний клас мав всього три лекції, так що "приготовішок" пускали до дому в 12 год. в полудень. Решта приходили з лекцій біля другої години дня, обідали й були вільні до 5 вечора. В 5 год. знов дзвінок і усі, пополуднавши, сідали за приготування лекцій на завтра, так до 8 вечора. Потім знов дзвінок на вечерю. По вечері були вільні до 10 вечора. Лягали спати звичайно в 11, а іноді й пізніще, хоч засижуватись довго заборонялось.

Я уже казав, що вставати приходилось біля 6 години ранку, а може о 7. Для мене, що привик спати

вдома до пізна, це була велика мука. Я завше вставав не виспавшись. Приходилось умиватися в мисці холодною водою, а це була друга неприємність: в хаті холодно, вода холодна, сам не виспався, аж дріжаки беруть тебе . . . Далі снідали. Чаю, до якого я привик ранком вдома, тут не можна було сподіватись кожного дня, через те, що нас годували, як самі їли, — по міщанськи, а така штука, як чай не була дуже поширена в ті часи, та й цукор коштував досить дорого. Звичайно ранком давали куліш, або галушки з салом, а у піст з конопляною олією з підсмаженою цибулею. Часами давали млинці з шкваренним салом, в піст з тою ж конопляною олією. Галушки звичайно ті самі на смак, тілько ріжнилися формою, — краяні квадратиками, чи інакше, або були "рвані", але це вважалось ріжноманітністю в сніданку. Пятьдесять років пізніще (в 1928 році) я зазнав тих же вражень в Італії, коли мені подавали той же самий суп, тілько "пасташута" (макарони) була ріжної форми і це вважалось за ріжноманітні супи. А Італійці навіть хвалились мені, що у них знаменита кухня, бо самих "супів" — сто.

Галушки були пшеничні, а іноді давались і гречані, але ці останні вважались богуславськими міщанами за "мужицькі", так що ми їх одержували не часто. Я особливо ненавидів пшеничні, краяні квадратиками, товщиною в палець, особливо, коли їх подавали пісними з олією, та присмаженою цибулею.

Млинці подавались дуже горячими, а до них на кожного чоловіка по великому шматку сала.
Це я любив. Іноді млинці давались теж гречані, як і галушки, але вони були дуже добрі. Коли ж ця страва подавалась пісною, цеб то до неї подавалась тілько в тарільці олія, тоді я прямо дивитись не міг на них.

Найприємніще було, коли давали чай з булкою. Звичайно, хто може подумає, що це був той запашний, прозорий, темного ніжного кольору чай, який так

чудово відсвіжує чоловіка ранком і будить роботу мозку, той трохи помиляється. Це був якийсь жовтий настій, дуже блідий, а на чому його було зроблено, дуже трудно вгадати, бо він завше пахнув то папірцем, то трохи нафтою, або сірниками, то милом, взагалі тим, біля чого він лежав у жида в крамниці. Тай правду сказати, "чай" була річ другорядна, бо головне було те, що до нього подавалась, на міщанських помешканях — добра паланиця, а на учительських — біла булка. Цього ж добра давалось скільки хочеш, так що не тілько їлось (їлось дуже мало), а ховалось у кишені, та "шабатури" (торбинки) для книжок, як можна більше. Бо... це ж була валюта, на яку йшла гра в перервах між лекціями. А гралось то в пера, то в ґудзики, то в ще щось. Були такі артисти, як наприклад Профир Петрушевський (потім зустрічав його в Братстві монахом — "послушником"), що в нього в пальті була нарочито продрана кишеня, так що вся пола уявляла собою здоровенний мішок, завше набитий або паляницями (він жив у міщанина Бабенка), коли він ішов здому в бурсу, чи млинцями ще теплими й масткими від сала чи олії, або білою булкою, коли він ішов з бурси, — "вигране". І не тілько одна пола, а обидві! Крім того, замісць книжок, які він ніс в руках, уся шабатура була набита тими ж продуктами — "валютою", а іноді млинці лежали навіть закладені в книжку!! Це факт. Одного разу наш "Грек" (учитель грецької мови) — Туркевич викликав його на лекції прочитати дещо з грецької граматики Кюнера. Він почав таке плести, що учитель встав з катедри і підійшов до нього подивитися, звідки він добуває такі слова. Підійшов, — і остовпів від здивовання та обурення, — вся книжка аж текла од сала, чи олії: весь папір був промаслений настільки, що всі літери злились на прозорому папері в якусь масу, так що не можна було розібрати нічогісенько . . .

Але я відхилився на бік.

БУРСАКИ.

ПОСНІДАВШИ таким робом, всі забірали книжки і йшли в бурсу, а дзвінок калатав на весь Богуслав.

Тай майстер же був отой Митрофан дзвонити у той дзвінок! У нього в руках мотузок робився якоюсь змі-юкою, що бігла знизу наверх до дзвоника, а той вибивав такої дрібушечки, що просто любо було слухати. Під цю музику сунула хмара бурсаків.

Які були тут типи, дуже трудно змалювати, бо "бурса" була літами сама ріжноманітна. Ті новачки, що вступили разом зі мною були років по 9, а з кляси 3, або 4 були й років по двадцять. І не диво, що іноді який небудь "філозоф" посидить в кожній класі два роки, то й набереться років з вісім, а до того ще й вступив до бурси у років дванадцять, отож і вийде, що були такі дядьки, що мені було страшно підійти до них. Особливо до Куліковського, який звався Фомич (мабуть по батькові). У нього були вуса і уже кучерявилась трохи й борідка. А пальці були такі закурені, що нігті поставали аж чорні. Це одно уже було страшенне геройство, бо за тютюн нас "гнали", як перших християн у Римі. Рядом з ним широкими кроками йде Миляницький, самий високий у всій "бурсі". Він умів кидати камінцем далеко, як ніхто, а пливав "на вимашки" так гарно, що чогось подібного я вже потім ніколи не бачив. Далі видно страшенного Войтовського Касяна. Це теж якийсь Голіяф. Знаменитий тим, що в літку може сидіти у воді цілий день, та "печерувати" (витягати рукою з під каміня) раки та рибу. А через те, що при цьому приходилось завше стояти раком на сонці, то, звичайно, він був не тілько весь чорний, але ззаду червоний, як варений рак, бо вся шкіра була спечена. Отож

і склалось у бурсі і зосталось нащадкам таке прислівя на того хто мав червоне лице, або счервонів від чого небудь: "червоний (або став червоний), як Касянова....."

Це, так би мовити, представники часів героїчних. Далі йдуть: Тит Крижановський, Олекса Цвітковський. Обидва гарні і дуже серіозні. А за ними — Гольдштейн та Олексій Костецький з Кротевичем старшим, Януарій Новаковський. Це каваліри, які не дають спокою Богуславським міщанкам, за що мають собі смертельних ворогів серед кожухарів та кожумяк. Між ними бувають дуже часто і досить серіозні сварки, які не кінчаються бійкою тільки через те, що міщанські парубки досить розважний народ, за спиною ж у бурсака, хоч і десь далеко, а все таки стоїть якесь "начальство". А що скандальчики, то бували і досить гучні (про це потім). І цікаво, як відголос минулого: під час непорозумінь парубки подавали такі репліки: "Ми й Кошицям штани ламали, а не то що вам!!" Як видно, то мої брати, та Кирилівські Кошиці все таки не даремно були в бурсі.

Потім гордо йде, шапочка на бакир, Пилип Попович, якого бурса звала "Пупа". Цей теж "кавалір", але більш за баришнями, яких в Богуславі було дуже мало. Проходить ще скілька "аристократів" з бурсацького світу, але зараз не можу пригадати їх прізвищ.

Цих"найстарших" я памятаю тільки один рік, і як я був уже в першій клясі, то нікого з них уже в бурсі не було. А коли я був в 4 клясі Семинарії, то дізнався, що "Фомич" Куліковський привіз уже свого сина в приготовительну клясу тої ж Богуславської бурси.

Далі іде, так би мовити, "середня класа" бурсацького суспільства. Це, хоч і літні, але звичайні, нічим не відзначені бурсаки. За ними ніяких "історій" не числилось, крім упертого лінивства в науках, та дрібного збитоцтва середнього бурсацького калібру, — наприклад: побити жидів на Росі зімою, повибивати вікна в Синагозі, пустити в чоло учителеві пожувану мягку

кульку з паперу, або прорізати церату в стільці на катедрі, та налити у повсть чорнила, так щоб учитель цілу годину розмальовував собі білі штани і т. п.

В цьому починувались і той Петрушевський з млинцями, і Деревященко, і Маєвський, і Шокало, і Крижановський рудий (старший), і Володимир Олександровський, і Домніцький Митрофан, і Ковалевський . . .

Далі вже йшла дрібнота від 9 до 13 років.

Оскілько старші йдуть солідно, остільки ці кричать, бігають, гоняться один за другим, пустують. Одягнені всі в самі ріжноманітні костюми: уніформи в нас тоді не було ніякої, отож батьки одягали своїх синків, як кому дозволяла кишеня. Тут були самі ріжні костюми в літку, починаючи від сюртуків і кінчаючи піджаками перешитими з старших, і самого ріжноманітного кольору. А зімою, чи в осени, то пальта були такі, що змалювати на папері трудно: були і просто "черкесові" на ваті, були й з бобрику (як от у мене з братом), були і кожушки криті сірим. Шапки та куртузи теж самого ріжного ґатунку, фасону і якости. В суху погоду у всіх штани були на "випуск", а коли мокро, чи холодно, то в "халяви". Всі несли з собою необхідні для лекцій книжки, а були такі, що брали з собою майже всі підручники. Мене особливо вражав такий Захарія Трембовецький. Він завше ніс таку силу книжок, що я не міг збагнути, як вони у нього під пахвою держаться. То була ціла гора, починаючи від страшенно великого ґеоґрафічного атласу, все меньше й меньше, а на кінці маленька ґруба євангелія. Тут були також, крім підручників, навіть словники, такі великі, як латинські напр. Так що коли б їх усі покласти в тому ж порядку на стіл, то вийшла б досить велика піраміда. Цей же "Захарія" держав усе те під пахвою! Просто ходячий університет, а не чоловік. І хто б міг подумати, що носячи таку купу науки що дня в клас, він не вилазив з одиниць та дво-

йок! (У нас пятибальна система: найвища марка 5, найнижча 1).

Багато хлопців, носили книжки в "шабатурах", крім таких, як той Петрушевський, що в них шабатури були для провізії, а книжки під пахою. Ці шабатури робив жид Гершко з здоровенною рудою бородою, а також молодчий переплетчик Бенюмен Бенемецький. Шабатури були ріжнокольорові, папірові. Переважно зелені. На дощі вони дуже розмокали, так що міняти їх приходилось дуже часто. Але коштували вони не більше 10 копійок кожна. Були, правда, зроблені і з парусини, але то були дорогі і вважались люксюсом, як і ножики з білими черенками та написом: "Завялова в Вормсє".

УЧИТЕЛІ.

З КРИКОМ, галасом уся ця орава входить в будинок бурси і розпливається по клясах. Мій "приготовітельний" був на першому поверхові, і ми таким робом відрізані від всієї маси бурсаків. У нас і учитель один по всім предметам — Крижановський, а дражнять його "Міціпса". Він маленький на зріст і дуже сердитий. Памятаю одного разу літом він прийшов в новому костюмі з білої матерії, що звалась "чортова кожа". Це була дуже цупка матерія, так що штани, а особливо сюртук, стояли лубом. Бурсаки зразу зрозуміли, що можна зробити Миципсі чудову пакость, і на другий, чи третій день це здійснили. На стільці в цераті, яка покривала сидження, була прорізана невеличка дірочка, а туди налито чорнила. А що під цератою була повсть, то зробилось щось подібне до тієї подушки, яка вживається до штампування. Отож і почав штампувати свої білі штани на протязі цілої години. В кінці лекції у нього під полами усі штани були рябі, мов зебра. Чим закінчилось це, не памятаю, але памятаю, що мені було жаль і штанів і того Миципси.

Другі учителі були теж свого роду типи, які хоч здалеку, але нагадували учителів бурси Помяловського. З початку мого бурсакування багато з них повиходило " в заштат", так що я памятаю тільки нове покоління учителів - Академіків. Але про старих я чув свіжі, що називається вчорайші оповідання. Особливо багато їх було про учителя грецької мови — Климовського. Він лупив бурсаків по всім правилам бурсацького мистецтва: тут були і звичайні "цопатки", т. є. — нігтем зігнутого пальця по голові, чи в лоб, і "смазь" — цеб то, коли

усією долонею обхоплювалось лице бурсака і підтягувалось знизу вверх; і "скубок" — коли кулак ставився на голові сторч на великому пальці, а потім так раптово повертався, що великий палець вискубував чуба, а решта палців кісточками била по голові, як молотком; було тут і "драння за уші", коли мочки вух майже відривались від голови; було також і специяльне, властиве одному Климовському, биття двома пальцями по всему обличчі зверху вниз, через ніс і губи, так що губи поневолі хляпали, що було дуже "смішно". Крім такого, так би мовити, "голого" рукоприкладства, били лінійками по долонях, це звалось "палі"; били квадратиками простими і з залізними рубцями; били по лиці, по шиї, а бувший інспектор Штангеєв мав з собою завше спеціяльний шматок ґуми, якою лупив бурсаків по чім попало. Смикати ж за чуба — це була річ звичайна. Іноді для кари вживались такі неподібні речі, як наприклад лопатка для вугля до груби. Нею управитель Стернов так лупцював бурсаків у себе в хаті, що гук ішов по всьому будинку наче грали на бубоні. Це звичайно було, коли після лекцій в суботу до смотрітеля "прикликались" на справку ті, що мали двойки та одиниці на протязі тижня. Звичайно били всі. Я памятаю був уже в другій клясі. Двері наші, що виходили проти дверей 4 кл., були одчинені, мабуть для повітря. Чуємо, що в клясі учитель Богородницький дуже кричить на когось. А потім враз, тріск, гром, — в нашу клясу бомбою влітає розпатланий Деревященко і ростягається на підлозі. Це його викинув з кляси учитель так, що він відчинив двері чолом і ліг "трупом" під самою катедрою у нашого учителя.

За прикладом начальства бились і старші бурсаки, та взагалі всякий, хто мав охоту, міг бити слабшого. Мене це все минуло, бо вчився я добре, а до того мав брата Федька, дуже здорового фізично, так що бурсачва боялась мене зачіпати А Федько не раз

і не одному доказав на практиці, які в нього кулаки.

Багато розказували і про бувшого смотрителя Ганецького, про його спосіб "наглядно" учити Закону Божого (релігії). Наприклад, розказували про гріхопадіння Адама в раю, він заставляв одного бурсака вилазити на класну дошку (вона стояла на ніжках) і грати ролю змія, а біля дошки два бурсаки (Адам і Єва) ведуть усю розмову, вивчену з книжки під невпинне шипіння "змія", що сидів на дошці. Далі зявляється янгол і виганяв їх з раю. Бога грав, сам Ганецький. Так що все йшло "в лицях".

Учителем латинської мови я застав "Їлюху" — Ліхнякевича. Це був здоровенний чоловік, мрачний і суворий. У мене був товариш Мик. Крижановський, який не міг запамятати латинського приіменника (кум-с). Ліхнякевич написав йому на чолі чорнилом цей "*cum*" і сказав не змивати його цілий тиждень. Так той і ходив з тим "кумом" на чолі з тиждень.

Я уже казав, що застав нове покоління учителів - академіків, але зосталось трохи старих. Так що "старий дух" ще не зовсім вивітрився і я ще відчув ту стару бурсу, яка трохи нагадувала бурсу наших батьків, так добре звальовану у Помяловського.

При мені "штат" був такий: смотритель Померанцев, дуже гарний, дуже лагідної вдачі, що ніколи не тратив рівноваги. Він нам усім здавався великим "аристократом" і дуже нам всім імпонував. Через те, що він ніколи на нас не кричав, він користувався серед нас великою повагою і авторитетом. Одно його слово було для нас законом.

Інспектором був Андрій Стернов. Маленький, чорненький чоловік, з козиною бородою і жовтим обличчям. Страшенно сердитий, жорстокий, невмолимий. Бив він нас страшенно, а жах наводив такий, що як тільки літом в темноті забіліє його соломяний капелюх, вся вулиця, де жили бурсаки, вимирала, як від

чуми. Я думаю, що він був гістерик, а крім того мав тяжке родинне життя. Діти у нього вийшли невдалі, особливо меньший. Старший Васьо скінчив Київську Академію після мене, і я памятаю його дуже маленьким хлопчиком.

"Надзірателєм" (вихователь) був спершу Кутепов, а потім Мик. Боряковський, дуже симпатичний і добрий чоловік. Він ніколи не бився.

Географію і аритметику замісць "Лаврух" Крижановського, симпатичного, гарного чоловіка з великим чубом до плечей, та "димчатими" окулярами, при мені почав читати Афанасій Біляновський. Це був дуже вродливий, плечистий брюнет, досить спокійний, але не без того, щоб "мазнути" бурсака. А іноді тією указкою, що призначена для ґеоґрафічної карти, так було опереже по плечах, що бурсак тілько скрутиться.

Латинську мову, замість уже згаданого "Ілюхи" Ліхнякевича, заступив Николай Афонський. Дуже красивий брюнет. Стриманий і шляхотний чоловік.

Біляновський, він, і Володимир Богородицький — це були справжні три красуні. Вони разом почали працювати в бурсі, разом поженились у Мироновці у о. Ольшевського, разом відійшли у Київ, коли Богуславську бурсу було скасовано.

Найкращий з них був Володимир Васильович Богородицький. Він був дуже високий, з чудовим довгим каштановим волоссям, яке спадало на плечі, з маленькою русявою борідкою, у широкополому капелюсі "Рембрант". В руках мав завше грубу палицю і ходив трохи розхитуючись з боку на бік. Він зробив на бурсу просто оголомшуюче враження, і через пів року уже всі бурсаки імітували його і в походці, і в співанню (прикладали до щоки руку, або тримали себе за підборіддя). А співав він тоді басом, так нам здавалось. Потім уже, як я був його коллєгою в Жіночій Духовній Київській Школі, я побачив, що йому не тілько

голосу, а й слуху бракувало. Його зовнішність робила такеж враження, як і його спосіб навчання російської мови: для нас це було цілковите одкровення. Він заставляв нас учити всю премудрость синтаксу не по книжці, а з живих прикладів, які він сам видумував. А придумував він їх дуже хитро й розумно: знаючи добре психологію і фантазію молодих хлопців, він вихоплював ніби б то цілі уступи й фрази з якихось авантурних оповідань і романів. Це нас страшенно інтригувало, і хоч його лекції приходилось записувати (що нам не особливо подобалось), але ми знали усе "на зубок", і вчились весело й охотно. Багато помагала тут і симпатія до нього. Він нас водив влітку гуляти в ліс, чи в поле, вчив нас малювати і був нам за старшого брата.

Ця дружня любов до нього зосталась не тілько у мене, але й у всіх його учнів, кого я тільки потім зустрічав в життю. В каторжанну атмосферу бурси він вніс струю мягкости, якесь гарне, лагідне світло і теплоту. Так що в очах багатьох бурса теряла свої страшні риси. Світла память про цього чоловіка зостанеться у мене назавше. Помимо всього, він потім, коли я уже був його товаришом по школі, виказав стілько гарних рис, як людина, що тепер мені не дивно, чого ми діти любили його: діточе серце відчуває усе добре.

Учителем грецької мови при мені був Туркевич, а потім Махов. Туркевич був низенький, маленький, грубенький чоловік. Коли ходив, то вимахував одною ногою на бік. Дражнили його "Пуць". Був собі середній чоловяга, ні добрий, ні злий. Але ухитрився ліпити мені "двойки" увесь третій рік, так що прийшлось мені "зостатись" на другий рік. А я ж не завше знав тілько на "двойку"! Узлився він на мене чогось. Так що брата Федора завдяки йому вигнали з бурси, а

мене зоставили на другий рік через оту грецьку мову, хоч по другим предметам я мав чудові "бали".

Одним з симпатичних учителів, про якого добру і вдячну память я захоьаю до смерті, був учитель співу Петро Степанович Гдішинський (Ґдєшінській). Його любов до співу передалась його учням, а мудра метода та завзяття в роботі дало майже всім нам чудове знання нот. Вчились ми церковному співу, а підручником нам був Церковний "Обіход" Потулова, з якого ми й починали нашу нотну грамоту. Так що квадратова нота була уже вивчена, коли ми приступили до круглої. Цю останню вчили без підручників, тілько на лекціях П. С. Гдішинського, аж поки не появлялись у нас книжки Архангельського з одноголосним укладом церковного співу круглою нотою. Навчання сольфеджіо було поставлено чудово. Всі зразки з обіходу Потулова призначені (по програмі) до вивчення, ми повинні були спершу сольфеджувати, а потім співати зі словами. Крім того все це вчилось напамять. Помимо того, учитель заставляв нас сольмізувати вивчену уже напамять пєсу, починаючи з ріжних ступнів ґами, так що несвідомо для себе самих ми сольмізували одну і туж річ в ріжних тональностях, роблячи механічно (і теж несвідомо) транспозицію її. Тепер цей спосіб мені здається далекоглядним і мудрим, а тоді це була просто виграшка для нас називати звуки мелодії один раз одними, а другий раз другими нотами. Я властиво навіть уявити собі не міг в той час, яке це для мене буде мати значення в будуччині. "Обіход" Потулова співався в клясі на загальному співові спершу в уніссон, а потім в терцію двоголосно. Особливо ж нам подобались ріжні канони й двоголосні імітації (здається Рожнова), які співали, к о л и учили круглу (італійську) ноту. Це привчало нас до ансамблю і самостійности в ньому. В програм входило не тілько знання нотної грамоти, але і знання усіх

церковних співів "гласових". А разом з виучуванням цих напівів, ми виучували і слова ріжних стихир, канонів воскресних і празникових, догматиків, кондаків, богородичних, прокімнів, а іноді навіть і "самогласних". Одним словом, усієї тієї колосальної "бездни премудрости" церковного співу, якої нігде, крім духовних, та спеціяльно церковно-співацьких шкіл не можна здобути, яка має свою довгу і велику історію, широку життєву "практику", має свої невимовні красоти і надзвичайні цінности, і знання якої так бракує нашим, так званим "вченим музикантам" . . . Досконале знання цієї музики пригодилось мені надалі при студіюванні народної пісні, в уясненні її колосальної ролі, як джерела нашої церковної музики, в уясненні стилю народної, реліґійної і обрядової музики, її орґанічної структури, та у виконанню, взаємних впливах нашої церковної і народної музики. Але я забіг наперед.

З кращих голосів складався церковний хор, яким управляв той же П. С. Гдішинський. В тому хорі я співав сопраном до третьої кляси, коли мене було взято на крилос "уставщиком", то є тим, хто веде розпорядок читання на службі по "уставу". При мені в хорі були чудові голоси, з яких памятаю як зараз двох сопранів Ковальського Олександра і Запару, — альтів Маркела Кальницького та мого брата Федора. Були досить добрі баски та тенорі. Неймовірне враження зробила на мене музика Бортнянського — "Господи, хто обитає в жилищі Твоїм". Це був перший концерт, який розучували бурсацьким хором при мені, і взагалі перший концерт хоровий, який я почув. Враження зосталось настільки сильне, що я навіть зараз памятаю усі деталі тієї роботи: зимні вечорі, співанки в бурсі при свічках, повертання додому. Усі місця концерту, де і як Петро Степанович сердився і на кого кричав. Далі, ще більше враження зосталось від концерту "Воспойте Господеві", а соло обох концертів — басо-

ве: "Яко клястся Господь Давиду", та тенорове — "І синове їх до віка сядуть на престолі моїм", — навіки будуть звучати в моїй душі.

Не забуду одного ясного літнього дня, коли у Покровську церкву (куди ми ходили, доки не зробили у своєму будинку) зявився оперовий артист Трезвинський — відомий бас. Він колись вчився в нашій бурсі і по старій памяти зайшов прямо на крилос. Якраз ми співали концерт і він зробив оте соло "Яко клястся". В тих небагатьох звуках короткого соля я почув справжній голос і те, як співають вправлені артисти. Довго потім бурса імітувала це соло.

Треба сказати, що з Богуславської бурси вийшло не мало відомих оперових співаків: тенори — Павло Кошиць (Великий Московський Театр), Олійников, Сікачинський; баси — Орест Левицький та Трезвинський. В свій час це були зорі на оперовому небі.

Потім були виучені і другі концерти: "Боже, піснь нову воспою тобі", "Господи силою твоєю". Багато співали Турчанінова (особливо задостойників), і майже всього Бортнянського (кажу про найпотрібніщі речі в церковному співові). Співали Львова, його канони Воскресні навіки зостались в моїй памяти найкращим зразком чистого мелодизму, ясної гармонії і поетично-релігійного настрою. Пасхальний Канон співався завше Веделя. Взагалі церковні служби зоставляли на мені велике враження співом, хоч стомлювали страшенно довгим стоянням в церкві. Але про це потім.

Як я був у першій клясі, на лекціях співу іноді учились і світські пісні, але дуже рідко, і все московські народні мелодії, з підставними для школи словами. Вони не опанували моєї душі своїм впливом, бо підносились нам дуже рідко, більш для практики в сольфеджіо.

Памятаю ці цікаві для мене лекції: сонце заливає всю клясу ясним світлом, у великі вікна видно синє, си-

не весняне небо, за стінами відчувається радісне перше пробудження природи — там десь шумлять струмочки мутної води, сніги сходять в провалля, дерева чорніють і робляться вогкими, обрій прозорим, воздух трівожно радісним . . . все обіцяє скору зелень і тепло. А в клясі широким потоком ллється безконечна мелодія "Достойно і праведно єсть" грецького напіву Літургії Василя Великого. Ця мелодія має якийсь задумливо-спокійний, дуже світлий характер і якось невимовно пасує до того радісного свята, яке зараз панує в природі. Це відчуває уся маса моїх маленьких товаришів, і ми повним голосом виливаємо оцю прекрасну мелодію, в якій чуємо і радість скорої весни, і радість скорого свята Пасхи, коли поїдемо додому . . .

Перед усім веду я. Не знаю, чи це на цьому номері, чи на якому другому, я збився і потягнув всіх не туди. Враз квадратик Петра Степановича оперезав мене як вогнем! Я аж скрутився, але образи не відчув ні на каплю, бо зрозумів зразу, що то означає бути провідником і які наслідки для всіх і для самої справи означає його помилка.

Нарешті вся бурса на своїх лавах по клясах. Продзвонив дзвінок і ми чекаємо учителів. Багато б можна було сказати про самі науки, та спосіб навчання, але не вважаю можливим і цікавим говорити про все докладно.

ЛЄКЦІЇ І ПРЕДМЕТИ

ПОЧНУ з Закону Божого, який стоїть в списку предметів першим і найважніщим. Старозавітну й Новозавітну Історію читав нам Стернов. Переказувати історичну частину він міг добре, а іноді і з великим почуттям, яке передавалось і нам, так що страждання і смерть Христа ворушили нам всім душу і доводило нас всіх до сліз — плакав і учитель і учні. Зате Катехизис (Філярета) і його навчання викликало у нас всіх огиду невимовну: це було вимучене заучування напамять запитань і відповідів (в такій формі була написана ота проклята книжка), заучування тупе, дурне, а головно, дословне. Завдяки цьому у нас з пояснень не оставалось ніякого сліду в голові. Зненавидів я цю "науку" зразу ж, і потім в Семинарії не міг ніяк учити Догматики (це теж саме). А все зводилось до того, що "Почему сіє важно в третіх?", — "В третіх сіє не важно".

До Закону Божого належало й навчання про Богослуження, так званий "Церковний Устав". Тому, хто не має хоч малої уяви про цю штуку, нічого не поможуть ніякі розяснення, чи пояснення. Коротко кажучи, це — колосальне море ритуалу (який комбінується безперервно майже кожного дня в році). І це усе треба було знати **напамять.** Ця "наука" була єгипетською мукою для всіх, хто не мав природного хисту до неї. Вивчити оті всі комбінації служб Воскресних з Празниковими, та в додачу ще з службою якому святому, розкласти увесь матеріял до читання зо всіх книжок без помилки і докладно, та щей до того, коли це все трапиться в який небудь з постів, — річ

просто неможлива. Але нас заставляли, і не тільки заставляли, але й вимучували. Мені якось пощастило опанувати оцею "премудростю", так що я не тільки мав найвище відзначення, але й був назначений на крилос провадити служби та наглядати над усіма "чтецями" (це було в третій клясі).

Аритметика та Географія викладались до того сухо, невдало і просто безтолково, що огида до першої зосталась у мене на все життя, а цікавістю до другої я завдячую тільки тому, що любив багато читати про всякі подорожі, та відкриття, кохався в тих великих мандрівках, та пригодах, які зустрічали їх на кожному кроці. Щож торкається отої географії, якої нас вчили, то я її також ненавидів усією своєю істотою, як і інші бурсаки. Оті "німі" мапи, оте заучування на память міст, річок, гір, фльори, фауни, індустрії та населення і т. п. без живого слова, без картин, та прикладів, без історичних пояснень, робили ту кляту ґеоґрафію такою єгипетською карою, як і "церковний Устав". Мені іноді і тепер сниться ота "німа" мапа Российської Імперії, та як мене заставляють знайти на ній який небудь город Торжок, або Сапожок, або сказати чого і скільки випрацьовує якийнебудь город Заднепроходск. Тоді просипаюсь я в холодному поту. Одно добре, що нас заставляли малювати на клясовій дошці мапи ріжних частин світу, та країн, напамять. Єдине, що ми любили з цього жаху, це мапу Бразилії. Вона вся зелена, на ній одна тільки річка Амазонка, а міст нема, крім Ріо-де Жанейро (чи думав я коли, що буду там!?).

Коли говорили про аритметику, що отой "бассейн, в який проведено три труби", або оті два ідіоти, що "вийшли назустріч один одному з ріжних міст, в один і той же час", і досі сняться мені, коли мене чекає яке лихо, або я маю захворіти. Або отой купець, що завше щось змішує непотрібне: або каву з вапном, або цукор з сіллю, або щось непотрібне. Я думаю, що власне

через оту аритметику у нас в містечкових крамницях мило смерділо карасиною (нафтою), чай — милом, кава — сірниками, цукорки — віжками, сало — рибою, ваніль — часником, і т. д.,безумовно, що тут походив отой клятий "купець" з аритметики Малініна і Буреніна, або Євтушевського. І скілько страждань прийняла ота свята мученицька бурса через того "купця", або отих подорожніх, або отої труби, через яку вода то наливається, то якогось чорта витікає. Скілько було "заушеній" і одиниць! — сказати не можна.

Саме невдале у всьому бурсацькому програму було навчання грецької та латинської мови. Коли мій батько розказував, що у них викладалось на латинській мові, а відповідати вони повинні були теж латинкою, то для нас це було казкою, від якої зостався такий анекдот, як бурсак жалівся начальству, що товариш його побив: "Еґо йшов, іллє пхнув, еґо покотився, капут розвалився, а санґвіс дзюр-дзюр!". Або переклад на латину "І шумить і гуде":

"Et tonat, et sonat, magnum pluvium caelum dat . . .
A quis, quisque me puellam meum domum reducat?!"

Цю пісню ми виспівували всі. Або вірш:

"Boni fratres бурсачва, nos vivemos дружно:
Bone крадем калачі sicut nobis нужно!"

Від того часу ще зостались деякі загадки, що старі попи, подібні до Хохітвянського о. Ловгина Топачевського запитували бурсаків на іспитах, коли були "ассістантами": "Аве, аве, кум аве"! Здрастуй, діду, з птицею). Або, що таке є Консисторія: "Консісторіо — сі ест обдірацію попорум, дякорум, дияконорум, паламанорум — кве".

У нас же латина була поставлена так погано, що тілько дуже здібні учні могли її вгризти, а решта сиділо на "одиницях" та "двойках". Сам я не вилазив з "тройки", але дуже часто мав і двойки. Латинська граматика Смірнова, та оті страшенно грубі словники прямо жах

наводили. Що ж торкається синтаксу, то це була мудрість поверх моєї голови й здібностей. Одно вже, чого стоїло — знайти в періоді дієслово! А нас заставляли не тілько заучувати правила, та робити переклади, але й заучувати на память цілі відділи з ріжних уступів отої клятої латинської хрестоматії. Я досі памятаю: "Jacobus habuit duodecim filios, inter duos erat Josephus. Nunc pater amabat prae ceteris, quia senex gennerat eum . . ." Але саме страшне було це писемні вправи з російського на латинську мову, особливо, коли це робилось не вдома, а в клясі експромтом! Скільки тут переживалось катастрофічних ментів, скілько робилось помилок, з якими труднощами списувалось у товариша, або рятувалось товариша, що сидів далеко від тебе . . . а в наслідок, скілько було одиниць, двойок, та неприємностей!

"Tantus respondit: 'Ubi es? Nihil sentio!" In Cornu favri parva sedebat musca 'Site nimis gravo, inguit, statim avolabo' .

Не менш страшна річ була "грека". Тут так само зубрились правила, без пояснення й толку, зубрились слова, робились переклади з грецького на російську і з російської на грецьку, та писались оті домашні та клясні писемні роботи. Також заучували дещо "на память", головне молитви. І, хоч грека була меньш трудна, ніж латина, але отої граматики Кюнера я забути не можу. І досі памятаю, що в кінці там було таке чудове правило, що звалось дуже ориґінально — " Сінкопе" і "Метатезіс", а з того правила приклад, коли дієслово "петоме" переходить в "птаоме". Оце, мабуть, і є той метатезіс (перестанова).

Для перекладу з грецької мови треба було "вишукувати" у словнику значення слова, виписувати їх в окремий зошит, та вчити те на память. Як це робилось оте заучування і які наслідки воно давало, то для цього був найкращим прикладом мій товариш Митрофан Домні-

цький. Теж в граматиці Кюнера носив у клясу млинці. Коли його учитель запитував значіння якого небудь слова, то він довго стояв і щось шептав. В цей час "Пуць" не витримує:

— Мітрофан! Что ти шепчеш? —

Це він перебирав підряд усі слова, які вивчив на цю лекцію. Перебирав та перечитував з початку до кінця, але через те, що хвилювався, не міг ніяк знайти того слова. Відходив на своє місце з одиницею, або двойкою. Мені було його завше жаль, але дивитися, як він пригадував оті слова було дуже смішно. Дальше другої кляси він не пішов.

Про російську мову я уже казав. Завдяки вмілому навчанню Богородицького ми любили ці лекції, вчились добре і досить знали цей предмет. Що мені подобалось, то це те, що він нас заставляв вчити напамять багато віршів і гарної прози. Ми дійсно багато знали напамять, навіть до цього часу у мене в памяти затрималось багато таких віршів і вступів з прози, що про автора їх уже й память загинула. Але й тут не обходилось без дефектів того часу: нам нічого не пояснялось. Через те деякі речі укладалось в голові у бурсака в якісь особливі форми й набирали свого власного змісту. Наприклад з віршами Пушкіна — "Утопленік" у мене виходило так:

написано — "Суд наєдет, отвєчай-ка!
С нім я вєк (?)", "Не разберусь!"
Дєлать нечего . . . Хозяйка!
Дай кафтан, уж поплєтусь" . . .

В моїй уяві воно мало такий вигляд:

Судно єдет . . . "Отвєчайка
С нім я вєк (?)", "Не разберусь!"
"Дєлать нечего, хазяйка!"
"Дай кафтан, уж, Поплєтусь!"

І малювалась картина, що десь вночі по річці їде якесь судно, а з берега хтось кричить і треба відповіда-

ти. Мабуть якась сторожа. А Поплєтусь уявлявся собі якимсь дідусем, дуже добрим, але смішним, у якого заплітаються ноги. І це не тільки тоді, як мені було дванадцять років, але майже до самої семинарії тягнулась ця мана, хоч я уже сам сміявся над цим!

А ще кращим прикладом такого навчання, був мій товариш Санік Пашковський. Нам було завдано зробити "Опісаніє" (переказ) — кожному на ріжну тему. Саніку дісталась басня Крилова "Подагра і паук". Звичайно, як ото хлопцеві в дванадцять років описати оту "падаґру!" Отож Санік і вчистив: що "падагра" це такеж створіння, як і павук, тільки що паук живе на стіні в павутині, а подаґра живе у людини в нозі.

Було ще багато й інших курьозів подібних до отого Поплєтуся, та Подаґри, бо не було жадних пояснень. А пояснень не було, бо російська мова офіційно вважалась "нашою мовою", "общепонятою", той пояснятии нам не треба. От же ми самі робили запитання, але відповідь була іноді досить оригінальна. Наприклад: на запитання, що таке "Герой нашого времені" (Лермонтов), відповідь була: "Садісь, дурак!" А на запитання, за що зруйнували Запоріжжя (з приводу Тараса Бульби, Гоголя), нам було пояснено, що потртба в ньому минула і воно було уже шкідливе для Російської Держави, бо зачіпало Туреччину.

Найкращим відпочинком від всіх аритметик з ґеографіями, та греки з латиною були лекції співу. Там було приємно, радісно й весело (хоч памятаю в Семинарії вже і з цього предмету ухитрились зробити кару Божу: почали навчати старовинних крюків (ноти), від яких чуб ставав догори. А до того ще й вчитель — піп Тараненко був страшенна бездара, смішна фігура — малий, сердитий. Так що оті лекції повинні були провадитись в присутности майже всього семинарського начальства, бо все повернулось у бешкет.

Нарешті пробив дзвінок з останньої четвертої (а в пригот. кл. з третьої) лекції, і бурса радісно складає книжки й біжить додому. За яких хвилин десять на майдані біля бурси нема жадної душі, — усі по квартирах, обідають. Біжу і я з другими додому, на квартиру Федорця. Книжки до чорта, і за стіл! Подається гарний з свіжою капустою та бараниною, або воловиною борщ. Далі якась печеня, або вареники, чи котлети. Особливо смашні борщі бувають в осени, коли ще є свіжа капуста, — він червоний від помидорів, духовитий, наваристий. Баранину нам давали часто, бо в Богуславі, як я казав процвітало кожухарське ремесло, там різалось багато баранів і мясо було дуже дешеве. Іноді до борщу подавалась каша з салом. Особливо я любив кашу з великого абисінського пшона, зварену на молоці й подану з салом та шкварками. Наша Федорчиха уміла робити її знаменито.

У неділю чогось завше подавалась рижова супа з мясом, це була уже якась традиція. Він мені не подобався абсолютно, але приходилось терпіти. На третє давалась каша з молоком, або вареники з сиром, а в літку з ріжними ягодами. В четвертій годині дня давався полуденок (підвечірок): в осени по два яблука, чи груші, або кавун з доброю паляницею, або літом по мисочці черешень, чи шпоришок (порічки), або вишень. В свято, або в неділю на полуденок чогось завше був чай з паляницею. Іноді давали просто шматок хліба помащений солодкою патокою, чи з шматком сала. У вісім годин шкільний дзвінок кликав на вечерю. На вечерю — або тіж самі галушки, або суп, або куліш, або чай з хлібом та салом. На заговіни ж були цілі "вечері" по скілька страв, але обовязково котлети і молошна каша. Ми завели "сагову" молошну кашу. Це була новина, яка скоро прищепилась на всіх квартирах. На масляній зїдалась не-

вимовна кількість млинців, та вареників, або каші з маслом та сиром. Загально ж треба сказати, годували нас добре, хоч і просто. Нам, дітям, завше хотілось якихось пундиків, а через те великим поспіхом користувався булочник Франц, що перед службою Божою в неділю рано ходив по майдану з корзиною повною чудових булок, рогаликів, та крендельків, посипаних цукром. Перед службою по звичаю нічого не годилось їсти, так що ми йшли до церкви "на тще серце". Їсти ж хотілось он як. Ото ж, як зявлявся на площі Франц у німецькому капелюсі з пером, та люлькою в зубах, а на обох руках по корзині з булками, то вся бурса атакувала його і, в яких небудь десять хвилин, в корзинах не зоставалось нічого. Іноді ж такі "аристократи", як ми з братом, купували в крамниці у Гейниха голандського сиру на десять копійок на двох, тоді всі дивились на нас з заздрістю. У того ж Гейниха купувався і табак Когена — 25 коп. восьмуха (чверть фунта). Але це ніхто, крім мого брата та Кротевича не дозволяв собі. Навіть Тит Крижановський, та його приятель Олексій Цвітковський курили по 16 копійок восьмуху! Решта ж бурсаків смалили Бог зна-що.

Обідалось на швидку, бо на дворі чекали нас ріжні забави, а часу до 4 години було мало. Через те за яких пів години усі квартири висипали на площу перед бурсою, чи на меньші майдани, біля волости, або квартири Гдішинського.

Спершу хочу сказати про квартири, на яких жила бурса. Коли стати біля будинку Бурси лицем до містечка, то перед очима простелиться великий майдан, може з пів кілометра довжини. З лівого боку від нього тягнеться чийсь город, а потім невеличке провалля. За цим городом йде вгору до кладовища дорога з містечка. По тій дорозі (згори, зліва вниз до містечка)—квартира Кутепової, стара кв. Гдішинського (потім Лагодзін-

ської), Вільковської, Сільванської, а далі Богородицького. За цими будинками, далі за садами, видно горбок покритий ліском. Він стоїть над лужком, що простягся по Росі. Там ховається квартира Коломійцева. Що це була за квартира, я не знаю, бо вона була так далеко від бурси, що мені здавалось на тому світі.

Починаючи ж праворуч од бурси вниз були квартири: Ольшанської, Новаковського Овдія Івановича, диякона Пашковського, далі дім попа Кремінського, Покровська церква, і площа кінчається. Тут вона перерізується впоперек ровом, на якому стоїть величезна стара верба. Далі праворуч кв. Гдішинського (перенесена з старого місця) і Бабенка. А з лівого боку — квартири Козлінського, Заржіцької, Федорченка, а далі через скілька хат — Піньонжка. Проти квартири Федорченка, де я жив, приходилась кварт. Бабенка з чудовим садком понад долиною, в якій стояв бровар. Коли від бурси глянути цілком в правий бік, то за кв. Ольшанської десь далеко заховалась кв. Богородицького (стара) і Афонського. А за Покровською церквою біля Волости, де спершу була квартира Сільванської, як я жив у неї, в садках поховались якісь інші міщанські квартири, але назви їх я зараз не можу пригадати. Там жили бідніщі бурсаки. Всі ці квартири мали кожна своє обличчя, в залежности від того, який був хазяїн. На учительських квартирах лежав відбиток більшої інтеліґентности, ніж на міщанських, на останніх зате було більш простоти, так що всі дяківські сини давали перевагу міщанським квартирам. Але без огляду на те, бурсаки та їх звичаї були однакові на всіх квартирах.

Одна квартира була на язиці всіх бурсаків, а саме квартира Овдія Івановича Новаковського. Про неї розказували цілі оповідання, не так про бурсацьке життя, як про ориґінальність самого хазяїна — Овдія Івановича. Хто він такий був і чим займався, перш ніж почав тримати квартиру для бурсаків, ніхто з нас не знав. Ми

знали тілько, що він любив полювання і що осени, або зімою "по першій пороші" ходив на зайців. Знали, що у нього була жінка Саша, дуже добра до бурсаків хазяйка: добре їх годувала, добре за ними доглядала. Він мав три сини з дуже романтичними іменами: Януарій, Фавст і Жорж — всі вчились в бурсі. Я сам памятаю Овдія Івановича. Високий чоловік, досить сухий, з довгою бородою, у високих чоботях, з рушницею за плечима. Одягнутий в якийсь кожушок, на голові досить стара шапка, а літом, чи в осени бриль з фетру. На всю бурсу, а можна думати, що і на весь світ дивився з погордою. Бурсаків іначе не називав, як "в середньому роді": Ковалевськоє, Яроцькоє, Комарницькоє, і т. д. На квартирі у нього жив отой самий "Ковалевськоє", а разом з ним скілька його товаришів, страшенно збиточних хлопців. Великою насолодою для них було дражнити Овдія Івановича. Вони витівали неймовірні речі, що доводили Овдія до крайного обурення. Наприклад: вкрасти з печі приготовані на вечерю котлети, та розбити, чи заховати чудову поливяну ринку. Одного разу у вечері надзіратель Боряковський підходить до квартири Овдія і чує страшенний галас в хаті. Овдій Ів. кричить несамовитим голосом: "Паршивоє Ковалевськоє! Віддай ринку!" Прийшлось робити ціле слідство, перш ніж ринка була повернена назад. "Ковалевськоє" ж сиділо за це в карцері після лекцій до 4. год. вечора.

Другого разу була така історія. Маленький син його Жорж, якого він теж звав "Жоржа" (з наголосом на останньому складі), спав разом з бурсаками в одній хаті, рядом з опочивальнею Овдія Ів. Бурсаки посварились і вирішили вночі набити за щось оте Жоржа. Коли всі поснули, деякі з них підкрались до Жоржа, накрили його подушкою й почали місити. Жоржа стало кричати. Овдій Іванович почув, схопився з ліжка і не світячи світла, кинувся в ту кім-

нату, де була бійка. Бурсаки в одну мить розлетілись по своїх ліжках, наче нічого не було, а Жоржа зразу ж притихло, знало, що не можна жалітись, бо буде гірше. Овдій Ів. влетів в хату, кинувся до Жоржевого ліжка, і в той мент подався назад, відхилив двері в спальню й кричить до жінки: "Саша! Саша! Світи свічку, Жоржа . . ." Видно бійка залишила слід тільки в повітрі і по цьому Овд. Ів. вирішив справу.

Крім Овдія Івановича в Богуславі були ще деякі типи, досить кольоритні. Наприклад — писар з "Волостного Правління" — страшенний кавалір, завше дивився вгору і ходив наче проковтнув аршина. Була чутка, що писав вірші.

Був ще жидок з Бровара. Мав такий важкий вигляд, що його іначе не звали, як "благородная гордость". Мій брат Федько так ловко підстрелив його з лука, що зніс йому все перенісся. Як тільки не попав в око, один Бог знає. Скілько тут було ґвалту та крику, не можна розказати. Але довести теж нічого не можна було, бо брат тоді вважався хворим і не ходив на лекції, я ж з другими "приготовішками" тільки що прийшов з третьої лекції. Причепитись можна було тільки до нас малих, бо брат разом з луком опинився враз в ліжку під ковдрою. Винуватого не було . . . На цю справу нагодився лікар Стефанський, що приїхав до "хворого". Отже ясно, що хворий не міг підстрелити здорового. Так це діло затихло. Налякалися ж ми всі здорово.

Тепер варто сказати, як ми платили на наших квартирах.

На деяких помешканнях платилось тільки грішми, напр. у Богородицького, або Афонського, Більшість же хазяїнів брали грішми тільки частину, а решту повинні були привозити натурою — дещо з збіжжя, так наприклад: 30 карбованців на рік грішми, а до того скількість там пудів борошна пшеничного, жит-

нього, гречаного, крупів гречаних, ячмінних, пшона, сала, масла і т. п. Ціна мінялась і на ріжних квартирах була ріжна, меньша чи більша. У Федорця тілько за мене й брата платилось чистими грішми, а то всі платили половину, чи частину грішми, решту ж натурою. За мене й брата брали по сто карбованців на учбовий рік. Такі ж квартири, як у Богородицького, брали по 240 карб. на рік. В ті часи, та ще при тих умовах, коли піп одержував на рік 300 карбованців, це було дуже дорого, хоч тепер така ціна здається смішно-малою.

Внутрішнє життя на квартирі мало такий розпорядок (адміністративний). На чолі квартири стояв "старший". Це звичайно бурсак старшої кляси, пристойного поводження й гарних успіхів в науках. На його обовязку було слідкування за порядком на квартирі, та за тим, щоб бурса не била байдів. Іноді він підготовляв таких, що одставали в науках. У нас на квартирі старшим був Макар Крамаренко, син попа з Пединівки (наш Тарасівський сусід). Він дійсно був дуже здібний і гарний хлопець. Деякі були в нього "на репетиції" (підготовці)і платили щось біля пяти карбованців на місяць. Ідея таких "старших" була гарна, але при бурсацькому строї життя вона повернулась в дещо цілком протилежне самій ідеї. "Старший" на квартирі став властиво тираном, який вимагав від своїх підданців всього, а їм нічого крім штовханців не давав. Старшому треба було оком мигнуть, щоб йому і чоботи були почищені, і табаку принесено і т. д. Лупив він бурсаків, як чортів у верші. Цього могли уникнути тільки ті, що добре вчились, або що мали сильного захисника, як я в особі Федька, чи якого приятеля, що не давав тебе на знущання. Коли ж його не було . . . доставалось і від старшого і від інших бурсаків.

Крім "старшого" на квартирі завше був "діжур-

ний по квартирі", якого обовязком було слідкувати за порядком, особливо під час вечірніх занять, а також вести так званий "квартирний журнал". Журнал — це був зошит розграфований на такі відділи: 1) імя й прізвище, 2) куди виходив з дому, 3) до якого часу, 4) для чого, 5) коли вернувся додому. На першій сторінці був спис тих, хто жив на квартирі Вимагалось для порядку, щоб кожний, що виходив з дому, повинен був записатись у цей журнал, а дижурний повинен був одмітити, коли він повернувся додому. Звичайно, це було не до виконання, і в журнал записувались тільки тоді, коли виходили з квартири після 5. години вечора, щоб мати чим виправдатись на випадок, коли б прийшов на квартиру чи надзіратель, чи інспектор. Цікаві були іноді записи в цьому журналі. Памятаю одну, яка нам була дуже до вподоби: "Іван Илча, з кири на кикиру, на пять минут, занесу", це повинно було означати: "Іван Ілич, з квартири на квартири, на пять минут . . . занесу", то б то, що він кудись щось відносив і залишив квартиру на яких пять минут.

Коли квартиру відвідував надзіратель (а це було майже кожного дня), або інспектор (майже що тижня), то вони розписувались в цьому журналі. І зараз памятаю та можу скопіювати їхні підписи: Надз. Н. Боряковський, або Смотр. А. Стернов. Про ці відвідини скажу пізніше.

Отож після обіду летиш що духу на двір гуляти. Тут до твоєї розпорядимості є всякі приладдя, зроблені самими бурсаками: цурка, скраґлі, мяч. В "цурки" гуляти легко, бо для цієї гри досить двох партнерів, а приладдя такі: добра палиця, щоб бити цурку, сама цурка — коротенька паличка з надструганими кінцями і хворостина — відбивати цурку. Спершу цурку кладуть на кінець великої палиці на руці, потім її підкидають, а в цей час довгим кінцем палиці підбивають

її вгору наперед. Той, хто стоїть напереді, повинен довгою хворостиною відбити ту цурку назад, так щоб вона впала, коли можна, ззаду того, хто бє. Тоді бити починає той, хто відбив, а той хто бив — іде на його місце. Коли ж цурка упала спереду того хто бив, тоді він робить якісь неописані маніпуляції: бє оту цурку по надструганому кінцеві, вона підскакує вгору, він лупить її палицею далі, так що вона аж гуде в повітрі. Коли ж вона упала, він іде до неї відраховуючи: раз, два, три, — один; раз, два три, — два, і т. д. Що воно й для чого, зараз не можу сказати, бо забув (тай не знав), але тут були якісь "ставки", що треба було відограти.

Для "скраґлів" (городки) треба було більше приладь, хоч грало тілько дві особи (можна скілько хочеш людей). Треба мати два припаси самих скраґлів (короткі грубі палички з чверть аршина довжини), по пять штук в кожному припасі, крім того багато звичайного паліччя. На певній дистанції робиться два городки, один проти другого: цеб то малюється на землі квадрат, а в цьому ставляться скраґлі — чотири кладуться купкою на землі, а пятий стоїть по середині сторч. Треба бити палицею цю фігуру так, щоб вибити, якнайбільше скраґлів за межу городка. Відповідно тому, де яка палічка упаде, вона набирає своєї назви. Я памятаю, що та, яка упала на першу межу перед городом звалась ПІП, а ті, що розсипались по усьому городу звались **поросята.** Далі треба було, не сходячи з свого місця, вибивати паліччям усіх поросят з їх логова за межу города. А коли доходило до ПОПА, то того сторч. Бити його було легко і я дуже тішився, коли мені випадало скілька ПОПІВ. Коли використано було усе паліччя, що було в запасі, а фіґури ще зоставались, то партія вважалась програною. Цю гру я дуже любив, а "цурку" ненавидів, особливо після того, як Іван Ходзіцький перебив носа Кир. Радзієвському.

Для гри в мяча треба було збірати компанію. Через те вона у нас провадилась цілими квартирами "ін корпоре", або навіть цілою бурсою в присутности начальства, особливо коли був гарний весняний день. Найбільше грали в "Гилки". Граючі ділились на дві лави — одна проти другої. В одній лаві стоїть той, що бє мяча. Він його "гилить" доброю палицею іноді так високо, що ледве оком хватиш (особливо Меляницький, як я казав). Поки мяч летить в повітрі уся ця лава налагоджується бігти разом з тим, хто бив мяча. Як тільки хто з передньої лави впіймав мяча, повинен влучити мячем кого небудь з тих, що біжать, перше ніж добіжить до другої лави. Далі мяча бє другий, по черзі.

Була ще гра: "заганяти свиню в масло", цеб то мяча в ямку, викопану серед кругу, де теж покопані інші ямки. Як ця гра провадиться, не памятаю. Ще одна гра з мячем, звалась "матка", теж щось таке, що комусь треба було бігти, й хтось когось уціляв мячем.

Мені всі ці ігри не подобались, бо я не був дуже сильний і немав нахилу виявляти свою енергію в такий спосіб. Мені більше подобалось лазити десь на Росі, або Свавільці по камінцях, або перелазити на той беріг в гущавину, та розшукувати у якихось диких місцях "скали", великі каміння, або шукати "Мертве Море" — маленький ставочок серед густих кущів з чудовою скелею. Або ходити в довгі прогульки "до Манастиря", або в "Лужок", чи в "Хутір" попа Россінського, чи "до Хохітви". У мене потім, як я уже був в третій клясі на другий рік, склалась чудова компанія: Дмитро Леонович, Мишка Яворський і Методій Павловський. Це були хлопці такого ж, так би мовити, поетичного складу характеру, і їм так само, як і мені, більш імпонувало щось читати, ніж ганяти з мячем, любуватись природою замість того, щоб розбивати кому небудь носа цуркою. Скілько гу-

лянок ми гарних зробили, скілько перебалакали, переспівали, перебачили! І тепер аж приємно, як згадаю.

Бувало в гарний день в червні купимо собі у Гейниха по добрій тарані, та білій паляниці, візьмемо палиці в руки — і гайда до самого вечора! Пішли раз в лужок до монастиря, де була колись стара бурса. Там під камінням є печера, про яку багато ходило досить таємних оповідань серед бурсаків, включно про те, що там десь під землею хтось колись знайшов якісь повози та коней в роскішній збруї, чи щось подібне. Ми, звичайно, цьому не вірили, але полізти під оте каміння треба було. Отож по черзі почали туди просовуватись. Коли заліз, то я ледве виліз, бо був застряг у тій печері. Набрався досить страху, поки звідти видобувся на світ Божий. Багато гарних вражінь, незабутніх і яскравих зосталось у мене по цих мандрах. Тут вперше Методій Павловський прочитав мені свої вірші УКРАЇНСЬКІ. Вірші здається були досить невдалі, але українські.

Зімою грали головним робом в "сніжки", коли був свіжий мягкий сніг, — особливо перший. Тоді виходили цілими лавами — квартира на квартиру. Я память таке бойовище коло нас: з одного боку була квартира Федорченка, Бабенка, Заржіцької, та Козлінської, а з другого боку велика квартира Гдішинського.

Крім того "качали баби". Я памятаю, що ми зробили чудову бабу, вона стояла в садочку, перед нашими вікнами до самої весни. Коли ж на річці був добрий льод, отут то була гульня! Майже вся бурса була "на коньках" (совгах, лижви) в ріжних місцях Росі та Свавілки. Велика приємність сковзатися (їздити) по першому льоду! День чи ясний, чи тихий, сірий, хмурий з невеличким морозом. Льод гарний, чистий, в деяких місцях він наче чорний паркет, а в деяких — по цьому паркету пущено знизу срібні, дрібненькі бульочки, — наче хто розбив шкло.

У мене коньки прості, з деревяною колодочкою по-

мальовані червоним квасом. Носи у них задерто вгору, а на лезах пороблено рівчачки з гострими краями, які ріжуть льод. Ці коньки не дуже добрі, та й чіпляти до ноги дуже невигідно, бо треба зашрубувати у заблук задній гвинт, а потім привязувати до ноги чи пасочками, чи мотузочками. Як ті так і другі погано тримають, коньок сповзає з ноги, а мотузки душать ногу. Друге діло "галіфакси"! Але їх здається на всю бурсу три пари, не більше (одна у брата Федора). Ті обхватують підошву специяльними лапками, а корок защіплюється специяльним приладдям, яке потім закладається на лезо конька. Поперше, що дуже вигідно, а подруге — має дуже гарний вигляд. А головне, що ці коньки з тупими носами, не задертими в гору, як у звичайних. Найменьші бурсачки бігають на одному коньові підпираючись лівою ногою. Вся ця юрба, на двох і на одному коньові сидить на річці до пізнього вечора і тілько дзвінок в 5 годині "на занятія" може загнати, та й то не всіх, додому за книжки.

Їздили на коньках по всіх закутках Росі й Свавілки. Найкраще місце (як і для купання) було біля парома, що перевозив людей у містечко. Там Рось була широка, і для добрих "конькобіжців" було більш простору. Тут же іноді зводились битви з жидами. Памятаю одну. В суботу перед церковною службою вся бурса була на льоду біля парома. Льод був новий, свіжий, чистий, як зеркало. Маса бурсаків літали по його паркету від одного берега до другого. З нашого боку беріг межував з городами, а з боку містечка з проїзжою вулицею та рядом кузень, в яких працювали звичайно жиди. Сьогодня субота і робота в кузнях припинена, а через те, що новий лід просто манить до себе, то на ставку багато жидів з жидівками в празниковій одежі, та нових кальошах (навіть папірець з ціною ззаду не зірвано) поважно ходять "під ручку", парами. Тут же багато бурсаків носиться поміж ними коньками, показуючи ріжні

фокуси їзди. Враз щось спинилось і почався крик. Виявляється, бурсаки почали "підбивати" жидівські парочки і то почали падати на лід: цеб то—біжить бурсак на коньках і на всьому бігу звертає до пари, та штовхає кавалера під ногу. У жида кальоші сковзькі, він падає, тягнучи за собою свою даму, а бурсака і сліду нема. Звичайно, що такий "експромт" подабавєя бурсі і почалось масове "підбивання". Жиди почали кричати, та лаятись, а може хто кого з бурсаків й ломакою потягнув. Тоді старші бурсаки скомандували найбільш моторним "підбивати" всіх, хто зустрінеться, а самі одійшли на бік, чекаючи певного менту, коли ситуація набере бажаного характеру, щоб вмішатися самим. По команді решта бурси, що не мала коньків засіла за тинами біля берега. Серед ґвалту на річці видно було, як бурса почала випирати жидів з річки на беріг, на якому вже зібралось немало народу. Нараз звідти на поміч жидам рушили ковалі (теж жиди) з паліччям. Бурса почала одступати і заманювати противників на цей бік. Коли ті були вже майже по цьому березі, зза тинів вискочив бурсацький резерв і погнав ворога з криком та галасом на той бік. Але біля того берега жиди отримали нову підмогу і потисли бурсу знов назад.

Підчас цього відступу меньший Козлінський ішов на коньках "заднім ходом" і не помітив, що наближається до ополонки. В азарті битви він не чув, як його попереджували й кричали. Мент . . . і він у воді! Зразу вся баталія завмерла на самій високій ноті, бо, як бурса, так і жиди налякались того що сталось. Перші кинулися рятувати хлопця, а другі швиденько махнули на той бік додому. Козлінського звичайно витягли, бо "бобрикове" пальто не дало йому зразу пірнути в воду, але мокрий він був, як хлющ. В цей час в бурсі задзвонив дзвінок "до церкви". Одвести Козлінського куди небудь сушитися (до його квартири було далеко)

не можна було, бо спізниться до церкви — означало розкрити всю подію. Отож він так і пішов мокрий до церкви, там його заховали в натовпі, і він цілих дві з половиною годині стояв на церковній службі мокрий, і додому йшов мокрий. І . . . хоч би нежить схопив, або горло заболіло! Як видно, бурса не могла жалуватись на здоровля.

Взагалі, за шість літ свого перебування там, я не памятаю, щоб хто небудь серіозно захворів. Все зводилось до легкої перестуди, та для того, щоб пропустити як небудь лекції, й посидіть дома. В такому випадку на помешкання приїздив доктор Стефанський жовтою бричкою і парою добрих коней. Він був високий, сивий, дуже милий чоловік, і бурса його любила. Про нього ходила чутка, що він не доктор, а польський повстанець, що втік з Сибіру з краденим докторським пашпортом. Може до цієї чутки спричинилось те, що він ніколи ніяких ліків не давав. крім касторки (рицини), та хини в мікстурі. Так от, приїздив Стефанський, оглядав бурсака, писав йому рецепт, а потім наш сторож Митрофан з бурси приносив лікарство (побільшості тоді, як бурсак уже ганяв дзиґу по майдану, або заганяв "свиню в масло", або відбивав "цурку"). Мішанка хини була зроблена з якимсь сиропом, дуже гарно пахла, і хоч була скажено гірка, але разом з тим трохи кислуватенька. Отож всі оті мікстури хини випивав я. Мені дуже подобалось це лікарство . . . І як я тільки не заслаб від нього! Касторка ж ішла на мащення чобіт. Треба додати ще, що ми не мали лазні, а все таки у нас не було ніякої нужі.

Коли Стефанського не було дома, або він сам був хворий, до нас приїздив старенький доктор Миколаїв. Він був страшенно милий дідусь, увесь голений, з лицем темним, як та сіґара, що завше стреміла у нього в роті. Він нас потішав і розважав. А як розпитував про хворість, то це було коротко:

— Піть, кушать можеш? На двор, до вєтру ходіш? — от і все.

Ліки теж були тіж, — хина й рицина. Їздив він тако ж старою, як він сам, бричкою, в якій ресори були не сталеві, а ремінні, на яких висіла вся бричка й гойдалась, мов колиска. Коні теж були років по 25 кожний. Сам сидів в екіпажі, поклавши обидві руки на стоячу палицю з срібною головкою, в роті сіґара, на голові старий капелюх, а в холод якась кумедна шапка. Цілком картина з 30-х років XIX століття.

Але я ухилився трохи набік.

В 5 годині вечора від бурси несуться звуки дзвінка, який сповіщає, що всі повинні братись за книжки і не мають права виходити з квартири. Спершу подавався полуденок, а потім сідали за книжки. Звичайно, коли це було літо, то всі готовили лекції на дворі, де кому подобалось. Для цього бурса ще з ранньої весни починає собі будувати ріжні "бесїдки" (альтанки) в затишних куточках в садку, коли такий є, а коли нема, то на городі, або десь на камінцях на Свавільці. У нас, на квартирі Федорченка, була побудована на городі, між двох осик гарна альтанка з хмелю, який вився вгору по тичинах. Крім того, кожний бурсак окремо знаходив собі десь у дерезі, чи кущах куточок, деб йому ніхто не перешкаджав готувати лекції, чи підготовлятись до іспиту. Коли ж діло було в осени, або зімою, то приходилось вчитися в хаті. Я колись років через тридцять приїхав до Богуславу з Федьком і заходив до Федорченка, де ми колись жили бурсаками. Крім хазяїнів, які померли, все зосталось так, наче ми виїхали звідти вчора. Навіть ті ліжка залишились, на яких ми спали. Боже, які тісні це були кімнати! Я просто не міг збагнути, як можна було в таких двох звичайних селянських кімнатах помістити десять бурсаків. А тож ми тілько спали в двох кімнатах, а вчились в одній! Уявляю собі, що то за повітря було в хаті.

Як зараз, пригадую темний осінній вечір. Через вікно в хату дивиться пекельна тьма. Вітер шумить по шибах у вікні і по соломяній стрісі. На столі горить нафтова лямпа, а за столом десять хлопців. Той пише, той щось "зубрить" напамять, той "вишукує слова" в лексіконі, а той рішає якісь аритметичні задачі. Говорити, або сміятися нікому не дозволялось, — "діжурний" зараз опереже тебе лінійкою. Але бували випадки, коли й сам "діжурний" виходив поза межі своїх обовязків, і можна собі уявити, який то був переляк, коли серед гармидеру та сміху враз відчиняться двері і увійде надзіратель, або, не дай Боже, інспектор, а ще гірше сам Стернов — смотритель . . . Починаються ріжні допити та слідство: хто, як, коли і т. д. А не дай Боже в хаті накурено! О, тоді держись бурсо! Зараз всі повинні дихнути на начальство, щоб почув, хто курив, а потім трус. Обшукується все: шуфляди в столі, всі наші скриньки, кожний куточок в хаті . . . А табаку нема, бо він захований під столом: з середини в столі прибивається чотири цвяхи, а на них прилажена коробка з тютюном, так що навіть, як заглянеш під стіл, то не побачиш, де вона. Ще обдивляються пальці, чи не закурені, а також обшукуються кишені. Але таких випадків було не багато, бо курити в хаті боялись, — бігали на двір.

Памятаю ще один осінній вечір, що врізався мені в памяти навіки. Сидимо ми за книжками. Коли це з кватири Піньонжка прибігає Олекса Цвітковський (був тоді в 4 кл.) до свого приятеля Якова Лебедовича. Почали щось говорити в сусідній хаті, але такими стурбованими голосами, що ми всі зразу ж перелякались. Потім когось послали до сусіда кожухаря Ободовського за пістолєтом, і, коли його було принесено, вони обидва кудись пішли. Памятаю, як зараз, обличчя Цвітковського: гарне лице нахмурене й бліде, руки ніяк не можуть скрутити довгої цигарки, бо трусяться від хвилювання.

Він нічого нікому з нас не сказав, а чекав поки одягнеться Лебедович. Ми зостались в хаті у великім страху. Якось тоді уже стало відомим, що парубки зараз повинні були устроїти перед вікнами Катерини Піньонжикової скандал: кричати "кабак!" (за Цвітковського).

Спершу треба сказати, що таке отой "Кабак". То був такий звичай в Богуславі реаґувати на порушення дівчиною певних традицій в поводженню. Цей звичай, як показує практика, міг вживатися і для цілей помсти, коли наприклад дівчина дає перевагу хлопцеві не свого шару суспільства. Тоді хлопці, обсудивши справу, збираються одного вечора перед вікнами дівчини, один виголошує скарбіозні вірші, а гурт в кінці кожного вірша кричить "Кабак!" Це фактично приносило дівці неславу і вважалось, як публична образа. Як реаґували на це богуславські обивателі, не можу сказати, бо в той час мене такі справи не цікавили. Справа, про яку я розказую, вийшла через те, що гарна Піньонжикова Катерина не звертала уваги на богуславських хлопців-міщан, а давала перевагу "паничеві" Олексі Цвітковському. Тут безумовно грало ролю ще й те, що вона вважала себе панянкою, бо батько її був писарем при Богуславській поліції. А була вона дійсно гарна, до того ж і вдягалась не по міщанськи, а по "благородньому". Одним словом був привід для "Кабака".

Коли Цвітковський і Лебедович вийшли, ми затихли і почали чекати, що то буде. Довгенько ждали. Коли це серед нічної темряви розлягся високий баритон і почав на зразок церковного читання витягати непристійну пісню для того випадку.

Ми з притишеним віддихом чекали стрілу, бійки і т. д. Нічого цього не було. Потім Цвітковський в наших очах був героєм і Дон Хуаном, до кінця того року, аж поки він не перейшов в Семинарію. Ми малі якось особливо дивились на нього при зустрічі.

В такі осінні вечорі лячно було виходити надвір, бо

у воздусі завше було чутно шум води, то Рось бігла та шуміла по камінню, і це надавало всьому якогось трівожного настрою. Особливо я боявся виходити після того, як побачив похорон судді Аробажина. Він жив над "Шумом", на високім березі, в старому будинку з високим соломяним дахом. Будинок був якийсь страшний, стояв в запущеному садку, наводив на нас страх, як і сам хазяїн його. Ми часто бачили його, як ходили туди гуляти — високий з сивою бородою, суворий. Високий беріг Росі здіймався там скелями над невеличким порогом, по котрому мчала вода, рвучись між камінням, і шум від неї завше стояв в воздусі, це і звалось "Шум" або "Шумок". Суддя помер в осени і ховали його над вечір. Я вперше бачив мерця і дуже боявся потім. Занесли його звечора у Покровську церкву і зоставили там до ранку. Памятаю сіре небо, високу вербу над дорогою проти Гдішинського хати; двері в церкві відчинено і видно, як над труною горять свічки, а навкруги так страшно, що сказати не можна. Потім довго я не міг залишитись в порожній хаті, або в темноті, — все ввижалась труна, та свічки.

У вісім годин вечора знов чутно дзвінок. Бурса вечеряла, і потім до 10 години була вільна. Тут кожний або читав, або кінчав свої лекції, або заводив з ким небудь яку гульню.

Але у вільний час бурса не тільки бешкетувала, або грала в ріжні бурсацькі іграшки, але й займалась мистецтвом. Спів був необхідною приналежністю життя. Співала ріжні пісні: українські, російські й штучні. Деякі з них я хочу занотувати, особливо російські, бо на них одбивається епоха й смак того часу.

Так, з Пушкіна: "Там гдє море вєчно плешет", "Над озером в глухіх дубравах", з Лермонтова: "По сінім волнам океана", "В полдневний жар в долінє Даґестана", невідомих авторів—"Что затуманілась зоренька ясная", "В свой край возвратясь із дальокой страни", народні — "В

деревнє жівал, метьолкі вязал", "Гуляєт по Дону казак молодий", і ще щось.

Мене особливо вражав навіть тоді вірш і спів такого твору: звався він — "Праведнік і грешнік".

Грешнік: "Страшно в могілє, хладно, ужасно,
Вєтри там воют, гроби трясуться,
Бєлия кості стучать (2).
Праведнік: "Тіхо в могілє, мірно спокойно,
Голуб с голубкой там отдихают,
Голуб на вєткє сидіт (2).

Більше слів не було. Це було щось подібне до якоїсь мініятури, чи епіграфу, і в такім вигляді було записано в співанику у кожного бурсака. Я забув сказати, що звичай мати співанники, та записувати кожну нову пісню, чи гарний вірш, був дуже поширений у нас в Бурсі (мабуть еволюція "альбомів" XIX ст.). Я цього "Праведника" списав у Саніка Пашковського. Не меньше враження робив на мене заупокойний глас, на який співав оцей дивовижний вірш:

В свой край возвратяся із дальнєй страни,
Трі путніка в гості к старушкє зашлі.
Пріймі, пріюті нас на тьомную ночь.
А гдє же красавіца, гдє твоя дочь?
— — — — — — — — —
В светліцє свєча пред іконой горіт,
В светліцє красавіца в гробе лежіт.
Вот первий вошол, покривало поднял,
І мертвую в блєдни уста цєловал.
"Ах мілая, мілая, ти умерла,
Ти мною навєкі любіма била!"
І щось в такому роді далі.

Багато співалось салдатських пісень, таких як: "Салдатушкі, браво ребятушкі, а гдє ж ваші жони?" при чому наголось робився такий: Салдатушкі, браво ребяту-

шкі". Або — "Как под горкой, под крутой гулял майор молодой", чи "Салдат празднічка дождьотся, як свиня водкі напьотся" і ще якісь.

Були тут і відгомін Кавказької війни (1812-1875), наприклад: "На чістом полє огоньок", Кримської (1855-56): "Да вскіпіт фіал заздравний", і Турецької (1877-78): "Шумі Маріца".

Або такий шедевр:

"Мєтьолкі вязал, в Москвє продавал (2)
В Маскве, в Маскве (2)
В Маскве продавал.

Аднажди я єхал Бальшою Ямской (2)
Бальшою, бальшою (2)
Бальшою Ямской.

Увідєл я деву прекрасну собой (2)
Прекрасну, прекрасну (2)
Прекрасну сабой.

Прекрасна дєва в акошке сідіт (2)
В акошке, в акошке (2)
В акошке сідіть.

В акошке сідіт, платочком маніт (2)
Платочком, платочком (2)
Платочком маніт.

"Мєтєльнік, бєздєльнік паді-ка сюда (2)
Паді-ка, паді-ка (2)
Паді-ка сюда!"

В приспіві сопрани й альти дрібненько вичитували: "прекрасну, прекрасну, прекрасну, прекрасну", а баси з тенорами гуділи як дзвони: "собой, собой, собой, собой!", тоді всі разом: "Прекрасну собой".

Крім того співалась якась пісня про котру казали,

що вона спеціяльно для "майовки". Початку не памятаю, але кінець такий:

"Ми тебя любім сердечно,
Будь нам начальніком вечно,
Наші зажег ти серця,
Ми тебя любім отца!"

(Далі нотні приклади — 13 номерів).

Найбільше співали українських пісень. Найулюбленнійші були такі: "Ой, у полі сніжок летить, а в долині козак лежить", "Ой, у полі верба, під вербою вода", "Ой, чумаче, чумаче, життя твоє ледаче", "Ой, гаю мій гаю", "Ізза гор-гори, їдуть мазури", "Ой, зіма, зіма ти холодная", "Ізза лісу темного, ізза садика зеленого" (некрутська), "Було літо, було літо", "Ой у лузі, та щей при дорозі червона калина", "В Таганрозі в лузі", колядки і багато других (дивись додатковий список).

Були такі пісні, що передавались в бурсі з покоління в покоління, а були й нові, які появились уже при мені. Так напр. деякі семинаристи із нашої бурси, заїзджаючи в Богуслав, привезли пісню — "Гей, ну хлопці, славні молодці" (на голос "Гей не дивуйте"), "Та туман яром, та туман яром, мороз долиною", "Та туман яром котиться".

Бувало й так, що вигукували на панахидній VIII глас: "Блаженних" —

"Їхав піп Макарій
На кобилі карій
І вовк йому повстрічашеся,
І кобила іспугашеся,
І Макарія понесе;
І сє бисть глас з небесе:
"Саб, тпру, цабе!!"

Або на VII глас:

"Їхала Хима з Єрусалима

Старою таратайкою, сивою кобилою.
Таратайка скрегоче, кобила йти не хоче!"

Чи на II-й глас:

"А з вечора приморозило (2)
А до ранку дрібний дощик ішов.
— — — — — —
Козаченька приморозило
Чорнявого ізморозило
Під віконцем пізно стоючи".

А ось III-ій глас:

"Раз отець Кондратій
Со пречистою своєю братією
Гряде на христини до куми Горпини.
Зрю: на столі сивухи
І множество складкой варенухи —
Аз возвеселихся, і зіло упихся.
Со пречистим своїм духом
Под столом заснухом".

(подав П. М.)

Я думаю, що це був відгук ставого способу заучувати гласи. Бо у старих дяків був такий спосіб (про це говорить в своєму виданні Обіхода Абламський), як мені розказували такі старі дяки, як в Росішках Красовський: на початок кожного гласу було окреме речення. Зараз не можу згадати всіх речень, але пригадую скілька на такі гласи:

I — Ішов чернець із манастиря,
II — Стрітив його другий чернець:
III — "Ой, куди ж ти, брате, ченче грядеш?"
IV — "Іду во град, брате, чи жива моя мати".
V — . . . .
VI — "А вже ж твоя, брате, мати давно вмерла!"
VII — . . . .
VIII — "Уви мні, мати моя!"

Звичайно, що такий російський скарб музичний, про

який я згадав раніш, не міг впливати на наше музичне виховання, бо крім того, що взагалі він був ніщо, він ще більше теряв у своїй дешевенькій ціні поруч з українською піснею. А через те наш світогляд складався під чаром народньої пісні, яка надавала, так би мовити, "тонус" усьому тому періоду нашого дитинства в бурсі.

Великий вплив робили скомпліковані церковні "партеси".

Всі ці пісні і багато других бурса співала вечорами хором, і співала дуже добре. Не кажу уже про те, що всі масові прогульки, чи невеличкими компаніями завше зєднувались зі співом. Голоси були дуже добрі — крім сопранів та альтів, були добрі тенори й баси. З тенорів памятаю Мишку Павловського, а з басів — Куліковського, та баритона Тихона Проценка. Бувало, де тілько збереться три бурсаки, там зараз же лунає пісня.

Крім слів до пісень, багато переписувалось нот. Але ноти у нас були більш духовні, так що, як колись Кирило Радзієвський дістав зошити з чистими нотами для скрипки (без слів), то я страшенно зрадів, і уже не памятаю за яку ціну випросив собі один зошит, де були вальси: "Тігрьонок", "Дунайскія волни", "Невозвратноє время", "Долорес", "Теплий вєтєрок",; та польки: "Гусарская", "Дєнєґ нєт!", "Надя", "Катя", "Сіротка"; мазурка — "Гуляй душа", та марш — "Бракосочетаніє".

Я просто не міг надивитись на ці ноти, що крили в собі чисту музику без слів, а що я сам читав ноти чудово, то я скоро оті всі танці співав на голос, та завчив напамять, так що й досі памятаю.

Крім співу багато бурсаків захоплювалось малюванням. Хоч у нас його не навчали, але багато бурсаків самі змальовували деякі образки, як уміли, а потім, як я уже казав, приїхав Богородицький, та почав дещо вчи-

ти малюванню, але дуже мало. Памятаю, що я сам дуже захоплювався цим і багато змальовував ріжних гравюр з книжок.

Крім їзджения (сковзання) на коньках в зимі, для бурси найбільшою насолодою, а разом з тим і розвагою в літку, було купання в Росі. Через те, що квартир було багато і при тому в ріжних місцях, то контролювати купання, аби уникнути нещасних випадків, не можна було. Тож нам заборонялось купатися коли хто хоче, а дозволялось купатись тільки в певних місцях Росі і то по дзвінку, та в присутности надзірателя. Це місце було біля Піньонжка, — там Рось була тиха й негли-бока. Купатися ж біля парому, де вона була широка й глибока, катеґорично заборонялось. А найтяжча кара була за купання в "Шуму", про який я казав. Це було найнебезпечнійше місце. Часто було так, що менчі кляси купались біля Піньонжка, а старших водили на "Плоский камінь". Це було праворуч від того місця, де купались всі, близько до бровару, та біля Гамарникова млина. Там був плескуватий великий камінь, який постепенно схилявся до води. На ньому було чудово не тільки роздягатися, але й скакати у воду, досить глибоку й спокійну.

Нижче за Гамарниковим млином та греблею був отой "Шум". В цьому місці скелі здавлюють Рось і перегороджують її порогом з каміння. Вода проривається через ці каміння і досить сильною бистриною з шумом летить вниз, утворюючи чортории (вири), та протилежні течії. Щось в мініятурі похоже на Ненаситець на Дніпрі. Тут дійсно купатися можна було тільки тим, хто умів добре плавати. Спершу кидаєшся у воду зпід високої скелі, що нависла над водою (цілком така ж скеля на Ненаситцеві). Перша струя не дуже широка, але дуже швидка вниз, а потім звертає й виносить на досить вигідний камінь, звідки можна легко вернутись до того великого каміня, що навис над водою. Це так і роблять

не дуже вправні плавці. Більш сміливі можуть перескочить цю течію і попасти на продовгуватий камінь, що лежить посеред річки. За ним іде уже широка струя води дуже сильна з чорториями та рівнобіжною протилежною течією, що відносить назад угору до порога, а звідти знов кидає у першу струю. Тут треба уже добре плавати, та знати, де яка течія.

Отож, коли зразу з середнього каміня скочити у воду (так "достають дна"), то течія підхоплює, і поки ти йдеш униз, вода принесе тебе до якогось каміня в глибині, об який ти стукаєшся ногою і береш напрямок вгору, з води. Коли виринаєш, то ти вже так далеко, що треба досить багато проплисти, щоб добратися до головного прибережного каміня. Це одна штучка.

Друга полягає в тому, що ти стрибаєш в воду, переборюєш течію першу і попадаєш в другу з протилежним напрямком. Вона несе тебе вгору наче проти води, до самого порога. Тут можна вилізти на камінь, до якого другою дорогою не доберешся, і трохи відпочити. Потім стрибаєш у воду в першу течію, і вона несе тебе вниз, далеко, через маленькі вири, які треба теж побороти.

Третя штучка, — це побороти першу й другу течію і виплисти аж на протилежній беріг, дикий з високими скелями. За ним починається пустинний острів. З цього неясного досить опису видно, що купатися в "Шумку" було небезпечно для того, хто не вмів добре плавати. Але бурса уміла добре плавати, а через те й "Шумок" був завше повний.

Я навчився плавати в "пригтовітельному клясі", сам не знаю як, але памятаю, що після того, як почав тонути: хтось мене потягнув на глибоке місце й кинув. Я зразу ж упірнув, напився води, але зараз же виринув, та почав щось робити руками й ногами. Тим часом мене витягнули. Це була перша лекція плавання і досить успішна, бо уже через який місяць я чудово плавав, і до кінця

бурси вважався одним з найкращих пливців. "Шумок" став для мене потім найкращим місцем для купання.

Біля парома Рось була широка і ми часто бились об заклад, хто більше разів її перепливе. Я перепливав її туди й назад два рази без відпочинку.

Так ото ми могли купатися з дозволу начальства, та під його доглядом, і тілько в певний час. Розуміється, що цього ніхто не придержувався і всі купалися, хто коли захоче, а крім того щей в положений час "з начальством". Були такі артисти, що не вилазили з води цілими днями. Я вже казав про Касяна Войтовського, вічно чорного, або червоного від сонця (особливо ззаду).

За це начальство накладало на нас досить "оригінальну" кару (на тих, кого зловило). Їх всіх посилали до Бурси, та садовили під парканом на сонце, відбираючи шапку, книжки, взагалі все, чим можна було закрити голову, щоб не палило сонце. А палить воно в Богуславі в червні місяці досить добре. Скілько призначалося сидіти "на солнишкє", я не знаю, але знаю, що коли брусак почервоніє, а в очах підуть вогневі круги, тоді його знімають з "поста" і він біжить у бурсу, та поливає голову холодною водою. Цеб то коротко кажучи, доводили до соняшного удару. І це робило начальство. Якому дурневі прийшла в голову така ідея, я не знаю, а слід би було навіть занотувати в педагогічних аналах.

Крім купання, на річку нас тягнуло "печерування" раків та риби. Як раки, так і досить велика риба, така як головні та сомки ховались в печерах під камінням. Їх ловили руками: поринаєш у воду, знаходиш печеру, закладаєш туди руку, а рак тебе зразу щіпає за пальця. Тут його й тягнеш надвір. Бувало, що попадались дуже великі раки й головні. Наші бурсацькі риболови, як Касян Войтовський, мокли у воді цілими днями, а сушились голі на сонці. Звичайно, що разом з рибою та раками вони ловили в бурсі двойки, та одиниці, а потім

"переекзаменовки", та другі призмности. Але для справжнього спортсмена такі перешкоди не мали ваги.

Коли я заговорив про сидіння "на солнишкє", то треба сказати і про інчі кари, які на нас накладало начальство. Самою звичайною карою був "карцер". Справжнього карцера у нас не було, а так звалось, коли після обіду сидіти в клясі до 4 годин дня, або коли кара тяжка — до 8 вечора. Сидів і я не раз, як до 4, так і до 8 годин. До 4 сидіти було весело, бо завше клас був повний, тілько що їсти хотілось здорово. А от до 8, це була справа інча. Тут тебе одводили нагору в якийсь закалабок біля учительської кімнати. В тому закалабку була драбина на горище. Там тебе замикали, давали свічку і залишали одного. Коли починає смеркати і в твою келію дивиться чорна ніч через велике вікно, а по залізному даху гремить вітер, та ще коли, не дай Бог, погасне свічка, — отут то наберешся страху. А коли випустять, — та йти до дому через темний майдан! Кругом ні душі, ззаду кладовище, темно, хоч око виколи . . . Поки дзвінок "на вечерю" калатає, доти біжиш, що духу, щоб більше пробігти, потім, як перестає дзвонить, ідеш тихенько, та все приглядаєшся, чи нема на твоїй дорозі якогось страхіття. Коли знов задзвонить, ти знов летиш мов несамовитий, аж поки прибігаєш додому сам не свій. Але товаришам не можна показувати, що ти боявся, бо пропаде весь чар твого "геройства", який надає тобі оте сидіння до 8 години! Я добре памятаю оту площу, через яку не раз приходилось бігти темними осінніми вечорами.

Накладались на нас і гуртові кари. Наприклад: в маї місяці, на іспитах, бурсаки з нашої квартири та з квартири Бабенка (що була проти нас через дорогу) гуляли в "скраглі", але чогось не в дворі, а на дорозі. В цьому місці на дорозі була колись ковбання, засипана цеглою і сміттям. В цей час в будинку Бурси щось мурували і возили туди цеглу і глину по цій дорозі. Ко-

ли валка з глиною їхала там де ми гуляли в скраглі, то коні розвалювали наші городки. Бурсаки почали сваритися з візниками, а далі сварка перейшла в бійку і хтось з візників потягнув якогось бурсака батогом. Тоді бурса взяла візників "в каміння" і закидали їх тою цеглою, що валялась по дорозі. Я не памятаю, щоб кого ударили. Але візники привезли глину в Бурсу та поскаржились інспекторові на нас. Прийшов інспектор Саббатовський (Арістарх Гаврилович), чудовий, милий і добрий чоловік, який, при доброму серці, завше мав суворий і грізний вигляд, щоб лякати бурсаків та підтримувати "дісціпліну". Ми всі дуже любили його і не дуже боялись. Розслідувавши справу, він не знайшов кого небудь окремо винуватого, а через те наклав на наші обидві квартири домашній арешт на тиждень: по обіді ми не мали права вийти на двір, а повинні були сидіти в хаті, та "займатись лекціями". Як раз наші квартири були проти його вікон (він жив в будинку Бурси), і, хоч далеко було щоб бачити звичайним оком, як то виконували його наказ, але в далекогляд можна було бачити. Врешті після обіду ми всі вилазили через задні вікна на город, а звідти йшли куди хто забажає. Двір же перед фронтовими вікнами був порожній. І виходило, що ми всі сидимо в хаті, та "зубримо" наші лекції, тоді як нашого й духу не було не те що в хаті, а біля двору. Всі розходились, як найдальше. У вечері ж, після занять, ми всі роздягались у хаті, вилазили тими ж вікнами в город і бігли голі до Свавілки купатися. Я ніколи незабуду цього надзвичайного купання, — темна ніч, темна вода, страшні верби над водою, і ледве помітні білі плями каміння. Не забуду й того почуття свіжости після купання, коли прибігаєш мокрий в хату, та наскоро обтершись рушником, кидаєшся в постіль.

Одного разу ця ідилія була порушена смотрителем Стерновим, що завше наводив на нас жах. Ми зговорились винести ліжка на двір і спати на свіжому повітрі,

бо ночі стояли теплі, а в хаті було душно. Тілько що винесли ліжок зо двоє, коли бачимо, — в темноті біліє соломяний бриль Стернова. Не можна розказати, який переполох піднявся серед нас! Поки він успів дійти до нашої хати від Гдішинського, ми не тілько втягнули в хату ліжка, але й спали "мертвим сном", кожний на своему місці. Так що йому прийшлось нас будити. Всі встали "заспані" . . . він подивився по хаті і пішов до чорта. Не памятаю, чи цілий тиждень ми були під цим вигідним для нас арештом, але спогадів про нього зосталось чимало.

Всякий, хто нахватав на тижні двойок, повинен був зявитися в суботу до інспектора на "распеканцію". А ті хто одиницю—до смотрителя. Завше набиралось і тих і других осіб по десять. До чого це приводило і які наслідки давало, я не можу сказати навіть тепер. Приходили ми . . . За хвилю виходив смотритель, чи інспектор, і починав кожного розпитувати, за що він отримав двойку, чи одиницю. Тут же читалась "нотація", а бурсак робить вигляд, що плаче, а тим часом, закрившись рукою, мастить собі слиною очі. Цікаво, що це все бачили й знали не тілько ми всі, а й той інспектор, чи смотритель. Це тілько вчило нас брехати. Правда, що Стернов іноді був в поганому настрою, тоді в ход пускались руки, чи навіть бляшана лопатка для вугля, як я уже розказував. Але все таки не було часто.

Найстрашніша провина — це було палення тютюну. За неї садовили в карцер до 8. години вечора, і зменьшували "балл" (одмітку) по "поведєнію" (поводження) в відпускному "білєті".

З малих провин — було ходження в містечко без дозволу начальства. А ходити туди ми любили. Там у жида Чорненького було стілько цікавих для нас річей, починаючи від ножиків в білих черенках з написом — "Завялова в Ворсмє" (коштував 25 копійок, а то й 40!), та кінчаючи різною бакалією, якої ми не купували, а

пильно оглядали. Були й такі майстри, що бувало розглядають ножики (кишенькові), і ніяк його не вдовольниш, — і той поганий, і той негарний! А Чорненький викладає, тай викладає на прилавок ножик за ножиком, аж поки не згубить їм лік. Тоді бурсак, розхвалюючи який небудь ножик, так ловко клацне, пальцями, що кожного разу один з ножиків опиниться у нього в рукаві. Таким робом жадного не купить, а принесе додому два, чи три. Але таких "одчаянних" бурсаків було мало, це уже були справжні "герої", яким ніяка справа не була страшна.

І спитати тілько, якого чорта ходили ми у те брудне містечко? Весною по згористих вулицях сунула в Рось лава болота, наче лава з вулкану; кінне сполучення переривалось на місяць, а ходити по містечку можна було тілько пішки, перескакуючи з камінця на камінець! Всі хто приїздив до міста, залишали коней за містом, а покупки робити ішли пішки. Всі будинки в цьому забутому Богом місті були деревяні, чорні, напів-зогнивші, і горіло воно що літа страшенно. Перший великий будинок на два поверхи поставив був жид Гінцбург (здається). Цей будинок був як біла ворона серед чорних, домінував над усім містечком і тільки підкреслював його убогість, та невиглядність. Нам же було цікаво туди ходити, бо це була ціла мандрівка в стилі Майн Ріда, чи Густава Емара.

Спершу треба було йти-скакати по камінцях, потім довгою, чорною, мягкою і якоюсь непевною греблею через річку, біля млина. Далі вгору смітниками, які смерділи овечими шкурами та ріжним паскудством, що викидали обивателі-жиди позад своїх брудних хатинок. Далі, уже в місті — вузенькими вуличками, обставленими ріжними крамничками—"лавками", де у вікна виглядають якісь чайники, шклянки — брудні, замурзані; якісь вила, тройчатки, лопатки; над дверми висить шматок червоної китайки ("кумач") —- це крамниця з тканинами, а з других смердить оселедцями — бакалія; а

коли чути свіжою шкірою, — то чоботи, або упряж. А там далі намальовано великі ножиці, а під ними чоловік в простирадлі з намиленою бородою — і більш нічого. Зрозуміло! Ще далі пахне свіжим мясом, на дворі біля дверей висить туша якоїсь скотини, а на маленькій дощинці написано: "продажа християнського мяса", цеб то, не кошерного. А там ще вище, вулиця за вулицею, дійдеш до площі — "торговиці", за якою на видному гарному місці стоїть костел, жовтобілий, а за ним починається ліс, що веде до Мироновки. Звідси чудовий краєвид на Богуслав.

Коли ж спускатись вниз по головній вулиці до порома через Рось, то збоку буде камяна Троїцька церква, негарної московської архітектури, якась несимпатична, завше напів-облуплена, а в сірі осінні, чи весняні дні, якась обдрипана серед цього чорно - брудного містечка, В ній дзвін поганий і не дзвонить, а якось гавкає: "Ґав, ґав, ґав!!" І це так підходить до самого краєвиду, коли дивитись на нього від Федорченкової кватири: вечір сірий, майже чорний, вода безупинно шумить по камінцях, ворони кричать, як несамовиті; над чорним, наче купа гною містечком, висить туман, а з того туману чутно: 'Ґав, ґав, гав!", таке старе, та чуже, як той піп Мирон з тої ж Тройці . . .

Коли спуститися майже до самої Росі біля парома, то з правого ж боку крутою, жовтою глинястою кручею піднімається висока гора, а на ній стоїть сіре, під зеленим дахом "Двухласноє Учіліще", біля якого, як і у нас у бурсі, стремить високий стовп, а на ньому під дашком висить дзвінок, що скликає з містечка учнів на лекції. Та глиняста круча, та отой несимпатичний державний будинок надає всій горі якогось неприємного кольориту.

Але з тієї гори такий краєвид, якого трудно де небудь знайти! Через років тридцять я був в Богуславі та заходив на ту гору, в садибу попа Ципріяновича — далекого мого родича. Я був просто схвильований від тієї краси, яка

розкрилась передо мною. Внизу слалась Рось, спершу лугом праворуч під високими вербами, де ми колись купались. Далі вона переходить на каміння, розбивається на окремі струмки, що невпинно шумлять, як і колись шуміли за мого дитинства. За Росю в садах поховались гарненькі біленькі хатки обивателів. Далі площа з Покровською церквою і білим будинком колишньої нашої бурси. Ще далі, наче між берегами Росі, чумацькою шапкою піднімається гора, а на ній біла церква монастиря з високою дзвіницею та білою стіною, яка наче перстнем охвачує весь монастир. А ще далі синіють ліси Хохітви, де колись малим хлопцем я блукав з товаришами, та співав пісні бурсацькі. Все це під ясним сонцем, ласкавим та рідним, виглядає таким спокійним, таким близьким, таким свіжим, наче й не було тих сорок років, що промайнули, як один день . . .

Милий, милий мій Богуславе! Таким гарним ти був мабуть і тоді, коли по твоїх майданах гуляла Маруся "Богуславка", та ота Бондарівна, про яку й досі співають . . .

А з цеї гори дивився на тебе отой філософ Балабуха разом з своїм автором Нечуєм, такий же "Академист", та щей тої ж Академії, як і я, та отой Нечуй (Левицький).

На твоїх гноїщах не раз текла людська кров і від татарського лука, і від польської та козацької шаблі, та гайдамацького ножа.

А тепер, як в тому Чигирині, — "базари, — де військо червоне, як море" колись гуляло . . . Спи ж, повитий жидовою!

Від минулого зосталась одна стара деревяна Троїцька дзвіниця (мабуть ще XVII ст.), що притулилась до нової камяної, наче баба жебрацька під церквою . . .

— — — —

Крім забавок та гулянок по околицях Богуславу бурсаки любили дуже читати. Бібліотека у нас була не дуже то велика, але для бурси вистарчаюча. Книжки видавали

кожного тижня. Перечитану книжку треба було повернути разом з зошитом, куди записувався зміст прочитаного. Найулюбленними авторами були, звичайно, Майн Рід, Густав Емар, Фенімор Купер, та Жюль Верн. Зачитувались також казками Андерсона, та іноді писаннями мандрівника Честякова. Такі ж речі, як Толстого "Разскази із Ясной Поляни" абсолютно не подобались хлопцям. В них було багато чужого нам кацапства, та відчувалась інстиктовно надуманість та нещирість, і через те симпатії вони не викликали ніякої. Зате така книжечка, як "Хрустальноє Сердце", якої автора ніхто не знав, бо перша сторінка була вирвана, перечитала вся бурса і, я думаю, не один хлопчик (як я грішний) тихенько плакав над нею. Найбільше подобались мені ріжні мандрівки з описами самих страшних, але дійсних пригод. Я память, що ніхто не брав книжки "Природа і охота" (не знаю автора), бо то була дуже велика книжка розміром, і якось не викликала цікавости своїм зовнішним виглядом. Але я раз таки взяв її, і як почав, то так і не кинув до самого кінця. Читав я багато, любив читати ще з дому. Ще як мені було років з вісім не більше, я перечитав вдома багато книжок, найбільше французьских романів-премій до якогось журналу. Особливо памятаю "Евеліну ля Ҡорбель", де фіґурував якийсь падлюка Моріц, що вбивав своїх любовниць, затикаючи їм отруєну шпильку в голову. Я ненавидів його від усієї душі. З російських (ще дома) мені найбільше подобалась "Мілорд Каторжнік" (здається роман Гейнце), де фіґурують сибірські бродяги-варнаки, та ріжні страшні, загадкові типи. От же можна собі уявити, яке враження після того всього хламу зробили на мене журнал "Записки о Южной Руси" та Данілевського "Бєглие в Новоросії", де на світ денний витягнута була Україна, хоч і марґаринова. А потім уже в бурсі, як грім з неба на мене упав Гоголь. Я просто одурів від його оповідань з українського життя. Тоді у мене ясно спалахнув огонь свідомої любови до

рідного краю і його історії. Саме найбільше враження на мене робила "Страшна помста", та "Вій". "Тарас Бульба" з своїми довгими періодами не дуже то мені подобався. А "Мертві душі" цілком були не до смаку. Моєї уваги не минув ні один співак, журнал "Основа", "Енеїда" — любима лєктура бурсаків, "Наталка Полтавка" . . .

Так ото ж почну знов з початку. Оселили мене на квартирі Федорченка. Прожив я там три роки, включно до 3 кляси. За ці три роки памятаю на тій квартирі таких бурсаків: Тарнавичі — Іван і Костя — мій товариш; Володимир Олександровський — старший син нашого дяка; Іван Ходзіцький (з Будищ), Іван Шокало, з тогож села, що й Тарнавичі — син селянина; Микола Крижановський з Неморожа (Ніколай 2-й, як він значився в списку); Яків Лебедович (з Тарасівки ж, — син дяка), потім наш зять; Кирило Радзієвський (з Комарівки), Володимир і Степан Григоровичі (з Лисянки), Петро Корнілєвський, та Макар Крамаренко (з Пидинівки) — наш "старшій". Всі вони були дуже милі гарні хлопці. Ніхто нікого не кривдив. Наш "старший" — Крамаренко був дуже серіозний і добрий; він завдавав тон усій квартирі, через те ніякого хуліґанства не водилось. Іноді тільки бються Тарнавичі з Шокалом, або Олександровський потягне через вікно за бороду старого Гершка — палітурника. А яких особливих оказій не траплялось.

Рядом з нами були сусідами: Ігнат і Микола Заржіцькі, Олекса Хміьовський, Порфир Петрушевський, Караванський, Касян Войтовський, Антін Кмита, Тит та Микола Крижановський (Ніколай 1-й по списку), Олекса та Андрій Цвітковські, Мик. та Полікарп Гдішинські, Методій Павловський (мій товариш), Санік Пашковський, Маєвськиий, Лука і Василь Козлінські, Іларіон Гаман (що так вразив мене читанням віршів на іспиті), Зах. Трембовецький, Пеньонжко (мій товариш). Це кажу тільки про тих, що в той час сусідили з нами на квартирах Ба-

бенка, Козлінської, Заржіцької та Пеньонжка. Згодом у мене були другі товариші та приятелі. Майже усі ці бурсаки носили свої прізвища, якими їх наділяла бурса, іноді так влучно, що треба було дивуватись. Так напр., Караванським звали у нас якусь паличку. Та паличка нічим не відзначалась, але хто бачив Караванського, то ту паличку без Караванського не міг мислить, як і Караванського без палички. Ходзінський Іван звався "Ходзівав", бо погано вимовляв своє прізвище разом з імям. Радзієвський звався "люлька", бо мав перебитого носа (перебив Ходзіцький цуркою); Крижановський 2-й звався чогось "Крисінська", чого — не знаю, знаю тілько, що це було похоже на "крису" (пацюка). Мене дражнили "Котом", не дуже влучно, хіба що созвучно, а через те це прізвище вживалось мало. Порфир Петрушевський звався "Патрохля" і т. д.

З цього туманного періоду мого життя у мене зосталось мало вражінь і всі вони були затьмарені тугою за домом, якимсь упередженням до нового життя, та цілком зовнішніми вражіннями нового місця, нових людей, нових учителів, та начальства, — всього нового, яке мені здавалось ворожим і страшним. Я не знаю, як би то я себе почував, коли б не було зі мною брата Федора, який уже звик до бурси і міг мене захистити, заспокоїти, коли треба, то пожалувати, як це він часто робив.

Тілько природа давала мені чудові, незабутні вражіння. Особливо вражала мене своєю свіжістю, та могутністю рання весна, може через те, що тут була Рось, яка весною так розливалась, та мала такий чудовий, бурхливий, сильний льодоход, якого я потім нігде не бачив. Памятаю той, якийсь урочистий, трівожній настрій, коли наближалась пора льодоходу. В ночі чутно якісь неясні шорохи від осідання ростаючого снігу, крики ворон стають сильніщі, радісніщі, воздух що дня тепліщає. Річка почорніла і на берегах міщани почали уже

готувати човни, та просушувати "підсаки", якими ловили рибу під час льодоходу. ("Підсака" — це причеплений до довгої ломаки обруч на чотири мотузки, а на обручі прилажений з сітки мішок. Коли льод пройде, або й під час самого льодоходу, рибалки стоячи на березі, чи де на камінї, закидають цю "підсаку" у воду, проводять нею у воді, доки хватить ручки, а потім витягають. Риби було в ній завше багато).

Якої небудь ночі враз почується у воздусі якийсь сильний шум і тріск, — Рось пішла! На другий день увесь берег покритий людьми. Одні ловлять рибу, другі просто дивляться. Річка мчить бурним потоком, крига лізе одна на другу, ламається, тріщить, шумить, напорючись на каміння; каламутна вода несе, що запопала по дорозі. Одного разу захватила млина з мельником-жидом Менделем і, серед крику та галасу, понесла вниз. Жид виліз на дах і звідти щось кричить, йому відповідають з берега, але за шумом води й криги ніхто нічого не розбере. Коли млина піднесло трохи ближче до берега, Мендель кинувся у воду. Витягли його переляканого, мокрого й холодного — зуби цокотять. Зараз же завели у сусідню хату. Звідти він вийшов через пів години й теж дивився з нами на річку. Я й тепер памятаю його обличчя, бороду, вбогу одежу і крупинку каші, що застрягла в бороді. Весь він такий добрий та смішний, а до того ще й переляк у нього не пройшов.

Як пройде вода і земля трохи підсохне, зараз же по зеленій траві починається гра в мяча та цурки. Задзвонять постові дзвони, почнеться Канон Андрія Критського, а потім "Покаянія двері", та "На ріках Вавілонських" . . . піст. Чим дальше, тим він більш докучливий, аж поки не приїде Петро (наш церк. сторож) робочими кіньми забирати нас додому на саму Вербну Суботу. "Верба бє, не я бю, за тиждень Великдень, недалечко червоне яєчко!" . . . А там і Страстний Тиждень з запашними,

духовитими на всю хату "бабами", з дверми, що не можна ними стукати, поки оті "баби" сидять в печі; з чудовими мазурками, з страстними свічками, жалібною плащаницею, чудовими співами, безсонною ніччю перед "Утреньою", цілоденним Великодним дзвоном, ясним сонцем, веснянкою коло Дудя на майдані; з радісними обличчами, з гостями, з довгими днями празникової скуки, чудової, якоїсь змістовної та красномовної . . . Коли б швидче той Петро приїзджав! . . .

Літа мої молодії, де ви ся поділи!
А чи в луги, чи в байраки геть од мене одлетіли!

А як повернешся в Богуслав! . . . Цвіте черемшина й бузок, Свавілка обставилась зеленими вербами, навкруги все таке свіже, таке зелене та радісне. В душу заглядає блакитними очима щастя. Чогось так приємно дивитися на отих Бабенкових дівчат, що й досі ходять прибрані по празниковому. А було їх аж чотири: Олена, Катерина, Марина й Ярина. Особливо гарна молодша Марина. Але й наша Хтодорця Федорченкова не гірша, коли не краща! Дивись, як вона отам сміється до челядника Захарка! А як личать їй оті дукачі на шиї! Єй Богу, вона такаж гарна, як моя сестра Домця. От якби її посватав мій брат Митрофан! Але він упадає за Пединівською панночкою Юлею Волковою. Правда, що й та дуже гарна, а головне — грає на пяно, та освічена. А Митрофан же такий розумний, скоро скінчить семинарію. Він не може одружитись з ким будь . . .

Або яка гарна ота дівчинка Грекова, що ходить в Покровську церкву з мамою. У неї такі гарні дві коси. Вона мабуть теж скоро буде вчитись. Не відомо, куди її віддасть мама, мабуть в ґімназію. А то була б вона там, де моя сестра Дора, тоді може б я познайомився з нею . . .

А далі почнуться ясні, теплі, травневі дні на іспитах . . . . Листя навкруги ще не вспіло потемніти, хвилює, мов

зелене море; Рось блищить на сонці так, що аж очі ріже, в небі летять маленькі, білесенькі хмарки . . . Ляжеш на спину і дивишся вгору, а на душі така солодка туга за чимсь далеким, гарним, невідомим. Хочеться, щоб сталось щось несподіване, прекрасне, радісне, не тілько для тебе, але для всіх, для всього світу, навіть для . . . отого осоружного Стернова. . .

Чогось пригадуються двоюродні сестри Люба й Маня Маяковські-красуні, особливо Люба. Вони живуть недалеко Богуслава, в Карапишах. . . От, коли б стало чудо і вони приїхали ! . .

Як я перейшов до 2-ої кляси мені уже трохи почало розвиднюватись, і я уже не так сумно переймав бурсацьке життя. Тепер уже я не вважався "малим", а справжнім бурсаком, і належав уже до тих, що творили бурсацьке життя. Кімната "класс 11-й" була на північ і виходила вікнами на містечко. З вікон одкривався чудовий краєвид: широкий майдан простягався від самої бурси до дороги; там видно було квартири — Федорченкову, Бабенкову, Заржіцької і Козлінської. Справа біла баня Покровської церкви, а там на горі містечко, і, як корона, жовто-біла будівля костелу. Любо було дивитися на цей краєвид, він справді був гарний! Але шкода тілько, що ми сиділи до вікон спинами, а лицем до катедри, що стояла під глухою стіною. Під час перерви між лекціями наша кляса меньше страждала від бурсацького ґвалту й метушні, бо була при сходах в долину на перший поверх. Найгірше було 3-й клясі, що була як раз посеред коридору. Від нашої гарної кімнати у мене чогось назавше зістались найкращі спогади, не дивлячись на те, що тут почали вчити греку і латину, які вилазили нам боком.

В другій клясі якось почалось більше звертатись уваги на свій зовнішній вигляд. Так що брат Федько замовив собі у шевця Кислінського чоботи "до вакси" з "бельґійського товару". Ці чоботи знамениті тим, що

головки у них були чорні, до вакси, але халявки, наче замшеві. Головне ж такі чоботи носили попи, й усі заможні люде. Тепер уже й табак купувався у Гейниха не той, що бурсаки завше курять (якийсь 16 коп. восьмуха), а фабрики Когена, в коробочці, на якій намальовано грубу одаліску, що смокче довгого цибуха. Коло неї розкладено коробочки з тютюном, та сиґарами, а зверху висять ріжні медалі з королями, та їх жінками. Збоку ж стоїть якась індіянка і держить в руках листя того ж табаку. Цей тютюн коштував 25 коп. восьмуха, був чудового жовтого кольору і страшенно гарно пахнув. Він мені дуже подобався і я його любив, коли розпаковували коробку, але курити не міг, бо він був дуже пяний. Взагалі, мені відбило цікавість до куреня після того, як ми з Федьком ще вдома поробили собі з бугили (бузина) люльки, понабивали їх тютюном з батькових недокурків, та накурились так, що я майже цілий день був хворий, та ледве Богу душу не віддав.

А стригтись почали ми вже не просто, а "під польку". Це нам робив парикмахер (стрижій) Бинчин, що ходив по квартирах та стриг бурсу по 5 копійок з голови. В той час у нас заведено було щось подібне до уніформи: блюзи під ремінний пояс. Через те, що ніяких ясних ґудзиків нам не "полагалось", так що фактично не було чим пишатись, як це робили "карандаші"-ґімназисти, то у нас вся увага була звернута на пояс з реміню, та пряжку на ньому. Важно було, щоб пряжка була не ясна, бляшана, легка, а "вороненної сталі", масивна, чорносиня. Шкіра повинна бути грубою, а сам пояс широкий.

Крім цього всього ми захоплювались ще ріжнокольоровими чорнилами, які робили з фуксини ріжних кольорів: червоної, синьної, та зеленої. А до того ще робили з ріжнокольорового паперу лихтарики. Це була дуже мудра штука — гарно скласти — поплєсувати папір, так щоб лихтарик гарно складався і не теряв своеї круглої форми. По за цим усім — тіж самі: "гилка", "матка",

"свиня", "цурка", але "дзиґа" вважалась уже діточою забавкою. Мандрівки ж по околицях Богуслава, в "лужок", до монастиря та старої бурси, на "Попів хутор", до Хохітви, або за костел — стали частіші.

Весною 1887 я перейшов у 3-ю клясу.

Бурсак 3-ї кляси вважається уже "старшим", держиться від малих осторонь і, коли не говорить, то мріє про Семинарію, край бурсацьких бажань. В третій клясі я з братом Федьком "зустрілись", бо він зостався там на другий рік. Треба сказати, що третя кляса у нас вважалась, так би мовити, рубіконом, на якому рідко хто не застрявав. Тут розширявся програм, вводилась ґеоґрафія, катехізіс, десятичні дробі в аритметиці, церконий устав. Грека та Латина приймали загрожуючі розміри. Одним словом, всякий бурсак зараньше був психолоґічно приготований до того, що він засяде в цій клясі на два роки. Воно так по більшости й траплялось. Не минула ця лиха година ні брата ні мене потім. Таким робом ми засіли тепер в одній клясі.

З огляду на те, що в 3-й кл. завше зімувало досить народу — "второгодніков" (другорічників), то й кімната була одведена найбільша в усьому будинку. Вона виходила вікнами на с. Роскопанці, та ту дорогу, що вела з містечка на гору, до кладовища. В ній завше збірали всіх бурсаків перед церковною службою і смотритель читав і поясняв нам чергову євангелію, що буде читана на службі Божій. Від цеї кімнати у мене не зосталось жадних спогадів, хіба один. Якось у вечері я прийшов до церкви раніш, ніж треба було. Став коло середнього вікна, та почав дивитися на дорогу за Россю, що вела до с. Ісайок, а далі йшла на Карапиші. Мені стало сумно і так захотілось додому, що я почав тихо, а так голосніше співати якусь пісню. Мені щось пригадується, що це була колядка — "Царія вдарте во струни", сама популярна в Тарасівці. Враз одчинились двері і ввійшов інспектор Саббатовський. Я перелякався й замовк...

А він підійшов до мене й ласкаво почав розпитувати, яку то я пісню співав. Я йому розсказав. Він погладив мене по голові, тай пішов собі. Ця несподівана ласка, та щей увага до пісні так мене вразили, що я почав плакати . . . Крім цього випадку не можу згадати про ту кляту кімнату нічого доброго. Там мене почав переслідувати учитель Туркевич-"Пуць", як ми його дражнили. Він зарядив мені "двойку" на весь рік без перестанку, без огляду на те, чи я знав лекцію, чи ні. Тут я зазнав перші життєві огірчення: будучи майже найкращим учнем по всіх предметах, а через ту прокляту греку, та того клятого, нікчемного та злого "Пуця" повинен був зостатись на другий рік . . . .

В цьому році ми перейшли на другу квартиру до Юлії Нечипоровни Сільванської. Вона наняла гарненьку хатку біля Покровської церкви, проти волості. Була вона трохи літня панна, жила з старенькою мамою, дуже добра й балувала бурсаків. Я з братом Федьком були на тій квартирі старшими. Там жили тоді такі хлопці: Марко Діхтяренко, Степан Степанов, два Шевченки, Білявський, нас двоє і ще хтось з малих.

Цього року ми наче показились. Можливо через те, що вступили в найгіршу смугу життя — Федькові було 14 років, а мені 12. В цей час найменьше думається про науку, а найбільше про все, що її не торкається. Ми так і поводились. Наше "старшинство" не відріжняло нас від решти хлопців. Ми однаково пустували, як і ті, що були в першій, чи другій клясі. Але, що ми були старші, то ми перші подавали привід до всього: напр. — зачепити, та дражнити жида сусіда; перелякати оту жидівку, що з дитиною сидить на возі над проваллям, та чекає чоловіка з містечка (вдаєм, що хочем перекинуть її в провалля); улаштувати цілу війну на кручах провалля, біля нашої квартири; брати штурмом окопи "противника", та заставляти меньших бурсаків плигати з страшенної висо-

ти в провалля; посадити малого Шевченка в рів та заставити його кричати "Ухи!" на адресу "Пуця", який в цей час гуляє по дорозі, і т. п. Одним словом, багато дечого можна записати на наш рахунок за цей рік. Найгіршим було оте "ухи", що ми заставляли малого Шевченка кричати до "Пуця": одного разу він підійшов до рова, витягнув звідти Шевченка і почав допитувати, хто то навчив його цим жартам. Той довго вагався, а нарешті виказав на мене й брата. З того часу Пуць поставився до нас специяльно: зарядив і мені і братові "двойку" за греку, як писану, так і устну на весь рік "постійно". Як би гарно ти не знав лекцію, як би добре не написав писемної роботи, все одно тобі буде поставлено ДВОЙКУ. Нарешті це озлило нас і ми перестали вчитися по грецьки.

Бувало привеземо додому "білет", то в ньому за всі місяці за греку стоять одні двойки. Брат, як більш вражливий хлопець, покинув учитися майже по всім предметам, через те у нього "білет" мав просто страшний вигляд: "коли" (одиниці) та двойки стояли наче москалі в строю. У мене ж той же "білет" мав більш оригінальний вигляд, бо рядом з гарними баллами (відмітками) з інчих предметів, — по грецькій мові стояли тільки двойки. Це заставило нашого батька їхати до того "Пуця" за поясненнями. Той сказав йому, що коли ми почнемо вчитися краще, той й він не поскупиться на кращі відмітки. Таким робом виходило, що тільки ми одні всьому причиною. Це ще більше загальмувало справу, так що я врешті одержав "переекзаменовку" з грецької мови, не витримав її і зостався на другий рік, а брат, після такоїж переекзаменовки, як другорічник, повинен був вийти з бурси.

Для мене це було страшне огірчення, бо поза відмітками з грецької мови, я міг би бути першим учнем. Моє щастя, що той клятий Пуць вийшов з Бурси того ж таки року, а на його місце вступив гарний чоловік Махов, а

то не скінчив би я бурси і не бачить би мені Семинарії, як свого вуха.

Я трохи забіг вперед . . . В цьому році закінчили строїти церкву в нашій рекреаційній залі (проти 3-ї кляси). А з тим від учнів одняли останнє місце, де можна було зімою гуляти в перервах між лекціями. Перед тим ми ходили до Покрови. Ми спершу збірались в Бурсі, там нас перевіряли, ставили в ряди, і ми гуртом машерували до Покрови. Там простоювали довгі, довгі служби, не маючи можливости відпроситись води напитися. Вистояти ж без руху й води дві з половиною годині малому хлопцеві річ трудна. Бувало ноги так болять, що хочеться плакати, а від спраги пересохне у горлі, а губи наче повсть. Піти ж до надзирателя та попроситись "вийти", це значить пройти біля інспектора, а там біля самого Стернова! Ні, краще умерти від спраги!

Іноді, коли в Покрові не було служби, нас водили аж у монастир, де колись була стара бурса. Памятаю, що це було в осени. Стояв хмурий, сірий, темний вечір. Було щось надзвичайне йти всією громадою, наче походом, в рядах кудись далеко за місто, кілометрів зо два. Іти треба спершу майданом від Бурси, біля Покрови повернути на дорогу, далі біля волості прямо на поле в напрямку Хохітви. Там скрутити ліворуч в яр, темний від дерева, на дорогу, що веде прямо в монастир. Тут, справа, — ворота в двір, де була колись квартира Аркадія і де жили мої старші брати. В тому дворі, як я уже казав, стояло скілька хат, а позад їх спускався до Росі старий чистий садок, темний, поетичний.

По другий бік дороги, на шпилечку над проваллям стояла малесенька хатинка-квартира баби Сарачихи. Дорога впірала вниз між високими стінами провалля, над яким шуміли дерева Аркадієвого садка з одного боку, а монастирського лісу з другого. В тому ліску на старому кладовищі були цікаві надгробки. Один з написаними віршами на спомин про якогось Рубана. Мені здавалось,

що то і був отой поет-епітафіст (XIII віку), що його вірші написано на могилі Кочубея та Іскри, біля Лаври у Києві, та Барського в Братстві, бо склад віршів його епітафії той же самий, що і на Кочубеївському надгробку.

Дорога йде монастирським лужком, де ми лазили в печеру, потім піднімається вгору. З лівого боку стоїть звичайний міщанський будиночок, в якому колись була квартира надзирателя Кутепова, та був "приготовітельний" клас старої бурси, а далі, з правого боку, стоїть самий будинок бурси — маленький, сірий домик, з стовпом для дзвінка. Порожній занедбаний . . .

Проти нього звертаєш в монастирські ворота. За стінами праворуч ідуть келії монахів, потім невеличка зімова церква, далі домик Ігумена, а там і велика церква з високою дзвіницею. Коли стати на її ґанку, та глянути на всі боки, то серце завмре від захоплення та радости: такого краєвиду трудно знайти по всій Україні. Праворуч тече Рось, обставлена камінними скелями, далі міщанські хатки в садках, а ще далі на горі сіре містечко з білою Троїцькою церквою. На саміж горі — костел жовто-білий, з одною банею, а за ним синіють ліси, які з правого боку вкривають весь обрій. Внизу під монастирем — Рось не дуже широка, але купання тут чудове, особливо з того каміня, що навис над водою, наче той, що над "Шумом", про який я розсказував . . .

Церква досить велика й висока і дуже резонантна. Тут наш хор звучить чудово. Мені особливо врізалась в память мелодія ірмосів 4-го гласу: "Моря чермную пучину", який тоді співали. Він звучав у мене в вухах весь час, як ми верталась додому після служби, темної ночі. Звучить він і зараз, коли пригадаю оту мандрівку в ма-

З того ж часу, як Хохітвянський піп о. Ловгин Топачевський поставив своїм коштом церкву у самій Бурсі, виникає ота мандрівка.

настир. А коли заспіваю мелодію його, то зараз же в уяві

тоді ми перестали ходити і до Покрови і до Монастиря. Була своя церква, а в ній своє право, через те Стернов запровадив такі служби, що ми просто з ніг валились. Виспівувалось та вичитувалось усе, чого тільки вимагав церковний "Устав" для монастирів. Чого й нащо він це робив, не знати, але на нашу голову упала страшенно трудна робота по монастирські "служити Богові". Була вона трудна не тільки для тих, хто повинен був вистоювати всі служби, але й для тих, що учили отой церковний "Устав". Стернов, який навчав того Уставу був вибагливим інквізітором і одному Богові відомо, скілько "колів" отримали бурсаки по "Уставу" за його учителювання, та скількох людей і душ відвернув він від Бога та церкви. Я якось спасся від цього, бо отой "Устав" та церковні служби дались мені зразу, і я вважався не тільки найкращим учнем по цьому предмету, але й був назначений головним "уставщиком", щоб провадив тими службами на крилосі.

Наша церква була зроблена в рекреаційному залі, а вівтар примуровано на двох високих стовпах з надвору. Церква, а особливо вівтар були маленькі і тісні, але все було нове та чистеньке. Малювання по стінах не було, аж поки хтось не замовив місцевому Рафаелю два образи: Андрія Критського (мабуть на честь Стернова) та пророка Амоса з піднятим довжелезним пальцем на правій руці.

Були зроблені й хори для півчих, але вони були дуже невигідні, бо стеля була низька, так що жадного резонансу не було. На тих хорах під час служби завше стояв Стернов і пильно стежив за всім, що робилось в церкві. Було аж страшно знизу з мого крилоса повертати голову у правий бік: завше твої очі зустрічались з очима, що світились мов у вовка, а два кінчики його цапиної борідки, один довше другого, ворушились мов живі. Так і здавалось, що до твого вуха долетить сичання:

— Пппппаааааддіка сюда! —

Помішником моїм на крилосі був мій товариш Мето-

дій Павловський. "Старостою" церковним (біля свічок) був другий мій товариш, Санік Пашковський, якого ми дражнили Кобилою, бо якось кобила розкроіла йому чоло і той знак залишився навіки. Цей "Санік" був типовий дяченко — лукавий, підхлібливий до начальства, "усердний" до церкви, і ми над ним частенько сміялись. Вчився він добре і вважався зразком доброго поводження. Звали ми його ще "ґнотіком", бо це він так по російськи називав ґноти до лямпадок, коли звертався до Стернова.

А все ж таки одного разу ми його спокусили. Хочу розказати про цей випадок, бо мені й тут дісталось від Стернова "раз назавше". Якось прийшли ми раз в церкву за годину раніш, щоб приготовити все до служби. Як уже все було готове, комусь в голову прийшла ідіотська ідея: взяти кадило, та, імітуючи диякона, стати перед царськими дверми і "возглашати":

— Благослови, Владико! —

Другий відчинив царські двері і щось йому таке відповів, що той почастував його кадилом (звичайно порожнім) по плечах. На кадилі порвався ланцюжок. Це зразу отверезило всіх, двері у вівтар було зачинено й всі кинулись латати кадило. Звязати ланцюжок чим небудь більш-менш міцним не було можливости—під руками не було нічого. Отож висотали з блюзи нитку і нею звязали порваний ланцюжок. Почалась служба. В кадило накидано вугля й ладану, і піп почав кадити у вівтарі, а далі вийшов з царських дверей, щоб робити "начало". Тілько що махнув кадилом раз-два, а нитка перегоріла і враз весь ладан з вуглем полетів по церкві, та засипав новий килим перед царськими ворітьми. Счинилась метушня. Поки поправляли кадило, служби почати не можна. Я з жахом дивився на це все. І не дарма: бо як глянув на хори, звідти зараз же закивав до мене палець Стернова, а далі й він сам зійшов вниз, та пішов до "учительської" кімнати, яка звалась у нас "зборною". Я пішов за ним. Як тілько прийшли ми в "зборну", він почав мене випитувати,

хто це зробив. Я відмовився назвати винуватого, раз і два, а за третім разом він так бахнув мене по лиці, що у мене з очей посипалися іскри. Він мовчки повернув мене і викинув за двері. Це був перший і останній раз, коли мене було бито, і враження від цього я не можу забути й досі. Але видно, що в цій справі фактично брало участь двоє, а хто вони були я не памятаю . . .

Жилось нам на квартирі Сільванської досить добре. Вона нас гарно годувала і поводилася з нами дуже лагідно. У неї служила дівчина Ликеря, яка зхвилювала мені кров вперше. Взагалі ж, від тої картири у мене зостався поганий спогад, бо життя там звязане було з 3-ю клясою бурси, так що всі неприємности мої якось переносяться й на ту хату . . .

Я уже казав, що цей рік був для мене й Федька фатальний. Його викинули з Бурси, а мене зоставили на другий рік за оту "Греку", при чудових успіхах по всім предметам. Це була найгірша образа для мене на все моє життя. Мені остогидла і бурса і учителі. Щоб уникнути надалі таких неприємностей, мене перевели на квартиру до учителя Богородицького. Ця квартира була "з репетіцією і надзором", себ то, до учнів було приставлено репетитора, який перевіряв їх лекції, а за поводженням дивився сам Богородицький. Коли б думати, що дійсно ті 240 карбованців, які платились за учбовий рік обслужені чимсь, було б помилкою. На "репетіцію" там могли рахувати тілько ті, що самі не могли вчитися, але таких там було дуже мало. Більшість же учились добре без репетитора. А "надзор" полягав в тому, що до нас ніхто з начальства не заглядував, а жили ми собі як знали, й робили, що хотіли. Робили ж ми досить багато поганих річей.

Квартира Богородицького містилась тепер в новому будинку Гамарника на вулиці, що йде вгору з містечка до кладовища. Це був гарний, майже найкращий в містечку новий дім по цей бік Росі. Помешкання було

просторе й вигідне. Не памятаю, скілько учнів жило на цій квартирі, знаю, що досить багато, може з пятнадцять. Годували нас добре і ставились до нас гарно. Головна ж вигода була в тому, що жадний з "начальства" не ходив до нас. З моїх товаришів тут жили: Дмитро Леонович, Вася Більневич та Комарницький. Решта була з нижчих кляс. До нас було приставлено репетитора Камінського, який тільки що скінчив Київську Семинарію. Він був доволі "бурбонистий" чоловік, якого я запамятав тільки через те, що він грав на клярнеті романс "Встрєтясь с тобой, ангел ти мой", я слухав і мені не дуже подобалась його гра. Більше мені подобалась гра на роялі моєї молодої хазяйки, Олени Йосиповни з Ольшевських з Мироновки. Це була висока, дуже гарна молода пані. До неї їздили такі ж гарні сестри з Мироновки. Про це треба сказати докладніше.

В м. Миронівці жив собі піп о. Йосип Ольшевський. Гарний, огрядний і веселий чоловік з прекрасним тенором. Великий аматор музики та співу. Господь наділив його досить численим сімейством — здається шість, коли не сім дочок, та два сини. Усі дочки дуже гарні й піп виховував їх в Київській Фундуклїівській ґімназії. Старший синок вчився теж в ґімназії. Але дві ріжні справи: одна — виховати дочок, а друга — видати їх заміж, особливо коли в кишені "віють вітри"... Попові Ольшевському повезло, бо під боком була Богуславська Бурса з женихами молодими учителями - академістами: Богородицьким, Афонським та Біляновським. Іначе гарні дочки о. Йосипа змарнувались би, як і другі попівни без посагу. Отож, одного гарного дня о. Йосип справив зразу аж три весілля: старшу віддав за Богородицького, другу за Афонського, а третю за Біляновського. Решта дочок залишалась у Фундуклїівській ґімназії (найкраща з них звалась Рая-Раіса). З того часу в Богуславі частенько став появлятися на вулицях старовинний берлин — страшенно великий, на височенних колесах, запряжений чет-

вериком, а той шестериком поганих "робочих" коненят. На козлах сидить кучер Петро, біля нього один з синів о. Йосипа. Тут же збоку стремить на довжелезному дрючку "факел" для освітлення дороги. З козлами на передньому сидженні три молодших панночки, а на заднім сам о. Йосип з досить огрядною попадею. На заду цього ковчегу привязана ціла копиця сіна, знизу теліпається відро. В середині ж берлину десь між переднім та заднім сидженням захована хура мішків з ріжним запасом. Одного разу ззаду була привязана навіть клітка з гусьми чи курми. Це о. Йосип везе гостинця молодим зятям. Коли цей загін коней з отим ковчегом підїздив з страшенним громом та скреготом до хати, уся бурса вибігала дивитися на молодих та гарних панночок, а я зокрема на Раю. З їх приїздом на хазяйській половині піднімався сміх і регіт, біганина, веселість, взагалі те життя, яке привозить чи приносить з собою молодість. Іноді устроювались тут і балі, тоді чутно було, як наша хазяйка Олена Йосипівна співає під акомпаніямент фортепяна романси Гурілїва, Пасхалова, Алябїва та Варламова. Або чутно вальс "Тьоплий вєтерок", коли були танці. Мені завжди так хотілось попасти туди та подивитися: ажеж у мене вдома теж бувають не гірші люди! Я ж тут наче якийсь салдат на засланні. Бували зібрання у мого хазяїна й зімою. Я памятаю, що хтось з наших бурсаків утяв таку штуку тому ж Пуцю-Туркевичу. Поприбивав цвяхами до підлоги його високі кальоші-боти. Коли гості на доброму підпитку почали виходити, Пуць заліз ногою в кальошу, хоче відорвати її від підлоги, зачепився і упав. Ми під дверима раділи й сміялись. Але потім досталось декому, хоча ми так і не зрадили винуватця. Другого разу налили в кальоші води та виставили на мороз, щоб замерзла. Що тоді власник робив з ними, я так і не знаю.

Я казав, що на цій квартирі жив Дм. Леонович, мій товариш з третьої кляси — симпатичний, милий та лас-

кавий хлопець. Він скоро став моїм найкращим другом. Він мав великий талан до малювання карикатур. Бувало, одним чи двома штрихами так вдасть, що просто не знаєш, як налюбуватися. Цим захопив він і мене до малювання. Де ми тільки не малювали і чого, і на які теми! Усі зошити, всі книжки, всі столи — все було обмальоване карикатурами і досить вдалими. Нарешті не хватило місця і нам вподобалась стіна нашої хати знадвору, звідки дивилось на вулицю наше вікно. Через кілька днів вона була вся розписана "аль фреско", та так що всі мужики, що їхали з містечка зупиняли коні та дивились на ту стіну. Досталось нам від Богородицького немало за це малювання, але стіни вже не поправляли до самих канікул. Так вона і простояла від осені до весни.

Жив зі мною тут мій товариш Мишка Яворський. Разом з Леоновичем, Методієм Павловським та ще з Микитою Барвінським утворилась у нас гарна компанія для екскурсій по околицях Богуславу. Дружба між нами залишилась на ціле життя. Жив тут також і молодший Кротевич Володимир, а також мій товариш Федя Грушецький з Вербівки. Це був бідний, нездатний, а до того ж хворий на гистерію хлопець. З ним іноді траплялись припадки: він корчився, бив себе по лиці, плакав, кричав. Ми всі дуже його шкодували й старались чим можна йому допомогти в науці. Микита Барвінський перевівся до нас з подільської Бурси (у Києві). На перший погляд він робив якесь кумедне враження: довготелесий, незграбний хлопець, з неймовірно довгими, наче попеченими, червоними руками та патлатою головою; лице було теж негарне. І ніхто б не сказав, що з нього потім вийде красунь, імпонуючої зовнішности. Але треба було до нього ближче приглянутися, щоб побачити скільки він мав у собі симпатичних рис. Він був розвинений, розумний хлопець, щирий та добрий товариш, так що не можна було його не полюбити. А всі, хто його коли знав, любили його за веселу вдачу, ясний, трохи скептичний та

цінічний розум, та колосально гострий язик. Він став і зостався до кінця Семинарії моїм найкращим другом, хоч доля нас і розвела в ріжні сторони. В ті часи він нам дуже здався, як добрй знавець грецької мови. Учителем замісць клятого Пуця, став у нас Махов — маленький чоловік, дуже лагідний та добрий. Він безоглядно довіряв учням і ми його обманювали на кожнім кроці. Всі наші писемні роботи він роздавав нам, перше як поставити на них одмітки, щоб ми повиправляли помилки, які він попідкреслював червоним атраментом. Ми переписували все наново, а потім під редакцією Микити Барвінського самі собі робили легенькі помилки, підкреслювали їх таким же атраментом, виправляли і віддавали назад. Цілком природно, що ми одержували кращі відмітки за писемні роботи, як того заслуговували. Коли ж нам давалась робота, що звалась "екстемпоралє", цебто експромт, без підготовки, отут то Микита ставав в допомозі всім!

Я уже казав, що догляд за нашою квартирою позбавляв нас від відвідувань надзірателя і інспектора. Це теж було нам на руку. Частенько Богородицький виїздив з молодою жінкою до тестя в Миронівку і зоставався там з суботи до понеділка. Отут ми й використовували нашу привілею "з надзором". Посилався на місто один або два хлопці, накуповувалось всякого "закусону", горілки та вина й у вечорі устроювали баль з служницями. Було досить весело. Тут я був закохався в покоївку Олену і майже два роки ходив з цією любовю в серці.

Одна тільки річ, яка мені псувала завжди настрій, це відсутність мого любого брата Федора, до якого я так звик. Його віддали у Київ до учителя семинарії Г. О. Булашева, щоб той приготував його в Семинарію. Про паскудний вчинок цього педагога скажу коротко. Він взяв за це з мого батька 1000 карбованців! Сума на ті часи та щей для сільського попа просто жахлива. Взявши цю тисячу, він не вчив брата сам, а доручив це своїй

жінці. Мабуть у свій час, коли він перевірив його знання, брат не був досить приготований для вступного та щей конкурсного іспиту, бо Булашов просто не повів його на цей іспит, а одіслав додому, сказавши, що в Семинарії перебудовують якусь там стіну і прийому нових учнів не буде. Треба собі уявити тодішню безправність і безсудність, коли це діло так і зосталось без кари для цього падлюки. Головне ж, що я мав того ж року вступати до Семинарії і батьки боялися за мене. А коли я вступив та щей попав в відділ того Булашева, він дійсно хотів мені крутити веремію, але я не дався, бо здібності мав добрі, а до того ж специяльно зайнявся цим предметом (словесность та література).

Отож брат писав мені листи з Києма і мені чогось так жаль було його та так за ним скучно, що я ледве не плакав, та все шукав, щоб мені нагадало про мого любого Федю. На стіні висів календарик, на якому було намальовано Кивські краєвиди. Цього було досить, щоб нагадати мені про брата, я було цілими годинами стою, дивлюсь на той календарик та плачу, згадуючи його.

Чогось з цим сумом у мене зєднується мелодія "Бог Господь" 3-го гласу, Київського роспіву. Тоді якраз я почав переписувати для себе ноти. Памятаю особливо "Воскресні Ірмоси 6-го гласу" Львова та "Достойно" — Київське, яке я копіював з рукопису найстаршого Козлінського, що був в Семинарії (два брати ще в бурсі).

Мандрівки ж по околицях Богуславу були ті ж самі, як і купання в Росі біля парома. Тут був чудовий луг (лужок), який тягнувся аж до с. Роскопанець. Ми жили тепер близько цього лужка і він став для нашої компанії місцем найкращих прогульок. Я й тепер хвилююся, коли пригадаю його пишну траву, повну квітів, його гарненькі стежки з жовтим пісочком, кущі лози над тихою, ясною Россю, камінь біля Роскопанського млина, де ми завжди купались, те почуття краси, спокою й радості, яке оповивало нам душу, коли ми годинами лежали і без роз-

мови тихо дивились на небо. Моя мила Рось, найкраща річка між річками! Памятаю я її в той сумний ранок перед виїздом додому на Великдень, коли зо мною трапилася така пригода: Богородицький дав мені грошей, щоб я купив собі нового картуза. А картузи тоді носили сині з лаковим козирочком та такою ж перепонкою на ньому. Такі тепер носять німці. Дав він мені гроші, я не розгорнувши глянув — жовтий карбованець, гарненько складений. Пішов у містечко до жида, вибрав собі картуза, віддав йому гроші тай кажу важно:

— Давай сімдесять копійок здачі.

Він мені дав, я й вернувся додому. Треба уявити собі моє здивування, коли Богородицький почав мене лаяти! Виявляється, що то не був карбованець, а цілих три. Тільки що їх було згорнуто так, що жовта сорочка була наверх. Як цю справу розвязав Богородицький, я уже не знаю, тільки вона мені спаскудила передпразниковий настрій та чудове враження, що я мав від Росі того ранку.

Враження ж було незабутнє! Була рання весна. Рось тільки що розлилась, лід зійшов і вода стояла висока. Кругом тихо-тихо. Над річкою клубами встає пара, а зпід неї, наче вимите шкло, показується чудова тиха вода, у якій відбиваютться чорні кудлаті верби, що похилились над водою. Кольор води й усього сіро-сизий, холодний, але відчувається, що скоро зза туману встане сонце і це все засяє новими яскравими фарбами. Це той момент освітлення пейзажу, який би треба було назвати "очікування". Такий момент я потім знайшов у тій картині, що потім в Семинарії Ваня Біляновський намалював для мене. Такі моменти можна спостерігати в природі тільки ранньою весною, або при першому багатому, пишному снігові, що забілив усе, крім води; вода чорна-чорна, а разом з тим прозора, в ній одбивається все навкруги з особливою ясністю й чіткістю. Небо хмуре, спокійно-сіре. Кругом тиша, всі звуки наче втонули в білій перині снігу, наче все лягло на спочинок в

білу чудову постіль... Тож таке чудове, незабутнє враження було спаскуджено отим жидом, наче хто наплював у святу чашу...

Весь цей рік я провів під знаком мелодії дуету Глінки: "Нє іскушай мєня без нужди", а також отих нот, що мені подарував Кирило Радзієвський — з вальсами та польками, про які я уже казав. З того часу пройшло пів сотки років, а мене й досі хвилюють примітивні звуки вальсів: "Дунайськії волни" (Івановича), та "Долорес" (Вальдтепфеля). Як почую їх або почну співати — враз в душі полумям спалахнуть спогади, серце забється швидше, душа порине на крилах в минуле, наче на мент вернулось справжнє життя...

В один з гарних ранніх весняних днів до мене приїхав брат Льоня з Карапишів, від дядька о. Ілії Маяковського. Він був в легенькому на лисах кожусі, критому синім сукном, високих чоботях, в якомусь теплому капелюсі. Мені він дуже подобався: високий, молодий, гарний... Гостював він у дядька перед тим, як став учителем в м. Таращі. Потім був у Таращі в соборі дияконом, а далі священиком с. Пісчана на Київщині. Він мені сказав, що сестра Маня, яка вийшла заміж минувшого літа за Хіжнякова, чекає дитини. Мені так хотілось, щоб то була дівчинка! Вона буде така ж гарна, як і Маня, але в додачу вродливий Хіжняков. Память, що цьогож таки літа 1888 року на вакаціях ми поїхали в Карапиші. Я думаю, що то було 20-го липня на імянини дядька Ілії, бо память літо було в самому розцвіті. Там я знов бачив Любу Маяковську і знов мучився тим, що я малий бурсак, а вона уже доросла панна.

Виїхав я з музикою в серці й сумом на душі. Память, що з нами тоді їздив Льоня. Біля Роскопанського млина ми стали й пішли купатися до Росі. Вода, як завжди, була прозора, зелено-жовтава, а з великої спеки, здавалась неймовірно ніжною та прохолоджуючою. Льоня, як богуславський бурсак, плавав чудово, а ми з Федьком

не одставали від нього. Я знов милувався струнким, сильним тілом Льоні, його мязами та ніжно-білою шкурою, та все радів, який то у мене гарний та сильний брат. Потім дивився довго на протилежний беріг, де стоїть камінь, що ми з нього купались літом з товаришами. . . Без них весь лужок і Богуслав показалися такими порожніми та нудними, що я був радий, коли знов сіли на бричку. Гарні коні взяли повною ходою під гору до парома. . .

В цьому році мені минуло 13 років і я цього літа став дорослим. Забув сказати, що в 4-ту клясу я перейшов першим. Це була відплата памяті отого проклятого Пуця. Було це в літку 1889 року.

На квартирі у Богородицького жив я і 4-ту клясу від осені 1889 до літа 1890 р. Ті ж самі були й мої приятелі, заняття й розваги, але до всього прилучалась думка про будучу Семинарію. Не скажу, щоб я дуже тішився тим, що буду в Семинарії, мене більш займало те, що я буду жити в Києві і хоч жаль мені було за Богуславом, але я відчував, що йому уже "пора перейшла". Вчився я добре і сподівався, коли не першим, то дуже добре закінчити курс. Для будучого це мало не мале значення. Вийшло ж цілком іначе. . .

На масляні, коли нас "роспустили" на три дні, якось після обіду ввалюється до мене на квартиру ціла компанія моїх товаришів, чоловік з вісім. На велике моє здивування . . . випивши. Це було щось нове і несподіване. Взагалі таких явищ не було, щоб бурсаки напивались та ходили по вулиці пяні. Правда, що вони не були пяні цілком, а дуже веселі. Я памятаю щось робив з якимись книжками чи нотами.

Зо сміхом та жартами вони порозкидали мої книжки, заставили мене одягнутися та йти до бровару пити пиво. Це було теж новиною. Я одягнувся й ми пішли. Прийшли до бровару, випили по шклянці пива та пішли

гуляти. На вулиці ми нічого не робили такого, щоб кидалося в очі, а йшли хоч весело, але цілком пристойно. Коли бачимо на площі біля Покрови їдуть сани нашого диякона, а в них сидить хтось в кожусі з піднятим коміром. Треба було подивитися на той комір, щоб побачити, як звідти світились вовчі очі Стернова. Не буду розказувати, як він нас зупинив, як одіслав у бурсу, щоб ми там сиділи до глибокого вечора; як він приїхав і як провадив слідство. Нарешті нам обявили, що ми вважаємось звільненими з Бурси, але повинні продовжувати свою роботу, поки не приїдуть за нами наші батьки. Ми розуміли, що ми ще не звільнені, але що буде велика ворохобня з батьками, коли вони приїдуть. Через те взялися за свої книжки, як ніколи. Всім учителям наказано було нас не питати, а тільки задавати та пояснятн лекції надалі. Почали ми чекати батьків. Це була найгірша мука.

Нарешті почали зїзджатись з дальніх сіл попи до своїх "блудних синів". До мене приїхав батько зо старшим братом Митрофаном. Батько зустрів мене спокійно та, як звичайно, ласкаво, хоч і сумно. Але брат Митрофан не втримався, щоб не покартати мене: "Здраствуй, Зклюко" (цебто той, кого "виключають"). Мене не так це образило, як вразила його нечуткість: хіба він не бачить, що за цей час я повинен був добре помучиться та спокутувати свій гріх! Але ж батько це добре бачив.

Побалакало наше начальство з батьками, тай залишило нас в спокою. Зате ми почали провадитти нашу роботу, як найпильніше. Треба сказати, що з 3-ої кляси в 4-ту перейшло нас всього 12 осіб, так що, коли б виключити тепер вісім, то не було б кого послати в Семинарію. До того ж провинились найкращі учні.

Наше дурне начальство покарало нас тим, що випустило нас всіх по "второму разряду". Здається, що це був перший випадок у світі, що не було кращих та

гірших учнів, а всі гірші. Таким робом закінчилася моя бурса неприємно й сумно. Я почував себе ображеним, бо був першим учнем, а випустили мене як "гіршого".

Згідно звичаю, іспити тягнулися до самого Петра і Павла. Таким робом 28 червня 1890 року я закінчив першу добу свойого шкільного життя, пробувши в бурсі з осені 1884 року до літа 1890 року.

Виїздив в останнє додому з Богуслава в мокрий, літній день... Були дощі довго й зелень навкруги була особливо свіжа й соковита. Їхав возом, четверо коней, кучер Микита... Прощався з Богуславом думкою, було сумно на душі й чогось жаль...

СЕМИНАРІЯ

(1890-1896 рр.) Київ.

У 1890 р. 28 червня (на Петра й Павла) я скінчив Бурсу у Богуславі . . . Закінчилась доба дитячого життя. Далі ставало щось нове, серіозне — життя серед дорослих, серед нових обставин, у новому місті, а головне у Києві. Самого менту розставання з бурсою та товаришами не памятаю. Памятаю тілько, що був дощовий тиждень, все було вогке, могутньо зелене, чудово прекрасне. У мене були уже кальоші, — диво на всю бурсу. Поїхав я додому з кучером Микитою, робочими кіньми й возом. Як пройшло те літо також не памятаю, бо всі думки були у невідомому будучому, в Києві. Почались приготування: в моїй гардеробі появився чорний сюртук, "гладжені (прасовані) сорочки" (з твердими нагрудниками) і т. д. — все як у справжніх "молодих людей".

Нарешті дорога до Києва. Я вперше їхав залізницею. Поїхали: батько, мати і я. Їхати треба було зі станції Корсунь. Знов таж дорога, якою колись я їздив до Корсуня за Хіжняковим (потім наш зять): на Кирилівку, Пидинівку, Сеґединці, Журавку, Квітки . . . Знов той же чудовий Корсунь з його палацом на острові, та милою, ласкавою Россю; той же залізничний двірець, що так уразив мене перший раз своєю пишнотою. Нарешті ми у вагоні. Рушили . . . Я так був повний свідомости, що їду залізницею, що ніяк не хотів сідати на лавку, відчувалось якесь чудове напруження, наче я разом стою й лечу на крилах в невідому далечінь. Їхали ніч, а ранком, тільки почало сходити сонце, я прокинувся й побачив у вікно, як потяг біг по якомусь високому насипу-валу серед поля. Чудовий серпневий ранок прокидався з нами, і вид-

но було, як летять вагони, як крутяться колеса. На полях люди вяжуть пізне жниво — гречку, ячмінь і т. д., синіють вдалині ліски, сонце чим далі більш золотить увесь краєвид, потяг додає ходу, а в серці така божевільна радість, що хочеться кричати від захоплення. Батько жартує:

— Бачиш, припрягли коней і набавили ходу. Я сміюся, аж заливаюсь, а потяг швидше й швидше . . . Мабуть ішов вниз під ухил . . .

От уже й Мотовилівка: сосновий чудовий ліс, літниська, гарно одягнена публика, а на пероні чогось військовий оркестр грає марш "Буланже".

Нарешті в чудовім мареві ясного дня щось на обрію заблищало, заіскрилось золотом, забіліло, замиготіло — Київ!!

Перше, що вдарило мене, це страшенний шум від руху: якийсь чіткий, камяний стукіть кінських копит та тріскотіння дрожок. Біля двірця їх було ціле море. В двірці лавою стояли якісь люди. На шапках напис. Всі вони кричали, вигукували назви готелів, наче гавкали . . . Я майже оглух. Сіли і прямо в готель "Женева", біля Софії. Готель був дуже скромний та старий. Коли я вийшов на вулицю та глянув ліворуч у гору — на мене наче посунулась колосальна біла гора з золотим верхом, що прямо сліпив очі — це була дзвіниця Софії. Хрест здавався під самим блакитним небом, по якому бігли біленькі, легкі хмарки. Коли глянути на хрест та небо, то здавалось, що хмари стоять, а дзвіниця сунеться на тебе — от-от упаде. Страшно, моторошно й радісно. Тоді я ще не міг усвідомити архітектурної краси, але мене вразило "щось". І досі ще свіже те перше враження . . . І коли заплющу очі, то не тільки бачу цю дзвіницю, але майже переживаю теж хвилювання щой тоді.

Далі пішли ми з батьком та мамою на Володимирську горку. Вона вразила мене меньше, хоча краєвид зачарував: пароплави внизу здавались дуже малими, а я уяв-

ляв їх собі ґрандіозними. Потім пішло блукання по Києву: Михайлівська, Андрієвська церква (величезне враження) і нарешті Лавра з Печерами. Тут відчувався особливий світ, нінащо не похожий, якийсь превищеній настрій, урочистість, нервова стурбованість: усюди святині, безліч богомольців, страшні печери, особливий чудовий спів, трохи вже мені відомий від братів і зятя Хіжнякова. Все це ще більше припало мені до серця, бо я знав, що тут жила маленькою моя мама. До того ж героїчна постать Мазепи, про якого ми колись вдома читали, разом з підсвідомим почуттям якоїсь далекої, рідної старовини, — невимовними асоціяціями звязувалось з Лаврою. Висота дзвіниці прямо убила мене. І що цікаво, — не так вразила мене зовнішність церкви, як старовинні подвійні зелені дахи на будинках, особливо Митрополичому, та темні переходи до печер серед темного саду. Дзвони годинника на башті додавали якогось особливого чару й подиху старовини.

Не памятаю, як прийшли ми на Подол до Семинарії, як я туди "вступив", першого враження від маси учнів, клас та учителів — все було нове, не похоже на Богуслав, шумливе, чуже й трохи страшне.

Наука давалась мені добре, і я зразу здобув собі признання від учителів і не мав ніяких турбот з своїми "баллами".

Оселився я на кватирі у "Неньки", як звали стару попадю Долінську, що держала пансіон для семинаристів. Наймала вона невеличку хатку на розі Борисоглібської і Братської вулиці (на Подолі) проти Борисоглібської церкви. Уже в ті часи хата була така стара, що дах з ґонти був майже на хіднику, а вікна до верхніх шиб під землею, в траншеях (в закопах).

Я думаю, що тій хаті було тоді більше сотки років і її оминув загальний пожар Подолу 1811 року. Можливо, що в цій хатці жив Ведель (або хоч бачив її, коли ходив біля неї), бо його біографи кажуть, що він умер "стоя на

молітвє в садікє своєго дома протів Борісоглєбской церкві на Подолє". Хатка, як я уже казав, була проти Борисоглібської церкви, на розі двох вулиць — Борисоглібської і Братської. Хід до неї, як водилось тоді, був з двора, куди вела з хвірткою брама. Сама хата побудована була літерою "Глаголь" — Г, і з двору була шкляна "ґалерія". Щоб увійти в ту ґалерію, а далі в хату, треба було спуститися по сходах ступнів три-чотири вниз — так осіла хата.

В дворі була "оптова торговля олією — Ломагіна". Моя кімната виходила вікном у двір, повний з барилками з олією, та "бітюгів" — грузових платформ-возів запряжених здоровенними кіньми. Було завше гамірно, метушня й сморід від олії та рогожі, що нею вкривали вантаж, особливо коли пекло сонце. В моїй кімнаті жив ще Вас. Корчинський, 1 кл. семинарист, мій товариш з Богусл. бурси. В сусідній кімнаті жили Юльо Тарновський — 4 кл., веселий, чорнявий, гарний хлопець та Федя Джозовський — 6 кл., маленький, милий.

В 3-й кімн. — два барти Соханевичі, старший Всеволод — 5-ї кл. і молодший, мій товариш Льодя — 1 кл. Умер в тім же році від крупозного запалення легенів. Старший був високий, франт, співав тенором, грав завше в карти (був заможний).

В 4-й кімн. — Павло Гаєвський (6 кл.) — поважний, спокійний, дуже симпатичний чоловік, невеличкого зросту, з вусиками, гарний; Федя Комарницький (6 кл.) — страшенно добрий, гуморист, якийсь підстаркуватий, симпатичний хлопець; Олександер Дзбановський (6 кл.) — високий, кучерявий шатен з борідкою "а ля Генріх IV", чудовий баритон-співак, дуже музикальний, неймовірної доброти і здібностей. Існував тим, що писав всім "сочіненія" — писемні завдання. Він живе й досі, читав в списку совітських композиторів його імя.

В 5-й кімн. — їдальні, жив високий, сумний, туберкульозний, тихий та добрий хлопець Завадінський (4

Олександер Кошиць — студент Духовної Семінарії
Знимка з 1895 р.

кл.). Як він там міг жити, не можу уявити собі, бо з першої години дня до 5-ї години вечора в тій кімнаті без перерви обідали приходячі "столовники", а потім пили чай і вечеряли ми. Він жив за "ширмою" (параваном).

У "Неньки" Долінської була дуже гарна дочка замужом за якимсь здорованем (здається скінчив Подільську семинарію). Сама "Ненька" була з Поділля. По всіх кімнатах тинявся й кидав немилосердно цигаркою її небіж, звільнений з Подільської семинарії "народоволець". Він був, як усі ідеалісти, цілком безпомічною й безпорадною, доброю дитиною (років 35), мав якусь винувату усмішку й вічно щось думав. Мабуть літав мріями в "соціялістичний рай". Чи дожив він до "большевицького раю"?

До нашої господині приходило багато людей "столуватись" (обідати), так що нам приходилося після лекцій чекати свого обіду з годину. За цей час в кімнаті 4-й (Гаєвського) старші з 5-6 кл. сідали грати в "пульку" (преферанс), швиденько її розгравали, на виграні гроші посилали в ресторан "Золотой якорь", або рядом в "Погребок" (торговля горілкою) до поляка Камінського, що казав "досвіданячко!" (його так і звали), по пляшку, чи півпляшки спірту, який розводили водою й випивали за обідом. Чого спірт, коли була в продажу чудова житня горілка, — не знаю . . .

Після обіду старші лягали спати на годину-дві, потім ішли хто на прогульку, хто по ділу, а в 6 чи 7 годині сідали кожний за підготовку лекцій. Іноді заходив на квартиру для ревізії помішник інспектора, розписувався в книжці—"квартірний журнал", тим діло й кінчалось. Коли кого не заставав дома, той повинен був по повороті йти у Семинарію і давати пояснення, де він був в цей час. Крім цього невигод не було ніяких і ми жили цілком вільно, ходили в театри (заборонялось!), робили у себе вечорниці з знайомими дівчатами, та танцювали. Але про це скажу більш.

Поруч, в домі проф. Київської Духовної Академії й

мійського голови Сольського жив учитель Софійської Духовної Школи — Костецькій, нервовий тип з розстріпаною борідкою й кривим цвікером на носі. З ним жила сестра його жінки Дуня Лаврентєва — ґімназистка. Одного разу на масляну наша квартира влаштувала баль з випивкою й танцями під "аристон" (машина з папіровими плитами, — треба крутити корбою). Після восьмої години вечора, коли відбулась чергова ревізія Семинарської інспекції, зібрались гості і почався баль з танцями. На мене велике враження зробила ця Дуня Лаврентєва. Але що я був!? Підсвинок з 1-ї кляси, й тілько ! . . . А тут же поруч такі кавалєри як Всеволод Соханевич, Петро Гавр. Джозовський, Юлько Тарнавський, Дзбановський, які відсмалювали мазурку так, що деякі "па" випадали на стелі, а з під ніг йшла курява й майже вогонь!

Словом жилось нам чудово, а годувала нас "Ненька" знаменито. Семинаристи тоді не мали уніформи і одягались хто як хотів, хоч ті, що жили в "Корпусі" (інтернаті) й мали щось подібне до "форми" — чорне пальто, чорний з плисовим обшиттям картуз. Ті ж, що жили на власні кошти по квартирах, одягались, як я уже казав, як хто хотів — капелюхи, шапки, картузи. Багато було заможних, то ті виглядали просто "франтами" — чудове пальто, капелюх, рукавички, паличка. Як напр. Петро Гавр. Джозовський (потім скінчив університет і був слідувателем в Лисянці) був зразок "джентельмена", як ми його собі уявляли тоді: чудово одягнений з якимсь показним смаком, що змалювати не можна, але видно у кожній рисочці.

А костюм — то, або гарна піджачна, або жакетна пара, при чистих комірцях і самій фантастичній краваті. Хлопці були дорослі й серіозні, літ 24-25. Не можу забути Ол. Дзбановського. Гарний, завше із вишуканим смаком одягнутий, в широкополому артистичному капелюху, і завше свіжій краваті. Як я уже згадував, він заробляв тим, що писав майже всім семинаристам "сочіне-

нія",' цебто писемні роботи. Як то треба було знати усі предмети й програми, щоб писати без кінця по 4, 5, 6 робот у ріжних клясах, на ріжні теми, в ріжних стилях! Хто сам не хотів працювати, — замовляв йому і він так набив руку, що за 3 карбованці писав на тройку (при пятибальній системі), за 4 карб. на 4 і т. д. Цим і жив, бо заробляв чудово. Прекрасно співав баритоном ("Бурний поток" — Шуберта). До своїх же прямих учбових обовязків ніколи не відносився дуже пильно, а завше вискакував з небезпеки завдяки тільки природних своїх здібностей. Його так і звали "шармакольоґічний", від виразу "на шармака", себ то хитруном.

Одного разу ще в осени, чи весною (добре не памятаю) я поспішав на лекції ранком і напившись гарячого чаю, та накинувши "на опашки" пальто на плечі, побіг в Семинарію. На дворі стояв туманний ранок і я біг дихаючи вогким повітрям. Прибіг на лекції і почув що не можу балакати — пропав голос. З того часу у мене почався катар горла, якого я лікував пять років, і тілько на 2-му курсі Академії (себ то через 8 років) я його позбавився, але хрипкий голос остався назавше. Скільки потім я вистраждав від цієї хороби, — сказати не можу. Ця хороба як раз упала на розцвіт мого музичного почуття. Перед цим я мав дуже добрий голос, ще в бурсі, і співав спершу сопраном, потім у мене почав формуватись тенор. Мені якраз ішов 16-й рік, любов до співу переходила в якусь манію, нові музичні враження, нові хорові пісні та романси, взагалі новий музичний світ, що відчинився перед мною у Києві, хвилювали мене; потрібували голосу (я не вмів грати на пяні), — а тут . . . усі співають, а у мене так засихає й болить горло, що з очей котяться сльози. Мука неймовірна! Починаєш співати разом з другими, або для себе, або хочеш вдома показати щось нового, що чув, або навчився, а замість голосу з горла вилітає хрип, або свист. Все кінчалось завше сльозами. Я доходив до відчаю й молився Богу, щоб мені за-

лишилось хоч стілько голосу, щоб хоч для себе можна було якось співати, бо без співу я умру . . . Така мука продовжувалась років зо три, потім я настільки направився, що міг уже потроху задовольняти ту пекучу потребу співу. Коли діло зайшло про музичні враження, то прийшлось би багато говорити про перші мої роки в Семинарії та в Києві взагалі.

Тут я почув спершу справжні хори церковні, тут я вперше побачив і почув ґеніяльного Якова Степановича Калішевского, прекрасний хор у Михайлівськім монастирі (диригентом був Макаревич), хор залізничників в Десятинній церкві Москальова і другі хори церковні — їх було безліч і всі вони були прекрасні і дуже музикальні навіть на теперішню мою оцінку. В самій Семинарії був гарний хор, але малощо здисциплінований, і не було гарних діточих голосів (тоді ще жінки не співали в церковних хорах), а що казати уже про хор Духовної Академії, — поза Калішевським це був найкращий в розумінні інтелігентности хор у Києві. Він мені особливо подобався тим, що тут можна було почути старовинні концерти Веделя, які по традиції належать до репертуару хору Академії, бо в ній учився й диригував цей композитор.

Що торкається світського співу українського, то Семинарія в цему відношенні була для мене цілком одкровенням, новий світ; треба б писати цілі розділи про Семинарію і семинаристів того часу, як носіїв української музичної культури. Скажу тільки одно, що уся Семинарія була тоді цілковито просякнута українським духом і українською піснею. Кожна кляса (а було їх 13, 6 коренних, 6 паралельних і одна 1-ша "Єпархіяльна") уявляла собою самодовліючий здоровенний хор. Я тепер тілько дивуюсь, коли згадую те голосове багацтво, яке уявляли собою ці 500 молодих хлопців, серед яких було не більше 5% безголосих, і не більше 2% немузикальних.

Одним словом це була якась природна консервато-

рія, без професорів, де постановка голосу передавалась по традиції, шляхом переймання гарної манєри співу, а знання нот було також необхідне й самозрозуміле. Кожний семинарист був готовий прекрасний хоровий, а в більшости, і сольовий співак, половина ж з них — прекрасні хорові диригенти. Був також порядний оркестр, майже симфонічного складу, були гарні скрипаки, челісти, клярнетисти (гірші були мідні духовики). Були учителі для цих студентів і окремі години музичних лекцій. Перерва між лекціями повертала кожну клясу в хор. Пісня бушувала, неслась то з одних то других дверей, так що помішникам інспектора було не мало роботи бігати з одної кляси до другої і встановляти тишу. А весною, коли семинаристи поїдуть по Дніпру на човнах, то це була втіха і безплатні концерти для всієї околиці — кожний човен з семинаристами — чудовий хор. Співались переважно пісні Лисенкові. Дуже була популярна: "Ой, ти Днєпр, ти мой шірокій", з "Аскольдової Могили" Верстовського. Тут в Семинарії я вперше почув аранжовки Лисенка, які надовго звели мене з ума, створили для мене музичний національний світ, та дали непереможний, вже свідомий потяг до рідної пісні. Перша частина кантати "Бють пороги", яку семинаристи залюбки співали всі, як звичайну пісню, і досі проймає мене морозом, як згадаю її тужливі, широкі мелодії; серце замирає і перед очима, як живі встають мої молоді роки, та всі ті постаті, що пройшли перед моїми очима в той час . . . Оживають краєвиди Дніпра, київські теплі, літні вечорі, навіть запахи молодих тополь на Боричевому Току та Братській вулиці, зелені взгіря Царського саду, золоті бані Братства під першим несміливим промінням місяця, коли ще на небі вечір змагається з ніччю . . . Як усе це далеко, і як близько, і його не можна забути!!

Перший рік Семинарії був занадто багатий на нові враження, так що усе в памяти змішалось в якомусь поетичному тумані і хоч пригадати усі подробиці трудно,

але якийсь загальний емоціональний тонус тих переживань зостався свіжим і досі.

Тоді перший раз я попав в оперу. Давали "Руслана й Людмілу" Ґлінки. Сидів я на самому останньому ряду галерії, і міг бачити тільки червоні чоботи князя Володимира, що підходив до самої суфльорської будки, та ще трохи бороду Чорномора, коли його несли по сцені; а коли ж я згинався утроє, то бачив навіть голову Зачарованого Лицаря, яка страшенно одчиняла рота, а з неї кумедно було чути спів цілого чоловічого хору (Балада Фіна!). Музики не збагнув зразу, але загальне враження зосталось урочисте й величне. Був ще й на дргуих операх, але не згадаю на яких.

В звязку з цим осталось незабутнє враження площі біля Софійського Собору, через яку приходилось іти зімою, поспішаючи на 8 год. вечора в театр: сніг тріщить під ногами, мороз, вгорі блакитна небесна пустеля з ясним повним місяцем, внизу ряди ґазових ліхтарів вздовж вулиці, а збоку сліпить око золотими банями біла Софія та височенна дзвіниця, що наче пливе в повітрі . . .

Або широченний Хрещатик: вікна крамниць (склепів) кидають цілі снопи проміння на масу публики, безконечний ряд ліхтарів нижуть в морозному тумані діямантову низку по обох боках улиці; сотні коней-"рисаків" летять під ріжнокольоровими сітками, піднімаючи цілі урагани снігу, візники викрикують якимись дикими голосами — "Сторонісь!" на душі радісно, весело й трівожно, а ноги від морозу самі летять . . .

З тих перших часів мені неясно пригадується ще така картина: я та ще хтось зайшли перед вечером (мабуть був вересень) до когось з семинаристів (здається Ів. Тарновича) на квартиру по Андрієвському Спуску, а як зайшло сонце пішли ходити по Києву. Ця прогулька здавалась мені надзвичайно довгою і феєричною. Ми ходили по якихось вулицях, де збоків росли здорові каштани. Ліхтарі ховались в їх темних шапках і тілько кидали

світлі плями на хідник жовтої цегли. Йдеш, здавалось, по якійсь чудовій алеї в теплу літню ніч. Я думаю, що то була Велика Володимирська. (Взагалі тоді дерева у Київі було далеко більше ніж в останні часи, особливо після того, як інж. Демченко перемощував брук і знищив по краях дороги усе дерево, а Київська "Дума" так і не насадила нічого). Потім пішли до якоїсь темної вулиці в страшенно високих тополях (Бібіковський бульвар) і проминувши її враз опинились перед темним колосальним будинком з величезним ґанком на страшенних грубих та високих колонах (Університет). Коли ми підійшли під цю колонаду, то мені просто страшно стало. На протилежному боці був сад, а в ньому якась будівля з дощок (будували монумент царю Миколі І.). За будинком був теж величезний сад (Ботанічний) . . . Ця екскурсія в мене назавше зосталась в памяти — все нове, таємне, гарне, незвичайне — й завше викликає почуття легкого холоду, темної ночі, таємної мовчанки, радісних вогників ліхтарів серед зелені і глибокого чорно-синього неба з великими зорями . . .

Колесо шкільного життя затягнуло зразу так, що я навіть не помітив, як наступила пізня осінь, навіть не успів ні разу подумати про Тарасівку та Богуслав, або про свою родину. Часу взагалі було мало: вільних дві-три години на день, працювати приходилось багато, щоб добре "зарекомендувати" себе, як учня. Одного дня, сірого й холодного (мабуть був жовтень, або листопад), я пішов бродити по Києву й опинився на терасі Андрієвської церкви. Передо мною розістлався широчезний краєвид. Під ногами гуркотіло місто, за ним, серед сірої рівнини плів теж сірий, як оливо Дніпро, в далечині чорніли ліси, а ліворуч на горбі далеко-далеко маячіло Межигіря; над цією картиною похилилось сіре холодне небо й по ньому неслись вогкі, розстріпані вітром, низькі хмари . . . Безкраї простори наче розбудили у мене за плечима крила . . . Зразу стало ясно, що я надовго

замурований у "городі", відірваний од природи. Мені здалось, наче я відчуваю її вперше, і так захотілось "на волю", що я аж заплакав. З цього менту я надовго зненавидів місто взагалі, а любов до Києва та цікавість якось урвались зразу. Довго прийшлось привикати, поки думка про те, що я у "місті" не залишила мене, та нові інтереси життя пустили коріння в мою душу і привязали мене до Києва, мов залізним ланцюгом на завше . . . Я й досі не можу мислити себе в якомусь іншому місті, як тільки у Києві, яким живу, почуваю, і на його мірку міряю все, що приходиться бачити у свойому життю.

З шости років семинарського життя залишилось у мене жахливе враження від церковних служб. Величезна Семинарська церква, — бувшій Домініканський костьол, з чотирма височезними колонами і готичним склепінням. Високий до стелі й червоний іконостас (початку XVIII. ст.). Вівтар піднято дуже високо. На правому крилосі — "лівий хор", на лівому стоїть 5 кляса. У вівтарі 6 кляса, чотири клясі стоять між чотирома колонами за загородкою, наче коні в стайні. Біля трьох дверей цієї обори стоять помішники інспектора. Семинаристи стоять рядами. На хорах співає "правий хор". Служби довгі, розтягнуті. Хор співає примітивно, "громогласно". Особливо неприємні діточі голоси хлопчиків, яких набирали в хор із зразкової школи при Семинарії — непоставлені, одверті, неприємні. Біьшість хорового співу підтримується голосами з семинарських рядів, при чому на усю силу семинарської "гортані". Слідувати за рукою диригента, який був на хорах, неможливо, через це увесь цей рев і рик відставав від темпу і робилось щось неможливе. Особливо, коли у "Великому Славословію" тягнули й обривали на верхньому акорді **До** слово "світ" ("узрим світ"). Тоді виходило, що спершу на фортіссімо обривав аккорд хор, далі послідовно в рядах 3-й і 4-й кл. ззаду коло вхідних дверей, далі ближче до вівтаря 2-й і 1-й кл., потім на крилосах 5-й кл і, нарешті у вів-

тарі 6-й кл. Таке перекликання тягнулося хвилин зо дві. Це мене завше іритувало й обурювало. Взагалі спів був просто якимсь "гортанобісієм". Вийти з церкви серед служби було трудно, треба було біля хвіртки робити заяву помішнику інспектора, — це принижувало, ображало й обурювало. А вистояти без руху 2 з половиною години було трудно, і от серед семинарських рядів під колонами складувались пальто на купу і там по черзі ми сиділи, або лежали за плечима своїх товаришів. Ділялось щось цілком "не церковне" і скидалось на якусь казарму, чи "каторгу". В семинарському садку бродило багато дівчат і тут ішов флірт на всі заставки. Зате після церкви, коли мучила спрага, великими гуртами ішли до "Грека" (була така пивна біля "Контрактового Дому"), і там уже тішились пивом з медом.

А постові служби були повні скруту й туги, наче "дижурства" по 2-3 години, і, коли вони кінчались, то було враження, що тебе випущено з тюрми. Взагалі церква і її служби викликали одну досаду й нудоту, тим більше, що до них примушувалось дисциплінарними способами.

Не памятаю, як скінчився перший рік Семинарії і що я робив на вакаціях. За цей рік не вияснились також і відносини до товаришів, і у мене не було певних друзів з нових моїх знайомих, бо Богуславські якось розплились серед маси нових людей і, крім Дмитра Леоновича, та почасти Вас. Більневича, я ні з ким не затримав старих звязків, бо всіх Богуславських було всього 12 осіб і ми розбрелись по ріжних відділах: одні попали в "коренну" класу, другі в "паралєльну", — всі заняті були тим, щоб себе добре 'поставити', бо на іспитах в 1-й клясі ішла особлива чистка, так що тут було уже не до старих відносин і забавок.

З осени 1891 року я був уже у 2-й клясі і на другій квартирі. Чия то була "квартира" і хто була хазяйка я не можу пригадати. Знаю тілько, що містилась та квартира

в домі учителя Бурси Олександра Івановича Радзієвського, в кінці Спаської вулиці біля Дніпра. Помешкання було гарне, чистеньке й утульне. Хазяйка була дуже мила і годувала нас добре. Я жив в одній маленькій кімнаті з Петром Корнілєвським, дуже милим, лагідним та поетичним хлопцем, сином селянина з Канівщини. Він був теж з Богуславської бурси, але молодчий мене за рік. Ми з ним дружили щиро, багато розмовляли на ріжні філософські та естетичні теми, взаємно пасували один до одного і навіть колись зфотографувались разом, й у мене й досі є ця знимка. Він також, як і я, був в Бурсі "уставщиком" і багато мені розказував про Богуслав і Бурсу, яку я, мені здавалось, залишив досить давно, хоча пройшов один рік всього. На цій же квартирі був і Вас. Більневич — богуславець. Решта були нові для мене. Не можу забути дуже симпатичного, але завше напів-пяного Яцунського, та улесливого і несимпатичного Петра Шостацького. До них часто приходили вечорами в гості семинаристи. Памятаю одного з них, теж "любителя" добре випити — Соколовського, який мав чудового тенора й надзвичайно гарно співав українські пісні, особливо: "Ой, у саду на вишеньці соловейко щебетав". Іноді ця компанія набірала ріжного харчу, купувала четвертину горілки і на цілу ніч їхала човном на Дніпро. В цих екскурсіях участи не брав ні я, ні Корнілєвський.

В цьомуж році я почав учитись грати на скрипці. Лекції скрипки провадились в Семинарії в 5 год. вечора, Не можу забути темну високу "ґімнастичну залю"... Стоять підставки і на них блимають стеарінові свічки. Чоловік 20 першої ґрупи по черзі здають свої завдання учителеві Колачинському (він же учитель філософії), а потім гуртом граємо ріжні дуети Данкля, або якісь песи Гайдна, Боккеріні, Шуберта і т. д. Для мене відчинився новий музичний світ, і я страшенно захоплювався цією грою, хоч і не був з кращих скрипаків. Ці мелодії надавали змісту і настрою моїй душі, будили фантазію й від-

тягали увагу від багато дечого негарного, що в ті роки мого оточувати та вабити молодого хлопця.

Разом з тим, в день на перервах між лекціями, ми усі захоплювались співом ріжних хорових пєс, і багато з нас мали у себе власноручно переписані партитури цих, на той смак, цікавих композицій. Особливо був такий Вас. Щуровський. Я хворів тоді катаром горла і ретельної участи не міг приймати у цих співах, але зате захоплювався скрипкою, і ми з сірійцем (арабом) Каназі весь час пиляли дуети, навіть сходились для цього після обіду, а я писав якісь композиції на дві скрипки. Тепер уже у мене було більш свідоме відношення до всього оточення, ніж у першій клясі. Мені було вже 16 років, я придивився до товаришів, привик до нового укладу життя, більше пізнав Київ. А головне, перейшов той рубікон (іспити з 1-ї і 2 клясу), за яким я вже вважався "випробуваним" і достойним Семинарської науки, так що міг бути спокійним, що мене вже не викинуть з Семинарії.

Поруч з нашим двором, де я жив на кватирі була салдатська касарня і там у дворі відбувалася наука оркестри. Тромбони так ревіли, труби так верещали, що іноді приходилось тікати з хати. Взагалі салдати грали так, що шкура злазила. У нашому дворі була пральня, в якій було багато молоденьких прачок. До них ходили в гості салдати. Там відбувались вечірки з співом. Одного разу весною у вечері у мене було відчинене вікно і було добре чути спів. Співали вони ріжні "маларасєйські" пісні. Але несподівано серед цього хламу пролунала чудова пісня, хоч і штучна, але така суто українська, трохи сентиментальна, та повна такого почуття, що назавше зосталась у мене в памяті і дала якийсь певний чуттєвий тонус всьому тому періоду мого життя. Я її несподівано згадав через 25 років, коли стояв на Володимирській горці, та дивлячись на Подол у той бік, де Спаська вулиця й той дім, в якому я жив на кватирі, й ту касарню.

Це була пісня: “Ой, умру я, мати, умру за час, за годину, тай за дочку вдовину”.

Зімою брат Федько прислав з дому цілу скриню ковбас і вишнівки, — от був баль, та щей не один!

Через те, що наш дім стояв біля Дніпра, ми усі ранком у літку ходили купатися на плоти, що разом з баржами стояли масою біля берега (тоді тільки докінчували Київську пристань). Не можу забути ясні, соняшні ранки, зеркальну воду Дніпра, синє небо, почуття здоровля й молодости, та ще свідомість того, що все життя попереді, що довго будеш бачити оце сонце, оцей Дніпро, й лози . . . Весело й радісно . . .

Або дух від яблук та кавунів, якими були повні барки в осени!! Ні, цього ніколи не можна забути.

Памятаю, раз у квітневий вітряний ясний день ми поїхали по Дніпру на човні (човни брали у Гороха, який мав свою будку в гавані). Того року Дніпро розлився, як ніколи. Чорно-синьо-зелені хвилі з білими гривами шуміли й клекотали скілько сягало око. Правувати веслом умів один я, — двоє (Бількевич і хтось ще з моїх товаришів) сиділи на веслах. Одїхали ми досить далеко від берега, але ще були тілько в гавані, до самого русла Дніпра не доїхали. Несподівано вітер збільшився і почалась така хвиля, що майже заливало човен. Ми повернули й старались добратись до берега, але хвиля так била, що нас відносило далі й далі — прямо у Дніпро. Ставало страшно . . . Гребці до того натрудили руки, що уже ніяк не могли працювати. В. Більневич кинув весла і каже, що більш не може веслувати. Почалась сварка. Поки ми сперечались, здорова хвиля підхопила нас і так шкварнула на мілину (якої ми не помітили), що човен перекинувся і всі опинились у воді по пояс. Зраділи ми, що тут не глибоко, ухопили човна руками, тримали його довгенько, поки не спочили, потім вихлюпали воду і добрались до берега перемерзлі й мокрі, як хлющ. Від Гороха зараз же бігом пустилися до найбижчої корчми,

і горілкою та чаєм почали спасатись від перестуди, яка неминуче захопила б нас.

Коли не помиляюсь, то іменно вкінці цього учбового року я зробив першу невеличку подорож по Дніпру. Раз чудового соняшного дня на іспитах, я з Петром Бернацьким та Антоном Кмітою сиділи на Флоровській горі і дивились на сині, широкі простори Дніпра. Увесь час наспівували "Ой, Дніпре, мій Днпре!" (Я тоді вперше прочитав Кобзаря від Іогансона і купив собі, — синя обложка, віддав потім Марті), та пісню — "Ох, і закувала сива зозуленька" (арр. Лисенка). Хтось з нас запропонував повертати після іспитів додому не залізницею, а Дніпром, щоб поїхати через Трипілля, та побувати у Богуславі, а звідти старо-знайомою дорогою поїхати додому, як колись то ми їздили будучи бурсаками. Бернацький у цій компанії не міг нам товаришувати, бо сам був з Бердичівського повіту. Отож вирішили брати бувших Богуславців. Не памятаю добре, хто був у цій компанії. Знаю, що був Кміта (з с. Козацького біля моєї Тарасівки), Радзієвський Кирило (з Комарівки), Гаман Ларівон (з Македонів) і ще хтось. По закінченні іспитів сіли на пароплав і рушили на Трипілля. Я вперше їхав великою річкою на пароплаві, та щей серед такої казкової природи, як на Дніпрі. Враження від цієї подорожі залишилось на все життя. Чудова тиха велич Дніпра, зелені простори, гаї на березі, високі береги праворуч; чепурні села, сиві жита, що хвилювали на полях; високо над Дніпром наївні, розстріпані вітряки з шістьма крилами, а повітря таке, що хотілось плакати від невимовної радости . . . Душа умлівала від цих красот, — а в голові думки: "Оце така наша Україна!"

В Трипіллі найняли дядька з парою конячок і рушили на Богуслав. Було страшенно весело й гамірно. Селянин, що віз нас, теж був веселий, досить молодий чоловяга й усе співав пісню "Час додому, час!". Переспівали ми багато поки доїхали до Богуслава. Мені особли-

во чогось запамяталась та частина нашої дороги, якою я ще малим їздив до Грушова (через Богуслав), а власне село Потоки, та ще щось. Про це відвідування нашого Богуславу у мене чогось не залишилось спогадів, може через те, що уся дорога й особливо Дніпро затулило від мене усе . . .

Другу половину 1892 і першу 1983 року, коли я був у 3-й клясі я добре не памятаю. Жили ми в маленькій деревяній хаті на Хоревій улиці біля старовинного білого камяного домика, в якому колись жив відомий Дмитро Тупало (Дмитро Ростовський). Не знаю, чи зберігся цей будиночок. Він стояв у садку між Почаївською і Хоревою вулицею, був збудований в українському стилі, з бароковим ґанком. На цій кватирі я жив з Вол. та Мик. Бинецьким, Петром Бернацьким, Вол. Григоровичем, Гр. Моргуном і Залєським. Хлопці підібрались усі гарні та музикальні, так що у нас склався смичковий квартет: 1-а скрипка Моргун, 2-га М. Бинецький, Альт — Залєський, челльо — Вол. Григорович. Я теж грав на скрипці, але як гірший скрипак, то був непотрібним в квартеті, а дириґував ними. Грали багато річей і мені здається добре (Сім слів Спатиселя — Гайдна).

Пригадую ще, колись літом по закінченню іспитів приїхали до Києва брат Федько, мама, сестра Дора й Домця. Всі разом поїхали пароплавом, а потім залізницею до Козельщини на прощу. Тут перший раз я побачив Полтавщину. Вона мені не вподобалась. В порівнянню з нашою правобережною природою, тут мені здалось усе бідне, якесь неяскраве. Вразило мене, що серед степу разом з пшеницею сінокос на болоті, стремлять верби на рівному степу, — низина. Прийшлось їхати якимись кучугурами піску, вкритими лозою. Монастир, як взагалі монастир: дешевенька, московського стилю церква, трохи на кацапський манір служба. Гостиниця набита людьми, прийшлось нам усім і ще отцю Ковалевському з попадею і двома гарненькими дочками ночувати в одній

кімнаті. Було противно, млосно, душно і безсонно . . . Прочан в монастирі багато. Вонь, духота, тісно й гидко.

1893-1894 рік жив на квартирі у тієї ж Козлінської по Андрієвському спуску в будинку Чернявського. Цей учбовий ріг теж пагано памятаю. Знаю тілько, що тут були на квартирі два нові товариші: Гороновськiй Олександер і Микола Гдешінський, Тихоневич і ще той же Завадінський, що жив у моїй кімнаті біля парадного, Гр. Моргун, два Бінецьких — Володимир і Микола.

Тут уже не було наших квартетів, бо ансамбль наш розпався. Пиляли окремо на скрипках тілько Микола Бінецький і Григ. Моргун. Володимир Бінецький захоплювався французькою мовою і кравчинею під "Джерсе", яку ми звали "Софі-де-Жан" (Софія Івановна). Він потім одружився з нею. Зате всі ми захоплювались танцями і брали лекції в танцклясі Вебса, проти Успенського Собору на Подолі. Курс науки для учнів коштував 2 карбованці за цілий курс, а з мазуркою 4 карб. Як тепер памятаю широку і довгу залю з навощеною підлогою. Під стінами стоять стільці, на яких парочками сидять учні: "прикащики" з Подолу (клерки з крамниць), якісь панночки, яких ми дражними "сємушками" (насіння), що вимовляли замість ш—с, замість щ—сц кокетуючи по подільськи, цілком як у пєсі: "За двома зайцями" Проня Прокіповна; було багато ґімназистів, а з семинаристів: М. Гдєшинський, Качановський, Т. Тихоневич, В. Бінецький і я. Іноді появлялись такі "леви" як М. Ковальський, Ол. Ковальський та М. Барвінський.

Старенький Вебс невеличкого росту, з фарбованими вусами, мов у рака, на дріжачих старих ногах, показує ріжні "па", командує гнусавим голосом з польським акцентом ріжні фігури танців, а в перервах авторитетним тоном веде голосні, повчаючі філософські й політичні розмови. Його жінка — досить пишна, але "тронцона зембом часу", дама, сидить в сусідній кімнаті за самоваром. Тут за 5 копійок можна випити шклянку чаю

з канапкою, або якоїсь мінеральної води. Його дочка — гарненька, літ 15 дівчинка, помагає батькові в роботі. За фортепяном сидить якась полиняла "тапьорша"....

Танці ідуть в строго-моральному фасоні, не дозволяється ніяких "вольностів". Кавалери одягнуті в піджаки, або "візітки" (жакети) з такими вузькими штаньми, що перше треба натягати на ноги штани, а потім уже чоботи. Цей фасон семинаристи звали "дротіке"' і їх можна було купити на Подолі за 2 карбованці. Чоботи, чи то черевики були на високих закаблуках з гострими, довгими носами, на "ранту". Їх вживалось найстрашніще в "мазурці" (мазур), яка танцювалась з таким завзяттям, з гуком і громом, що здавалося стеля упаде на голову. А закаблуки використовувались особливо в "голубцях", коли бють ногою об ногу. Деякі майстри (потім і я сам) могли зробити аж пять, або шість "голубців", так, що здавалось, наче хто бє у кастанети.

Хоч штани й були страшенно вузькі і обтягали ногу наче тріко, але тут то й було мистецтво вищої марки: зробивши "голубці" і кинувши наперед свою даму зо всього розмаху, на повнім ходу упасти на одно коліно, перекрутитись в цей мент в повітрі, та догнавши даму обняти її на ходу за стан, разом добігти до рогу, зробити з тріском "балянсе", знов перекрутитись перед її самим носом, мов божевільний, та так махнути нею кругом себе, щоб вона вкрилась власною спідницею, зачепивши при цьому по носі якого небудь старого идола, що сидить та дивиться на танці, або зваливши якусь тумбочку з вазоном. Взагалі "Мазур" був тоді річ наймодніща, найтрудніща, найвища, а разом і найнебезпечніща для тих, хто дивився на танці, або був хазяїном помешкання особливо ж для тих, хто жив у нижньому поверсі.

Ми тут і показували себе найпишніще, особливо Вол. Бінецький, Мик. Ковальський і я. Мені тепер здається, що у тому "мазурі" за свої молоді роки я зробив найшвидшим галопом загально кілометрів тисяч з сто, коли

Андріївський Собор у Києві, проєкт архітекта Б. Расстреллі

не більше. Бувало у Купецькому Зібранні (Хрещатик), або в залі Людвіковського (біля Городської Думи), або в Літературно - Артистичному Товаристві (на Малій Васильковській) "мазур" при двох духових оркестрах тягнеться години дві без перерви, — а ти, наче кінь на перегонах, ідеш в перших рядах невтомно, з однаковою енерґією, — і тільки піт ллється мов з запаленої коняки. Добрі були колись ноги, не пагане й серце!

Але вернусь до чобіт. Тоді в моду почали входити черевики з квадратовими носами, на рівній підошві, без найменшої ознаки закаблуків. В той час, у Вебса їх носили тільки спеціяльні "франти", а робив їх знаменито швець Войченко на Олександровській вулиці, цілком же "ідеально" — Штольцман на Хрещатику (дуже дорого — 10 карб. за пару). Цей фасон був особливо гарний для "польки", коли кавалєр раніщ, ніж почати крутити свою даму, скільки раз ляпав ногою по підлозі в такт музиці, наче кого дратував, або пробував ґрунт під ногами. Колиж починає крутити даму в протилежний бік, — увесь ефект полягав в тому, щоб пустивши її руку, яку держав у своїй лівиці, на всьому ходу, за три, а найбільше за шість кроків, перелетіти усю залю з одного кінця до другого, а далі обняти її і знов танцювати спокійно. Це міг тоді зробити тільки один "приказчик" (урядник склепу) — Чайніков, — чоловік років сорок, до того кривий на одну ногу, але знаменитий танцюриста.

Так от ми і відтанцьовували у того Вебса майже що вечора на "ученіческіх" вечорах, а в суботу на "практіческіх", коли був цілий баль з масою публики (вступ коштував 40 коп.). Там на тих танцях і загубив себе Тихоневич. Разом з ним я познайомився з якоюсь панною, років мабуть 25-30. Вона була вся в червоному шовку, навіть віяло червоне. Була досить гарна, але на розмову трохи скупа, так що коли я її делікатно, "по кавалерсь-

кі" запитав, як їй подобається Київ (вона приїхала з Житомира), то вона відповіла мені:

— Нічіво сібє . . . Город сам по сібє очін красівой. На тім і скінчилась наша розмова. Але Тихонєвич якимсь робом умів з неї витягнути більше, бо нарешті почав вчащати до неї на Хореву вул., закинув науку, а далі вилетів з Семинарії та повинен був вступити в військову Юнкерську школу в Чугуєві ('Шморгонська Академія', як її звали), з неї вийшов офіціром, а потім я його бачив уже підполковником.

Часто ходив до нас Качановський, товариш М. Гдєшінського. Він був дуже зухвалий хлопець і дуже погано впливав на Гдєшінського: вони десь цілими ночами пропадали, пили багато горілки і т. ін., так що і Коля Гдєшінський вилетів з Семинарії та пішов на село учителювати (с. Казічанка, Київський пов.)

Дуже часто приходив до мене мій же товариш і друг ще по Бурсі Полікарп Гдєшінський (меньший). Він був дуже серіозний хлопець, свідомий українець і разом толстовець. Він давав мені читати заборонені твори Толстого ("Исповєдь" та інші) переписані його власною рукою. Я просто дивувався, скільки то треба було часу й терпеливости, щоб оте все списати. Це були цілі здорові книжки! Він також був членом конспіративного українського гуртка, і ходив потайки на приватні лекції до проф. В. Антоновича. Я знав, що такий гурток існував, але хто в ньому брав участь, крім П. Гдєшінського і Якова Лебедовича (потім нашого зятя), не знав. Знав тілько, що за це можна було дістати тяжкої адміністративної кари, — це мене дуже лякало, та надавало П. Гдєшінському в моїх очах якогось геройства, небезпечної таємничности. Він же повів мене до дяка Грушевського (Андрієвська церква), який познайомив мене з Лисенком.

Крім танців я тепер дуже захоплювався операми, які мені доводилось бачити, та творчістю Лисенка. "Пікова Дама" та "Євгеній Онєгін" Чайковського зробили на ме-

не таке враження, що я переписав собі усі вокальні партії цілих двох опер (без акомпаніімента). Також почав переписувати майже усе з Лисенка, бо грошей на купівлю дорогих нот не було (і тепер памятаю мої сині й чорні зошити, куди я заводив усе, що мене цікавило). Особливо вразив мене його "Жалібний Марш". Я памятаю, що коли до мене приїхав мій брат Ілля, то я своїм неймовірно катаральним хрипучим та шипучим голосом, з сльозами на очах від хвилювання й болю, старався довести всі красоти цього твору.

На цій квартирі ми теж устроювали вечірки з танцями і запрошували до себе дівчат з Духовної Трьохсвятительської Школи. В одну з них, Катю Зубачевську, я був закоханий і мучився заздрістю до її нареченого Лисянського, що був уже в VI кл. Семинарії. Вона сама теж була в VI кл. й уже закінчувала науку, а я був тілько у IV кл.!!

Любовна меланхолія моя доходила до краю, і я памятаю, що всю свою весну, особливо Великодні вакації вдома, я був наче у якомусь елегійному сні. Такого настрою давала мені пісня "Темна нічка, а я плачу", яка чогось асоціюється у мене з постаттю цієї дівчини. Все в моїх очах набирало якогось туманного, тужливого характеру, хотілось усіх бачити щасливими, радісними; хотілось перебороти увесь світ і знищити всі ті турботи й неприємності, які отруюють людям життя. Я часом гірко плакав, що все "не так", а повинно бути краще: і щоб батько був не такий старий, і сестри кращі й Тарасівчане не так обтяжені життям, — всі повинні бути щасливі, радісні й лагідні та безтурботні, як це сонце, оце небо, оця природа . . .

Взагалі в душі почалось творитись щось нове й дивне . . . Усе на світі — природа, сонце, люди, дні, ночі, літо, весна, осінь, зима, всі події, всі предмети, все здавалось мені кожного дня новим, наче я бачу їх уперше. Кожного дня я почав помічати в усьому нові красоти, яких не

бачив раніш, все здавалось таким зворушуючим та близьким, рідним, що я прямо умлівав від якоїсь тужливої радости й розчуленности. В душі щось співало без перестану. Бувало раптом якась, чи то пісня, чи невідома мелодія так опанує мною, що я міг стати серед вулиці і мов сліпий стояти нерухомо, аж поки вона не переспіває в моїй душі. Я був наче в сні.

Мама бувало питає: "І що ти думаєш? . . . " Що я міг їй сказати? В такому чарівному пів-сні я прожив майже до 22-х років, і тепер, здається, віддав би за один день цього сну решту свого життя . . . Тепер тілько іноді на мент мов присниться, щось схвилює, перенесеться мов невловимий звук, встане перед тобою якась постать, чи мент минулого і . . . враз зникає серед гаміру й бруду сучасного, мов далекий голос, що кличе непереможно кудись далеко, далеко . . .

Ріжні мельодії чи пісні окрашували цілі періоди мого життя. Може удасться зробити нарис цього в дальнійшому.

Вертаюсь назад до цього року. Постепенно в моїй симпатії йшла боротьба: постать Бабчинської Каті почала заслонювати Катю Зубачевську, хоч ця остання міцно сиділа в мойому серці. Ввагалі ж це було дитинство і я не мав уяви, до чого доводить людину правдиве кохання.

У себе на квартирі жили ми дружно й весело: жартам, сміху й вигадкам не було кінця. Раз памятаю такий випадок. Проти нас (на Андрієвському спуску) в старенькому будиночку, зі шклянною верандою, на другому поверсі жив дуже симпатичний француз. Після обіду він завше на тій веранді довго пив каву, курив сіґару і, відчинивши вікно, слухав наш спів, або музику. Наші хлопці, особливо знавець французької мови — Володимир Бінецький, зазнайомились з ним і частенько ходили до нього на каву, та "чистити чоботи" (звичайно собі). Мабуть їм подобалась дуже французова вакса (паста до че-

ревик). Одного разу, в ясний, погожий весняний день Тихонєвич пішов "чистити чоботи". Вікна в нас були відчинені і ми сиділи, дивлячись на вулицю. Бачимо, виходить від француза Тихонєвич, черевики блищать, як сонце, а він іде через вулицю, похилив голову і не може надивитись на них. У нас зразу виникла думка перервати це любування, кинувши йому під ноги поліно. Моментально принесли поліно, і я, не довго думаючи, розмахнувся і швирнув його під ноги Тихонєвичу. Але забув про верхні шиби у вікні, які не відчинялись, та так пустив поліно, що разом з ним уся верхня рама з шибками мов дощ вилетіла на вулицю. Вибух був неймовірний. В першій мент мені здавалось, що завалилась хата. Тихонєвич правда мов опечений підскочив у гору, але радісного голосного сміху товаришів, якого я сподівався, не було. Наступила мертва тиша, а натомісць голос і лайка нашої хазяйки й хазяїна будинку Чернявського, що жив у нас над головою. Счинився гучний скандал, від якого я так стомився, що заснув серед дня, мов убитй. За вікно прийшлось заплатити.

До весни цього ж року треба віднести таку "сентиментальну комедію". По своїй семинарській звичці, ми всі після обіду ходили гуляти на Олександрівську вулицю: — дивитися на панночок, та реготати. По тій же вулиці ходили на прогульку пансіони (бурси) ґімназисток Подільської Ґімназії Новіцької. Звичайно, що як іде такий пансіон, то за ним волочиться зграя семинаристів, або ґімназистів. Коли ряд дівчат повертає назад, тоді є надія побачити свою симпатію, але тільки один мент поки не повернеться й "класна дама", що йде ззаду пансіона, наче вірний цербер. Для цеї одної хвилини, бувало, ходиш годин півтори по вулиці за отсим пансіоном, наче собака за возом. Треба признатись, що як я не сміявся з цієї семинарської звички, але нарешті почав і сам ходити після того, як помітив у тому ж таки пансіоні Новіцької Марту Сапак. Вона була струнка, досить висока

дівчина з смаглявим лицем і темними чудовими очима. Ні голосу її, ні вдачі я не знав, але оцих очей та її гарненької фігурки було досить, щоб я записався в оту "бродячу команду". В той день, коли пансіон не гуляв, вона сідала коло вікна і дивилась в той бік вулиці, де біля аптеки Брандта була касета (скринька) для оперових афіш. (Ця касета зосталась з давніх часів). В неї вже не закладали афіш, бо розліплювалось по стовбам. Але одна афіша там затрималась, здається за пять років перед цим.От ту афішу дуже уважно читає молодий хлопець, одягнений по моді: на ньому широкополий чорний мягкий бриль, коротенький піджак, що ледве закриває ззаду те, що всі люде ховають, широченні, світло-сірі, майже блакитні штани в смужку, та з тупими носами черевики, без закаблуків, на одній прямій підошві. Краватка на ньому синя в золотих підківках, а в руках грубезна сукувата палиця. Він одним оком читає афішу "Фауста", яку вже давно вивчив на память, а другим оком поглядає на панночку, що з третього поверху теж працює на два ока: одно про класну даму, а друге на того "франта", що стремить біля аптеки щодня вже місяців зо три. То я й вона.

У мого товариша Дм. Радзімовського був приятель М. Буйницький ("Буйка", як ми його звали). Він був знайомий з одною гарненькою мініятюрною ґімназисткою з тогож панісну Н о в і ц ь к о ї. Од нього ж я дізнався, як звалась моя "богиня". Буйка одного разу каже мені: "Хочете краще підступити до Марти, то напишіть їй "сочіненіє" (писемну роботу) по літературі. Я аж підскочив. Через день Буйка приносить мені від Марти малесеньку книжечку (були такі кишенькові видання рос. клясиків) і тему — "Отріцательниє і положітельниє тіпи в комедіях Фон-Візіна". Треба сказати, що Буйка мав легальний доступ до пансіону і що неділі ходив туди на відвідини. Не буду казати, як я старався над тими типами Фон-Візіна, але за два дні пе-

редав Буйку і "сочіненіє" і книжечку, в якій (цю тайну ґімназисток я знав) підкреслив деякі букви, так що коли перевертати сторінки по черзі, то можна прочитати: "Я захоплений Вами, скажіть коли і де я вас можу побачити наодинці". Через скілька часу одержую знова нову тему і книжечку, а в ній підкреслено букви: "Після іспиту такого то дня я буду йти додому одна через Олександрівський сквер". В умовлений день і годину я уже ходив схвильований по цьому скверу, та чекав її. Серце ледвищо не вискочить . . . Нарешті бачу, йде вона з своєю подругою. Входить в сквер і проходячи біля мене, губить квітку . . . Я піднімаю і починаю йти рядом. Подруга пішла вперед з Буйкою, який виринув наче з під землі. Від хвилювання я не можу сказати ні слова, вона теж мовчить . . . Так ми промовчали біля півгодини. Нарешті вона каже, що їй треба йти додому, та що через два тижні у неї останній іспит і вона кінчає ґімназію. Поїде додому Дніпром до Ржищева, чи Трипілля і, коли я хочу, то можу її відпровадити, бо з нею їде ціла компанія. Я зрадів так, що й на це не міг їй нічого відповісти, але в означений день був уже на пристані. З нею їхали якісь її подруги та її сестра, а з ними якісь ґімназисти, студент Захарієвич і малознайомий мені семинарист VI кл. — Ліхнякевич — "кавалір" Мартиної сестри (потім женився з нею). Виїхали ранком в 8 год. До Ржищева чи Трипілля (не памятаю куди) не більше трьох годин їзди, так що я сподівався бути дома на вечерю, бо на дргуий день мав теж іспит по "Пасхалії" (ранком).

Пароплав рушив . . . Вода іскриться від проміння червневого сонця, з лугів несе свіжим сіном, сині гори дивляться у прозору воду; далекі ліси на обрію, за Дніпром, наче орамлені смугою жовтого піску . . . Такий простір, така краса, що ніхто не може собі уявити, коли не був на Дніпрі в цю пору!

Наша компанія замовила чай на покладі, столика вибрала на самому носі пароплаву. Свіжа була скатерка,

дзвінке чайне начиння, аромат чаю, гарний апетит, чудові дівчата і молодість, молодість!!

Що я міг їй сказати? Нічого, крім того, що все на світі гарне, таке гарне, як зараз вона! А до того побажати, щоб пароплав зламався, та щоб ми довше їхали до того Трипілля. Вона тілько сміялась, слухаючи мене. Але . . . Пароплав несподівано почав здержувати хід, а потім став. Щось в ньому поламалось і капітан запропонував пасажирам вийти на луг, та гуляти, поки не поправлять! Я певен, що всі ми тишком бажали цього. Вийшли на луг та почали бігати по зелененькій траві. Далі замовили чай під копою сіна. З пароплаву льокай приніс скатерку, розстелив, приніс все до чаю, а до того ще й закуску та добру випивку. Почався баль, який затягнувся до години 8 вечора. Після цього, як не вірити, що сама доля сприяє молодости?! Я думаю, що так почували й усі ті, що сиділи тоді під отою незабутньою копою в той незабутній день.

Тілько пізнього вечора приїхали ми до Трипілля. Вода залила низину між берегом та пристанню, прийшлось їхати до берега човном. Сумно сіли, сумно поїхали . . . На березі її чекав гарний екіпаж і добрі коні (вона була донька поміщика). Сумно розпращались . . . Я почекав поки відїдуть коні, а потім тим же човном вернувся на пристань. Була тиха, тепла, чудова ніч з безліччю зір, що дивились в чорну тиху воду. На пристані нікого . . . Під враженням прощання, я сидів над водою до раннього ранку. В душі щось співало ніжну сумну мелодію, а хтось стискав серце ніжною любячою рукою . . . . Було чогось жаль, було разом і радісно, а щастя затоплювало усю істоту . . .

Раннім ранком прийшов знизу пароплав і я ледве поспів на іспит, який уже кінчався.

Ця картина зосталась у мене назавше в памяти, а з нею і образ Марти. Років через двадцять я її зустрів у Києві. Вона ні каплі не змінилась, не постарілась, а стала

тілько троха поважніша й краща. Так наче я вчора провожав її на пароплаві!

Думкою оглянув я ці роки мого невдалого життя й зітхнув . . . Де ти моя молодосте?

Кінець цього шкільного року памятається дуже погано, але одна картина врізалась у моїй памяти назавше. Кінчались іспити. Була половина червня. Я мав за скілька день їхати додому і чекав грошей на проїзд. Уже й іспити скінчились і товариші почали розїзджатись, а грошей нема, тай нема. Разом зі мною чогось спізнився П. Бернацький та Плат. Пахаревський, що жив у власному будинку трохи вище мене на тому ж Андрієвському спуску. Отож ми троє разом і проводили час. Скілька слів про цього Плат. Пахаревського. Він був чудовий хлопець, мав доброго тенора і страшенно захоплювався оперою. Знав дуже багато арій і романсів, і коли що нового з нот доставав, то запрошував мене й Ваню Біляновського: "приходь, я тебе покормлю". Ми приходили в цей здоровий 4-х поверховий будинок, дуже непривітний і якийсь порожній. Сам Платон жив з двома братами студентами Університету (яких ніколи не можна було застати вдома) у величезному помешканню, де була умебльована тілько одна кімната, коли можна назвати той розгардіяш обстановкою. По кімнатах гуляли пси, ліжка ніколи не застелялись, на столі папери, недокурки, попіл, тютюн, брудні комірці, немиті шклянки від чаю, недопита пляшка горілки, кришки з хліба, лушпиння з ковбаси і т. п. Спершу ми випивали по чарці, закусували тим, що малось, потім Платон починав співати всякі нові речі і показувати свої ноти. Одного разу він поліз в шафу за салом і коли поставив його на стіл, то з шафи пішов якийсь смcopід. З огляду на загальний бруд, ми якось не звернули на це уваги, але коли їли сало, я звернув увагу на якийсь спеціяльно тонкий, гострий, чудовий та ориґінальний ножик. Питаю: "Де це ти взяв такого?" А він каже: "Це хірурґічний, то мій брат препарує ним в ана-

томічному театрі!” Слово по слову, виявилось, що в цій шафі перед тим, разом з ножем була й рука від трупа, яку його брат приніс додому для занять анатомії. Нас аж на воніти взяло, почали його лаяти на чім світ стоїть, — а він тілько з здивованням дивився на нас . . . Ми у нього вже більш сала не їли.

Але далі . . . Так от в ці скучні вечорі, я, Платон, П. Бернацький і здається ще й В. Біляновський кожного вечора ходили на Флорівську горку, лягали в травку і лежали там майже до пізньої ночі. Одного разу був чудовий пізній вечір. Молодий місяць стояв прямо перед нами у небі, внизу під нами засвітились вогники на Гончарах, Воздвиженській вул., та Діхтярах. Легенький вітрець ласкаво шумів над травою. Було тихо, гарно й сумно. Враз . . . збоку Глибочиці здалека залунала пісня . . . . Здоровенний хор повним голосом підхватив якусь чудову тужну мелодію і, серед нічної тиші, полилась широченна річка меланхолії, повна невимовної тужної поезії, свіжа, прекрасна, суто народня . . . Пісня для мене була невідома і, здається, російська. Ваня Біляновський каже: “Це співають “биндюжники” (тягарові візники й ломовики). Там на Глибочиці їхня конюшня і артіль”. Довго лунала пісня, довго мовчали ми й слухали її. Зо мною сталось щось неймовірне, я наче зі сну прокинувся: “Чого я тут? Навіщо трачу час у цьому місті, коли мене чекає дома природа, пісня, чарівні сільські враження?!”

Така напала мене туга, що на другий день зранку захопив я свою скрипку під руку й поніс її в заставарню. Взяв під її заклад 5 карбованців і в той же вечір махнув додому. Як згадаю той вечір, то зараз щось хвилює мою душу і якась чудова туга налягає на серце.

Памятаю, що купивши квитка й сівши в вагон, я мав в кишені всього 20 копійок. Їхати треба було звечора до 12 год. слідуючого дня. Через дві-три години я захотів їсти, а нема чого. Тут, як нарочно, передо мною сидить мій товариш Ліхнякевич і нищить чудову ковбасу з гар-

ною "ситницею" (така паляниця). Їсть, весело балакає зі мною, а мене не припрошує. Я чудово розумію, чого він не припрошує: він не допускає й думки, що я, котрий вважався в Семинарії заможнім, міг їхати в дорогу голодним з 20 коп. у кишені. Я це знаю, й через те соромлюсь його попросити. А за кишки мене тягне так, що аж нудити стало. Всеж таки я витримав характер і не попросив. Пересівши у Цвіткові на Звенігородський потяг, на якійсь станції я захотів напитись води. Ну, думаю, розміняю свої 20 коп., на 5 випю води, а пятнадцять дам "носільщику", щоб заніс мої речі на стацію. Проти мене сидів селянин. Я розміняв в нього 20 коп. і побіг пити воду. Витративши 5 коп., вертаюсь у вагон, а дядько мені каже, що я дав йому фальшиві гроші. Може воно дійсно було так, але я досі не вірю, — просто хотів мене взути на 20 коп. Положення було препаршиве — повинен був оддати йому й ті 15 коп., що залишились. Приїхав на Звенігородку злий, як чорт. Ухопив свого куфра (семинарський парусиновий, на рогах оббитий бляхою) і почав вилізати з вагону. Спіткнувся і рогом куфра розпоров нові сині штани жандармові, що стояв біля вагона спиною до мене. Можна собі уявити, як я себе почував, і як я швиденько майнув з своїми річами від того начальства! Добре ще, що він не помітив цього зразу, а тільки щось гукнув, коли я штовхнув його . . . Ох, і лаявся ж я, як приїхав додому! Виявляється, що гроші на дорогу забули вислати.

Цього ж літа моя сестра Дора виходила заміж за Якова Лебедовича. Її роман з ним тягнувся років зо два і потім вони чогось розійшлись. Було страшенно боляче дивитися на муки своєї сестрички. Для мене особливо, бо їх обох дуже любив. Нарешті вони помирились і цього літа справили весілля. На це весілля приїхали мої товариші: Дм. Радзімовський, Пл. Пахаревський та В. Біляновський. Бенкетували, як водиться, тиждень, а потім запрягли коні тай рушили в гості до наших гостей: я,

Радзімовський і Пахаревський. Не памятаю, які села ми обіздили, але перша була Лисянка. До нас пристав наш бувший семинарист, а тепер судебний слідуватель Петро Гавр. Джозовський та ще хтось. От же парубоцькою компанією ми почали мандрувати од попа до попа. Весело гамірно, пяно й гарно. Так мандрували тижнів зо два. Памятаю вже, як ми з Дм. Радзімовським уже добре зтомлені виринули аж з другого боку в с. Стебному у його дядька. Була чудова тиха ніч. Повний місяць заливав ясним світлом порожні вже осінні поля (було після возовиці). Село Стебне спало в яру в садках. Ми вже стомились від гостювання, веселість пройшла, на душі тихо й елегійно . . . І так приємно було опинитись в старій поповій хаті! . . . У залі на стіні, над стареньким фортепяном, якийсь наївний пейзаж. Під червоним шовковим абажуром горить лямпа. Гарненька, наївна "єпархіялочка" (учениця дівочої духовної середньої школи) грає коло нас наївну "Шумку Завадського". . . В століовій заспана молодиця накриває стіл, готовить вечерю. Все таке привітне, миле, просте й рідне що не хочеться виїздити. Зоставляли мене ночувати, але я серед ночі поїхав додому, бо був вже стомлений компанією й захотілось бути на самоті. І знов степ, освітлений уже мертвим місячним світлом пізньої ночі. Коні гучно бють копитами твердий, піскуватий грунт, з поля починає дихати холодний вітрець, скоро ранок . . . На душі мрійно й лагідно . . .

5 кляса (1894-1895 р.) була для мене роком багатьох несподіванок, які трудно всі пригадати. Але треба вернутись трохи назад.

Як я уже казав, наша сімя була дуже музикальна, Всі брати, сестри й зяті добре співали й знали ноти, так що, коли збірались разом до купи, можна було скласти порядний хор — 4 жіночих і 8 чоловічих голосів. У нас дома не було фортепяна. Грав на скрипці старший брат Митрофан, почасти Ілія, та я. Хіжняків на гармоніумі, зять Світлінський на флейті. Може це сприяло тому, що

всі знаменито читали ноти голосами (як звичайної системи, так і циферної). Але відсутність під руками фортепіяна відчувалась надзвичайно і туга за ним, особливо у мене була страшенна. На жаль фінанси не дозволяли тоді моєму батькові мати таку дорогу річ, як фортепян.

Як я був ще в 4-й кл. в Семинарії, зявилось піяно в учня Крилова, яке купив йому батько (намісник Братського монастиря). Поставлено воно було у великій семинарській залі, на ньому Крилов вчився грати, а іноді й П. Павловський вигравав ріжні речі, а я з захопленням слухав. Тоді ж я постановив собі обовязково навчитися грати. Тож, коли я перейшов у 5 клясу, на мойому обрію появився такий тип — Семен Терлецький. Він орґанізував компанію семинаристів, яка б училась в нього грати на піяно, а разом з тим жила разом, щоб на спільні гроші брати "на прокат" (в позичку) інструмент. Не памятаю скілько чоловік нас зібралось, і хто, та вирішили всю справу доручити Терлецькому (він був тоді в VI кл.). Той знайшов у якогось акцизного урядовця — Строганова помешкання і таким робом зорганізувалась семинарська квартира (пансіон). Що за тип був цей Строганов, я й досі добре не знаю. Знаю тілки, що він і його батько служили в Акцизному Управлінню. Жонатий він був з гарною київською міщанкою, яка працювала в модній майстерні "Джерсе" на Хрещатику. При них жили її дві сестри — Маруся й Женя, дуже гарненькі дівчата, і працювали там же. Майже кожного вечора до них приходили такіж гарненькі подруги з тоїж майстерні. До нас приходили товариші, до Строганова його знайомі, — складалась компанія, приносилась скромна закуска до горілки і починався баль, флірт та танці. Вся атмосфера була наповнена коханням. Жилось дуже весело, але якось очайдушно. Жили спершу на "Борічевім Току", а потім на Андрієвській вулиці, біля самого Дніпра (проти бань Бугайова).

Вчив нас музики дуже милий чоловік Гр. Ант. Віш-

невський. Він був якимсь незначним урядовцем спершу в Д. Консисторії, потім у Держ. Банку. Сам маленького росту, з великим червоним носом і довгими козацькими вусами, мав непорочно добру, діточу душу. Поет був з ніг до голови, дійсність для нього не істнувала, вона була десь внизу, під ногами, він ходив по ній, і то тілько через те, що мусів це робити, душевні ж очі його були десь поверх цієї грішної землі, а думка вітала в захмарних музичних просторах. Оригінал він був великий. Ми його всі любили. Звався він у нас "Красний нос" (червоний ніс). Семен Терлецький умовив його жити разом з нами, вчити нас на фортепяні за якусь мізерну платню (здається 5 карб. в місяць), та платити за пансіон стількож, як і ми усі. Але платити не хазяїну помешкання Строганову, а Терлецькому, так би мовити аранжеру цеї справи (це робили ми всі).

Почалось наше життя — музика і щоденне балювання. Несподівано вкінці жовтня, чи на початку листопаду, приходить поліція і всіх нас з манатками, з Строгановими та Терлецьким викидають на улицю. Виявилось, що Строганов зарядив цей пансіон покладаючись на Терлецького, яко зарядчика всього цього. А Терлецький, забравши в нас всіх гроші до Різдва (за 4 міс.), нічого не дав Строганову. Той не заплатив хазяїну дому, й врешті усі опинились на вулиці. Положення склалось катастрофічне. Мої всі плани з музикою полетіли до чорта, в кишені 2-3 карбованці, помешкання нема . . . . Додому писати я не міг, бо був дуже амбітний, тай до того і гроші у батька взяв до самого Різдва. Що його робити?! Вирішили ми з Вішневським ("Красним носом") оселитись разом і продовжувати науку гри на власний риск: він візьме "на прокат" інструмент, найме помешкання, а я буду жити з ним разом (в борг), та вчитись. Переїхали ми з ним десь, аж до Залізної церкви, на низ Малої Володимирської вул., у якусь малесеньку кімнату (5 карб. у місяць), і почалось наше животіння. .. . На лек-

ції приходилось ходити в Семинарію на другий бік міста, аж на Подол (скілька миль). Для цього треба було вставати в 6 год. ранку. Було яких півтора години ходу . . . Після лекцій знов таж довга дорога, та щей з заходом на обід. Приходив я додому годин у 5 вечора, стомлений до смерти, повинен був лягати, щоб відпочити. А як ліг, той заснув. Прокинешся в год. 7-8 вечора, зараз же за приготовання лекцій", потім, "на тще серце" — спати, щоб ранком встати в 6 год. І так без кінця. Вішневського я майже не бачив, бо він зрана йшов на службу, потім бігав по лекціях музики, якими жив, — у вечорі приходив змучений, як і я годин в 10-11. Всі мрії про які небуть заняття музикою, та про інструмент "на прокат" пішли до чорта, тай грошей і у нього і у мене було стільки, аби не вмерти з голоду. Годувався я в їдальні "Ясіні" на розі Вел. Житомирської і Мал. Володимирської вул. Там обід коштував 25-30 копійок, пів обіда 13 коп., а третя часть (тілько борщ і хліб) 7-8 коп. Мої фінанси дозволяли мені пів обіда за 13 коп. Можна собі уявити, що то були за обіди, як ще додати до цього апетит хлопця в 19 років, пять кілометрів щоденної ходьби, відсутність вечері і взагалі всякої додаточної поживи (вранці одна шклянка чаю з хлібом!). А тут подавалось на стіл три малесенькі шматочки хліба, пів тарілки якоїсь бурди, а потім тонкий, як папір, шматочок вареного мяса. Спершу по вечерах я просто зубами клацав від голоду, а потім привик, але почав охлявати. Про миття білизни нічого було й думати. Просити грошей з дому було соромно, позичати у товаришів ще більш соромно (я вважався заможним, завше з грішми). Насилу якось дотягнув до Різдвяних вакацій і приїхав додому таким босяком, що всі жахнулись. Лаяли мене, що не написав про це одверто. Спорядили мене у Київ знаменито: три нових костюми, повний комплєкт нової білизни, та щей до того рублів з 30 кишенькових грошей! Я зараз же наняв собі окрему кімнату в домі Ребенка по

Андрієвському Спуску (у якогось адвоката), але прожив там недовго (скучно було одному) і переїхав на Семинарську квартиру Рибчинської по тій же вулиці, якраз проти Андрієвського садка і дому Андрієвської церкви. Тут жили уже Григорій і Леонід Тучапські, Яков Кримінський, Левандовський (потім ще Акантов) і ще хтось. Компанія була мила й дуже музикальна, так що життя моє ставало веселіше й музикальніше. Тут жартуючи ми заснували вокальний квартет: тенори — я й Кримінський, потім ще Акантов, баси — Тучапські (Григорій баритон, Льоня бас) і Левандовський. Почалось з співання ріжних музичних номерів. Гр. Тучапський дуже захоплювався оперою, мав чудового баритона (потім став артистом, учився в Італії, і був нарешті моїм помішником, та проф. співу в Українській Респ. Капелі). Чого тілько не було переспівано тоді! Дуріли ми іноді, як діти. Напр., після страшенно драматичного виконання Гр. Тучапським, або Левандовським передсмертної арії Германа: "Что наша жізнь?", та сцени його самогубства, на долівку клався стілець, ми всі ставали навколішки і починався фінальний хор — "Господь прості єму" .. . і тому подібне. Найбільш пильно взялись ми за пісні Лисенка. Тут я відчув в собі диригентський хист. Мучив я своїх квартетистів страшенно, але добився нарешті такого виконання, що воно нас самих почало захоплювати. Товариш і приятель мій, розумний, але хмурий чоловік, і суворий філософ Петро Бернацький, послухавши якось нас, сказав мені: — Ви знаєте, що Ваш спів може перекинути увесь світогляд людині!—Я думаю, що від нашого співу змінялась його понура філософія. Але ми й самі, мов божевільні, захоплювались новими й новими піснями і нарешті таки мабуть чогось осягли, бо слава про наш квартет пішла така, що нас почали запрошувати й другі семинарські квартири, і ми там улаштовували цілі концерти. Взагалі той час для мене був якоюсь чудовою музикальною феєрією. Можливість роз-

учувати щораз нове і надавати йому той музичний вигляд, який мені було бажано, без всілякої залежности, без чієсь зверхности, палка любов до діла моїх милих співробітників, які цілком корились моєму авторитетові; якась нестримана жадоба пробувати свої інтерпретаційні здібності далі й далі; радість від осягнутих наслідків своєї роботи та від враження слухачів (все це хвилювало їх також, як і мене); радість від того, що я щось "знайшов" (можливо самого себе), піднімала мене, давала мені крила, цікавила, хвилювала, несла мене в якусь щасливу мрійну країну звуків, і штовхала на нову й нову роботу. Мені й тепер здається, що то були найщасливіші дні мого життя. То були дні мого музикального пробудження, подібні до першої любови, повні чудової насолоди й раювання. Хай буде благословенне імя моїх дорогих квартетистів у віки й віки, та нехай долетить голос моєї вдячности на той світ, коли їх нема вже на цьому! З ними я пережив "першу" свою "музичну любов".

Жилось нам добре, весело й змістовно, як може житись молодим хлопцям з незужитою силою, перед якими тільки відчинився білий світ, цікавий, радісний, що так тягне до себе . . .

Бувало цілими днями у нас в хаті лунав сміх. Все спричинялось до цього, — наше буденне життя, наша наука, товариші, начальство, дотепи, вдачі й невдачі, — все покривалось повінню самого щасливого, самого прекрасного молодого сміху. Але на самоті я чогось завше був в півелегійному настрою: все здавалось таке тужливо - прекрасне, та з кожним днем таке нове, наче до цього часу цього не бачив, а в душі завше співалась якась прекрасна мелодія, проносились сни про щось чарівне, невідоме. Я уже казав, що весь цей період життя був у якомусь чарівному тумані. Колиж сходились ми всі до купи, починався сміх, дотепи, веселість. Іноді доходили прямо до глупоти. Наприклад, наша квартирна хазяйка була бідна, затріпана, виснажена життям і злидня-

ми жінка, дружина якогось урядовця "Казенної палати". Звали його Іона Гр. Рибчінський. Він був дуже милий чоловік, любив випити чарку з приятелями, любив життя, а вдома знаходив тільки злидні і нещасну дружину, затягану роботою та клопотами. Мали вони двоє діточок: гарненького синка Васю і старшеньку дочку ґімназистку Ліду. Квартира не давала прибутку, І. Григор не приносив в хату, а виносив. Через те у них часто приходило до сварки, іноді дуже голосної . . . Вона плакала, дорікала йому, а він тільки щось буркав їй у відповідь. Еґоїзм молодості перешкаджав нам вбачати тут драму. Для нас це був тільки привід для жартів і сміху. Може до цього спричинялось і те, що хазяйка трохи шепелявила, та що їх сварки набирали надзвичайно обивательського, специфічно - київського характеру і жарґону. Сидимо наприкл. за столом у себе, а через двері чутно сварку. Вона плачучи, викрикує гистеричним голосом: — Як я була молода, та свіза, то тобі була нузна. А тепер ти з мене соки висусав, то непотрібна стала, Тепер її викинь! — І враз вся наша компанія (наче хор в грецькій траґедії) замогильними голосами протяжно в унісон:

— Викинь її, викинь! —

Далі зза дверей в повищеному тоні — репліка:

— Верни мене, якою ти мене взяв! —

Хор: — Верни, верни, якою її взяв! — і зараз же страшенний вибух жеребячого реготу. Тепер, як згадаю, то й смішно й соромно, й жалко стає тих бідних людей.

З нашої їдальні (ми жили в маленькому будинку на другому поверсі) у велике вікно був чудовий краєвид на Діхтяри, Кожумяки та Гибочицю. З одного боку, ліворуч зелені сади на кручах, що спускались до Воздвиженської вул., праворуч була зелена Флоровська гора з монастирською стіною й маленькою капличкою на шпилі; внизу між горами розсипались будиночки Воздвиженки, а прямо на обрію в далечині виднілись горби, що спукаються до Глибочиці, вкриті подекуди здоровенними

старими деревами. Зимою, коли заходить сонце, то на червоному небі сілуети цих гір і дерев наче намальовані тушю, — не можна очей одірвати! Одного разу ми помітили, що серед цих дерев почала рости якась камяна будівля. Вона постепенно збільшувалась, виростала і набирала досить ориґінальної форми, а посередині її намічалась якась башта. .Кожного вечора я й Льоня Тучапський сиділи біля вікна, дивились на цей сілует, міркували собі, що це за будівля мала бути, та давали собі слово піти й подивитися . . . А не йшли, тілько балакали та реготали. І так кожного вечора на протязі півтора року, поки я не скінчив Семинарії, усе міркували, догадувались . . . В цьому була своя поезія, так що фактично не треба було йти дізнаватись, що то воно є, бо пропав би чудовий настрій, гарні розмови, сидіння біля вікна, картини червоних, опалових, зелено-синіх вечорів . . . Взагалі, пропала б поезія.От ми наче зговорились, не порушувати цеї таємничости, не реалізували невідоме, тішились красою. Так у нас було майже у всьому, — естетика брала верх над реальністю.

Тоді я познайомився з творчістю Чайковського. Вона непереможно впливала на мене. Деякі його романси прямо невідлучно від наших пісень, переслідували мене, особливо коли моя душа була занята моїми особистими переживаннями. Я не можу забути травня того року: майже на протязі всього місяця я не міг спати, — сиджу біля вікна своєї кімнати, дивлюсь на порожнє місто, на темне, або місячне небо, і зі всею природою переживаю ніч, поки не згасне місяць, навкруги все посіріє, стане буденним, звичайним, аж до того менту, як зажевріють перші проміння сонця. Починається день . . . і я лягаю спати, щоб вставши, побачити усе вже в соняшному світлі, — свіже, блискуче, кольоритне. Вночі вся душа моя співала, хвилювалась, мріяла, надіялась, чогось очікувала . . . Незабутні менти!

Тепер до мене найчастіше навідувався мій тов. Ваня

Біляновський. Ми симпатизували один одному; цей веселий, гарний хлопець, якось з півслова міг розуміти мене, хоч був натури цілком протилежної моїй, — практичний, здібний до життя, твердої волі, рішучий. Жив він у Галембатовської попаді — вдови на Воздвиженській вул. (на розі Діхтярної). Мав досить заможного батька, який купив йому фісгармонію. Він не тільки грав, а й досить добре малював фарбами, й мене заохотив до цього. Любив спів і музику, хоч сам не був вправний та здібний співак. Майже весь час я проводив з ним. Бувало зімою у ночі ходимо біля його мешкання на Воздвиженській вулиці. Все місто спить . . . Нафтові ліхтарі ледве блимають. Гори накрило сіре небо, а на ньому чорними фарбами намальовані дерева, без листя, голі й сумні. Маленькі будиночки позаховувались і притаїлись мов перелякані діти. Все нерухоме, наче біг часу припинився . . . Настрій інтимний, елегійний. Ми ходимо цілими годинами й напів голоса співаємо: "Молодий козаче, чого зажурився". На серці щемить, а чого — невідомо. Перебалакаємо, було, все, що є у кожного на душі, — і ще мало . . . Ця пісня чогось у мене асоціюється з тією картиною, яку він намалював для мене (вона зараз у моєї сестри Дори Лебедович): — рання весіння повінь десь на Поліссі, чи на Білорусі. На першому пляні, здорова хата, біля неї (тільки що спала вода) земля мокра й чорна. Далі, тиха мов шкло, просторонь води тягнеться аж до обрію. Праворуч перелiски, окремі дерева стоять по саме віття у воді. Вітряк самотно дивиться крилами на захід. Сонця не має, день сірий й почувається вечір. Широка стяжка чорної хмари перерізала увесь сірий небозвод, і постепенно звужується на обрію. Тихо, спокійно . . . Все кличе й чекає весняні чари, золоті дні, молоду зелень, ясну воду . . . Хочеться, щоб над цим краєвидом зійшло сонце, щоб він заграв новими фарбами.

Уже в Тарасівці, вдома, бувало, лежу я й дивлюсь на цю картину і зараз же в голові виникає мелодія "Моло-

дий козаче" . . . Пригадуються мої прогульки з ним, тихі ночі, сердешні розмови . . .

Потім уже в 1918 р., як я заїхав в м. Погребеще до сестри Дори, якій я оддав цю картину (по смерти батька, як розпалась наша хата й сімя), то як глянув на неї, то знов пережив тіж самі враження й асоціяції, що й 25 років тому.

У цьому році міцніше склалось моє товариство: Ваня Біляновський, Петро Бернацький, Дм. Радзімовський, Вол. і Мик. Бінецькі, Сущинський, Волод. Григорович, Мик. Барвінський. Ми часто сходились та проводили час разом. Тоді не було в Семинарії уніформи, і у нас зявилась мода на широкополі брилі, типу Рембрант. Вся наша компанія одягала ці широченні брилі, і подібна була нено на артистів-малярів, нето на "катафальщиків" (погребників). Бувало, рушимо куди гуляти, то, я думаю, цікаву картину собою уявляли . . . Іноді на Хрещатику йдемо юрбою, а Ваня Біляновський обовязково попереду, насуне бриля на лоба, похилить голову і йде "парусуючи", наче корабель проти вітру. Панночкам від цих "катафальщиків" не було проходу, обовязково причепимось, балакаємо і, нарешті знайомимось.

Моя музикальна практика не обмежувалась уже тілько моїм вокальним квартетом. З того попереднього струнного квартету (про який я згадував) постепенно утворювався невеличкий оркестр. Він у нас мав назву "Бродячий оркестр" (мандрівний). Струменти були такі: 1 скрипка — П. Павловський, друга — М. Бінецький (іноді я), віолончель — Вол. Григорович, флейта — Сухоставський, корнет — М. Барвінський, клярнет — не памятаю хто, трамбон — Сущинський, дириґент — я. Біляновський — нотоноша. Трудно уявити, як грав цей оркестр, і що то за репертуар був при такому складі. Приходилось налягати більше на танці.

Збірались ми на семинарській квартирі, на розі Воздвиженської. Грались тут ріжні вальси, мазурки і т. п.

З цим орхестром ми не тілько втішали себе й своїх сусідів, а іноді отримували запросини на ріжні сімейні свята.

Бувало й так: чудовий весняний вечір .. . Ми забіраємо струменти і йдемо на Воздвиженську вул. Заходимо у який небудь двір, проходимо його і здіймаємось далі на гору, вкритими деревами (Воздвиженська вул. до половини йде між горбами, вкритими темними гаями). Сідаємо і розпочинаємо який небудь сентиментальний вальс, як "Дунайскіє волни", "Тіхій ветерок", або щось в цьому роді. Обивателі цього двору, та й сусідніх, слухають безплатну музику й плещуть. А ми, як жерці мистецтва, пограємо трохи, і далі . . . Куди небудь на Діхтяри, або Гончари . . . де є затишні лісові закутки. Це було цікаво й весело, трохи зухвало, але дуже музикально й приємно.

Одного разу ми одержали запрошення від Ол. Ковальського, на його іменини. Ол. Ковальський був у VI кл., дістав, кажуть, по батькові спадщину — гроші, чи то маєточок, та систематично його прогулював. Жив він на наш семинарський штандарт дуже широко й заможно. Отож перспектива погуляти на іменинах, та пограти дуже нам вподобалась. Тільки трохи дивувало, що запрошено нас аж на 11 год. вечора. Але ми на це не звернули уваги, як також і на те, що не відомо, хто це запрошення передав. Тож, коли прийшов час (чудова, тепла ніч) забрали струменти й рушили кудись далеко, аж на Вознесенський Спуск. Приходимо до двору й бачимо: хвіртка й ворота замкені (пізня пора), але поруч будується невеличкий будинок з цегли, і можна пройти у двір чрез ніші вікон. Ми так і робимо. Проходимо темний тихий двір (все спить), входимо там в якийсь будинок. Бачимо — коридорна система, багато дверей, над кожним номер. Знаходимо номер Ковальського .. . але двері замкнуті й нікого, як видно, не має, або поснули. Нас обдурено! Ми обурились. . . і от оркестр вистроївся в тихому й темному коридорі, і на даний мною знак, як ушкварить гопака фортіссімо! Клярнет вирищить, флейта

свистить, тромбон реве . . . На восьмому, чи девятому такті враз обірвали, і, не успіли обивателі опамататись, як ми тим же шляхом вихопились на вулицю й стали кожний під темними каштанами, та дивимось, що то за ефект зробила наша серенада . . . У вікнах засвітились вогні, одчинилась хвіртка, повибігали люде напів роздягнуті й оглядають вулицю. Але на ній усе тихо й порожньо. А що робиться під темними каштанами не видно, бо від густого листя повна тьма. Через скілька хвилин ми вже весело йшли додому якимись сходами, що вели між садками з Вознесенського Спуску на Гончарівку. Серед темряви садків, на цих же сходах трохи пограли, а потім зійшли додолу на Гончарівку. В долині перед нами розіслався невеличкий майдан з чудовою травою, а навкруги спали маленькі будинки. Ми розташувались на цій площі, полягали, спочили, покурили, взялись за інструменти . . . полився тихенький вальс. Ніч була така чудова, настрій тихий, поетичний і вальс набірав прямо художнього виконання. Одчинилось одно вікно, далі друге, третє . . . нас слухають. Так ми програли номерів з чотири. Але нарешті хтось з нас не витримав й спровокував усіх на страшенно гамірного та голосного гопака. Це було так несподівано і зухвало, що всі ми втеряли всяке почуття міри, і рипіжили, як тільки могли, а В. Біляновський до того ж пустився на траві танцювати. Не пройшло й хвилини, як уже відчинились решта вікон, і з них показались сонні обивателі вимахуючи кулаками і розносячи усіх наших родичів до третього коліна! Добре ще, що тут трудно достати поліції, а то мали б ми роботу. Ми зупинили музику, огризаючись, рушили далі.

Іноді виїздили ми своїм орхестром на Дніпро на човні, — там уже було цілком гарно. Не можу забути одної вечірки на іменинах якогось невідомого урядовця на тій же Воздвиженській. Здається у нього жив наш корнетист М. Барвінський. Запросили нас. Приходимо й бачим, дійсно іменини — стіл накрито, на столі скромна

але досить "обширна" закуска, стоїть горілка проста, англійська — гірка, рябиновка, вино, пиво і т. д. Попід стінами сидять гості, багато гарненьких панночок. Але хата маленька й убога. Хазяїн і хазяйка дуже мило витають нас і просять до столу. Ми поздоровляєм їх, розсаджуємось; починаємо балюватись, фліртувати з панночками. Мою увагу звертає якийсь хмурий, мовчазний тип з страшенною чорною бородою, який мовчки їсть, а ще більше пє. Питаю, хто такий. Виявляється, що це знамените "тіло". Це був урядовець, чи то з Консисторії, чи з "Учіліщного совіту" — Жуковський. Він був непримінний член "семинарської" (не нашої) компанії і других пючих, чи випиваючих компаній. Звався він "тілом" через те, що зразу ж мовчки напивався, засипав і ставав настільки непритомний, що з ним можна було робити, що хочеш. Отож кожна компанія, в якій він брав участь, вважала своїм святим обовязком не кидати його одного, а забирати його "мертвого" з собою, куди б не простували. Коли їдуть куди, то кладуть це "тіло" на візника, вносять його чи в ресторан, чи в пивну, кладуть куди небудь в куток, самі балюють, поки не прийде фантазія їхати далі. Тоді його знов забірають у нове місце. Коли ж не їдуть, а йдуть, — то несуть на руках. Але факт, що його ніде не залишають, а тягають за собою. Отак він, бувало, мертвий обкочує багато гарних місць, доки ранком його не принесуть на Софійське подвіря, в будинок "Учіліщного Совіту" і не покладуть на канцелярський головний стіл.

Так оце "тіло" було і на цьому святі. Мене він дуже зацікавив, але не стільки, щоб кинути панночок і компанію, так що я не помітив, коли він щез. Почались танці. Оркестр наш грав добре і старанно. Але чим далі діло йшло і веселість розбирала присутніх, дисципліна почала падати. То один з музикантів кине грати, а бере панночку до танцю, то другий. Нарешті зостався тільки тромбон і чельо, і під стопи цих крокодилів (бо уже не

було жадної мелодії) танці набирали феєричного розмаху й характеру. Я сам уже давно танцював. Але, коли хтось з цих двох, — тромбон чи чельо почав танцювати, а зостався один, — то все стало. Серед цього гаміру, й сміху та жартів враз розлягся страшенно переляканий крик з сусідньої кімнати. Кричала хазяйка. Річ в тім, що вона бігала з головної кімнати до кухні через вузеньку, проходну кімнатку, де за параваном було її ліжко, а рядом в колисці маленька дитина. В кімнаті було напівтемно. Дитина почала плакати, а хазяйка побігла її годувати. Глянула на своє ліжко, а на подушці чиясь патлата голова, розпустила по білій ковдрі страшну, широку, чорну бороду "лопатою". Хазяйка ледве не вмерла з переляку, тож і закричала не своїм голосом. Виявляється, що поки ми танцювали, "тіло" захотіло по своїй звичці спати, бо було уже "готове". Пішло за параван, роздягнулось, акуратненько склало й розвішало на стілець свою одежу, а само упірнуло в хазяйську постіль, закрившись, теж аккуратно, білою ковдрою по саме горло, та розпустивши по ній свою бороду. Не можу описати, який вибух сміху та жартів спричинив цей шкандал. Чим усе скінчилося, не знаю, бо я зараз пішов додому.

(Вірофле, Франція, 10. IX., 1929 р.)
(28, rue Joseph Bertrand)

Тепер, коли підходять мої останні роки, випливає іноді то той, то другий мент з життя, або окрема картина, — наче хто відчинить кватирку у вікні на чудовий краєвид, звідки запахне свіжим повітрям, якимсь чудовим, другим, не брудним сучасним життям, схвилює мою душу, наче розбудить якусь заснувшу силу в глибинах мого серця, торкнеться його солодкою тугою по минулому . . . і знов зачинить. Так наче прокинешся від солодкого сну, глянеш на те, що навкруги тебе оточує і хочеться плакати й плакати без кінця, що все було так, а стало іначе, що насуває хмара старости й хороб — безпросвіт-

на, сіра, холодна, вогка . . . І одвертими очима бачиш, що вона тобі несе неминучу смерть і нема затулку й порятунку.

Отже хочеться хоч бідними рисами передати те, що в ці щасливі менти згадується і ввижається. Жаль тільки, що не маю таких слів, та не володію пером так, щоб це змалювати, бо взагалі слова занадто убогі для цього.

Після 5 кл. Семинарії я мав "передержку" по грецькій мові. Це було цілком несподівано й незаслужено. Сталось воно так. Я й мій друг Ваня Біляновський часто ходили до Вол. Білецького, Дм. Радзімовського і П. Бернацького у гості на їх квартиру.

Жили вони десь біля Дніпра, на кінці Почаївської, чи Нікольської вул. у якоїсь старої пані, котра мала аж три огидні собаки, старі, вонючі, до того ще й поганої породи. Одна уже облізла від старості, друга була товста, мов порося, стара й весь час хропіла, сидячи й ходячи. Ці пси приходили до моїх друзів в кімнату, паскудили там, наносили бліх і викликали огиду у всіх. Хлопці вирішили як небудь вплинути на хазяйку, щоб вона не пускала собак ходити у всі кімнати. Отож вирішили одного разу ізолювати цих собак на деякий час: один вискочив на вікно, йому подали туди пальто й картуза, загорнули двох собак в ковдру і передали йому їх через вікно. Він одніс їх до "Гороха" на пристань. Далі, вернувшись таким же робом, зайшли до хазяйки, та побалакавши з нею любенько, вийшли вже дверми, прийшли до Гороха, сіли на човен і одвезли тих собак на "необітаємий остров", а самі спокійно вернулись додому. Саме тоді Дніпро розлився і багато було невеличких островків, де вода вже не покривала землі. Хазяйка почала шукати псів . . . Нема! Піднявся страшний ґвалт. Стара бігала, сердилась, плакала, тужила, ума не могла дібрати, де вони поділись. Через день, обидві собаки прибігли додому. Її радощам не було кінця. Ніякого підозріння у неї не було на своїх "квартирантів". Але

вона старалась, хоч по догадах добиться, хто украв собак. Ми з Біляновським якраз в той день були перед цею подією на тій квартирі і не знали, яка біда чекала нас. Хазяйка, довго роздумуючи над цим, вирішила, що то ми собак забрали й десь тримали їх цілий день, та поскаржилась на нас своєму приятелеві, нашому учителю грецької мови — Гр. Звєреву. Ми й сном і духом не відали про цю подію (потім мені розказав сам Звєров, як я був уже учителем в Київській Семинарії, та був його колеґою, про цю всю історію і її причину, чого він дав мені і Біляновському "передержку" по грецькій мові у V кл.). Через скілька днів почалась підготовка до грецького іспиту.

Памятаю, що часу було дано мало, всього один день, і ми сиділи за перекладом якогось грецького автора цілу ніч. Діло було на квартирі у Сущинського, на Воздвиженській вулиці. Скінчили підготовку уже, як сонце зійшло й пішли до Дніпра купатися перед іспитом. На іспиті, коли черга дійшла до мене, я витягнув свій номер і звернувся до Шпичака, який сидів на першій лаві, за книжкою, та сказав йому номер свого "білєту". Він, чи помилившись, чи нарочито, жартуючи, знайшов у книжці мій номер, але з другого автора. Поки це робилось, попереднього уже відпустили, і мені без підготовки прийшлось зразу ж читати для перекладу свій номер. Читаю . . . і очам своїм не вірю: ми цього вчора не перекладали! Почувши, що я читаю не те, що треба, "Грек" сказився і крикнув: — Ви навіть не знаєте, що ми проходили в програмі! — і зразу ж заліпив мені "кола" й одіслав від столу . . . Звичайно, дали мені на осінь перевірку, я й не спамятався. Біляновський же провалився раніш мене "самостійно", без Шпичакових жартів. Літо було спаскуджено і прийшлось їхати на новий іспит в початку серпня. На цей раз "Грек" був в доброму настрою і ми іспит витримали.

До початку шкільного року було ще 2 тижні (1 вересня), і ми вирішили (я і Тучапський) поїхати до Біляновського в с. Чудин на Радомишльщині (яких сто верств). Їхати треба було до м. Кочерова кінним діліжансом (омнібус). Виїхали ми чудовим ранком. Купили місце нарочито біля фурмана в передньому одкритому фаєтоні (а не в кареті), щоб було видно дорогу й природу. Їхали до вечора Житомирським шосе серед чудових лісів, перепрягали на станціях коні, снідали, ходили на зупинках в ліс і т. д. Подорожні нам попались гарні, — якийсь старенький учитель з Корестишевської Учительської Семинарії і гарненька жидівочка. Цього одного було досить, щоб дати нам чудовий настрій, а прекрасна місцевість, глибокі ліси, які я вперше бачив, — робили цю подорож прямо казковою.

В Кочереві встали з "діліжансу", наняли поштових коней і подались у гущавину розкішного соснового лісу в напрямку до Радомишлю. Туди прибули у вечорі: місто маленьке й дуже симпатичне, порожньо, глухо, а навкруги казковий старий ліс з "мачтовими" соснами. Тут знов взяли коней і уже пізнім вечором були в Чудині. Саме село мені зразу не вподобалось, — звичайне поліське сельце на піску, біднувате, хати не такі чепурні, як в Україні, огорожа всюди не з хворосту, а якась кацапська, наче перетика, з дрючків. Попова хата вразила мене розмірами і кількістю кімнат, побудована буквою Г. За нею видно великі дерева, наче садок. Старий о. Лукіян Біляновський дуже милий дідок, радо зустрів нас і зараз же посадив за вечерю в просторій їдальні. Великий стіл, гарна скатірка, гарна велика лямпа з білим абажуром освітлює зверху гарну, чепурну сервіровку. Все привітно, затишно, по старосвіцьки, і якось дуже рідно. Дві панночки (Ваніні сестри) — старша некрасива бльондинка, меньша Вєрочка гаренька. Після вечері вийшли на маленьку веранду. Перед нею грядочка цвітів, оточена навкруги бузком (бозом), а прямо проти

хатніх дверей у бузку прогалина. Я вийшов туди і мало не скричав од тієї краси, яка розкрилась передо мною. Хата стоїть на страшенній кручі. Прямо під ногами столітні дерева-груші, яблуні, дуби, вязи (берест), — здавалось, що їх верхи можна достати рукою . . . Далі широченний луг, по якому вється Тетерів, а за кольометрів три починаються ліси, скілько око обхватить, і щезають на обрію темною синьою хмарою . . . До того ж була чудова місячна ніч . . . Зовсім, наче в Києві з Володимирської Горки. Ранком цей краєвид, умитий росою, свіжий, приваблюючий, під ясним, теплим осіннім сонцем, прямо непереможно тягнув до себе, — не можна очей одірвати.

Купались у чудовій чистенькій воді Тетерева, бродили по широченних безконечних лугах у високій пишній траві. Раз пішли ловити рибу волоком. Довго бродили у воді, померзли . . . Побачили здалеку О. Лукіяна: в "кацавейці" (наче мій батько), з паличкою, у високих чоботях, по пояс у траві, — несе нам їсти в клуночку. Прийшов, зараз розклали багаття, випили по чарці, взяли шпичками сало на огонь, хліб житній, духовитий, апетит скажений . . . Чудово! Так цілих два тижні раювали...

Їхали до Києва кіньми О. Лукіяна на двох возах. Дорога йшла прямо первісним лісом. Раз зустріли таку сосну при дорозі, що віз з кіньми й пасажирами здавався біля неї комахою. Іноді здавалось, що то не ліс, а якась безконечна лава воскових свічок великанських розмірів, зелень починалась десь аж у горі, і треба голову закидати, щоб побачити її. Вночі підїхали до якогось хутора серед лісу. Хата здоровенна, такіж і постройки, усе обнесено височенною огорожою, наче фортеця. Собаки скажені. Згадався Гоголь і "Вій" з бурсаками. Тут жив якийсь заможний селянин, у якого завше ночував О. Лукіян по дорозі до Києва. Увійшли в хату — дядько високий, здоровий, могутній і симпатичний. Повечеряли

і розійшлись на спочинок. Нас хлопців поклали у клуні на сіні. Довго дуріли та реготали, поки не поснули молодим, здоровим сном після довгої дороги.

На ранок перед виїздом снідання і чарка. О. Лукіян згадав, що я іменник (30. VIII. ст. ст.), хазяїн підійшов, згріб мене за вуха і почав, мов щеня, піднімати тричі угору. Мені вже було 20 років, і я не був дуже то малий на зріст, та легкий на вагу. Ледве вух не одірвав мені.

Біля другої години дня вибрались з лісів на простір, і перед нами заблищав, та заіскрився золотими банями Київ . . . Після темного лісу, наче у другий світ упірнув — сонце, молодість, милий Київ, товариші, всі справи гаразд, починається 6-а й остання кляса навчання, а далі . . . все в бадьорому, радісному, гарячому, мінливому, мов марево, тумані . . . Щасливі дні!

1. V., 1929 р., Вірофле, Франція

На осінь, після "переекзаменовки" я оселився там же, а мої друзі П. Бернацький, М. Радзімовський, М. і В. Бінецький перейшли на ту квартиру, де ми сходились грати оркестром (ріг Воздвиженської й Андрієвського спуску). Пішло теж саме, що й у V-й кл., тілько тут уже прибавилось турбот та думок про те, що його робити після скінчення Семинарії. Треба сказати, що від IV. кл. я майже не мав своїх підручників, бо не купував, а вчився добре тілько завдяки своїх здібностів, й усі лекції здавав, прочитавши на перерві по позиченій книжці. По всіх науках, крім отої проклятої "греки", я мав добрі "балли' (відмітки) і через те міг думати, що скінчу у 1-му розряді, а це одчиняло двері до конкурсу в Академії, та давало доступ без іспиту в Варшавський Університет на правничий факультет, а в Томський Університет на медицину. Але нікуди мене не тягнуло. Моєю мрією була музична освіта, а що найменьше, то добрий хор. Думати про музичну освіту не приходилось, бо батьки були проти цього принціпово, не вважали це ділом серіозним і не

могли уявити собі, щоб з мене вийшов якийсь там "музикантщик", так що зоставалась в перспективі тільки одна Академія, яка мене вабила взагалі, як серіозна школа, а до того й славилась своїм хором, який я міг дістати до своїх рук. Це той же хор, яким колись керував знаменитий, мій улюблений Ведель!

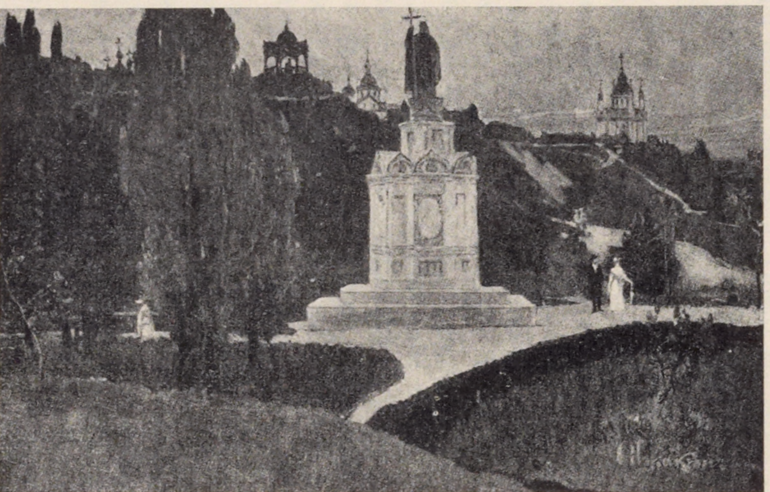
Але для цього, кажу, треба було скінчити по "першому розряду" Семинарію. Деякі мої товариші вже намітили собі дорогу і почали підганяти науку, "підзубровували", як у нас казали. А Сашко Гребінецький з О. Гороновським, то ті уже "зубрили" не піднімаючи голови від книжки, навіть на перервах тоді, як ми цілою клясою гасали мазурку. Надходили іспити, а я так і не знав що робити. Закінчення Семинарії було для мене катастрофою: я так звикся з товаришами, так був не підготовлений до життя, що при одній думці — як то буде далі — на мене нападав жах. Одна перспектива бути учителем в селі, або, не дай Боже, попом, кидала мене в мороз. Попівство, а з ним необхідність женитися та заводити "сідало", могло довести мене до самогубства, — до того я те все ненавидів. Вчительство . . . я жив в селі . . . я на нього добре надивився, щоб його боятися. Крім того, все це викидало мене з музичного світу, куди стреміла вся моя душа, закривало мені двері до музики, живого закопувало в той бруд, який звався "життям". Я засумував . . . А час ішов і рік наближався до того страшного менту, коли я повинен буду кинути і Семинарію, і товариство, і пісні та музику.

В такому неясному стані застали мене останні іспити. Я мав надію закінчити "по першому розряду", бо йшов весь час в цьому "розряді", а далі, думаю собі, буде видно. Несподівано трапилась на іспитах подія, яка поставила все сторч головою. Треба сказати, що "Догматика" у нас проходилась дуже погано. Старий піп Ів. Богородицький, що викладав її, був великий дивак і мабуть

сам не надавав своїй науці ніякого значення, бо дозволяв семинарістам на лекціях підчитувати з книжки, а на іспитах відповідати по "пластінках". Це означало от що: на передній лаві сиділо чотири чоловіки, які мали у себе в столі по числу учнів (чоловік 20-25) число листів, на яких докладно було вписувано нумерові "білєти" — уступ з підручника, — які учні витягали для відповіді. Учень підходив до столу, брав свій номер, повертався до передньої лави і казав свій номер. Йому й видавали його "номер", де було все докладно списано, але в такому вигляді, наче це був "програм" курсу. Той читав, а потім відповідав те, що було написано. На моє нещастя приїхав на іспит сам Митрополит, і цю махинацію прийшлось кинути, а відповідати дійсно те, що знаєш. Багато людей провалилось на цьому іспиті, а я то дословно промовчав, не сказав ні слова і мені влупили одиницю (1). Скандал вийшов превеликий. Завдяки тому, що за V-й кляс у мене було по "Догматиці" 5 (пять), мені вивели загальну тройку (3), але сперли мене у 2-й розряд, хочай і на перше місце. Так з а в а л и в с я міст, який мене міг перевести до Академії, чи до Університету, і я повинен був, або їхати на село учителювати, або лізти в рясу. Можна собі уявити, в якому настрою я поїхав додому.

Ціле літо я ходив, як прибитий і не знав, що його робити з собою. Але треба було на щось рішатись, бо над головою висіла військова повинність. Коли б я не взяв якої державної посади, то повинен був іти у салдати. Треба було шукати учительської посади, — не йти ж у попи!

Брат мій Митрофан — піп у с. Козічанці (Київський пов.) мав сусіда - товариша попа в с. Грузькій, Київськ. пов., Михайла Стельмашенка. Там відкрилась нова народня школа (церковна) на "новому положенню", цеб то учитель одержував найвищу платню для шкіл цього ти-

Володимирська гірка, памятник св. Володимиру, на горі альтанка та далі Андріївський Собор

пу, — аж 300 карб. на рік (!!). Брат поговорив з Стельмашенком, і той підняв у Києві питання про те, щоб мене призначили до цеї школи. Серед цеї безрадісної перспективи учителювання, була єдина утіха, що я буду біля брата та під началом його товариша. Я ще не знав, що то за птиця отой Стельмах! Потім він виліз мені боком, хоч дуже можливо, що як би не він, життя моє можливо склалось би гірше. Іноді зло веде до добра.

Отож, як я казав, в такому невідрадному стані я провів ціле літо. Одна свідомість того, що я уже поза школою, що не має у мене товаришів, що я запечатаний на вік у село, віддалений від всього культурного світу, від музики, котра недавно тільки опанувала мою душу цілковито, та що моїм терпінням не видно кінця - краю, страшенним тягарем налягала на мене. Я жив і не знав, чи я живу, чи помер. Я був, мов риба котру викинуто на беріг. У мене зявлялася думка, щоб проситися назад в Семинарію на другий рік VI клясу, але було соромно, тим більше, що такого прецценденту ще ніколи не було. Мені здавалось, що наді мною зачинилось небо.

В такому стані поїхав я в серпні місяці до свого друга Ів. Біляновського на весілля. Женився він на Ліді Бортковській, якої батько був попом під Києвом в с. Борщагівці. На цьому весіллі було багато людей, багато академістів, і між ними О. Гороновський, та О. Гребінецький — мої товариші по Семинарії. Весілля, по нашому звичаю, тягнулось майже тиждень. Час провели ми дуже гарно: всі молоді хлопці й дівчата були між собою добре знайомі; багато співалось, багато деклямувалось віршів, ішов легенький флірт . . .

Не можу забути ясної, місячної ночі, яку вся компанія провела на "Академічній дачі" (в цьому ж селі). Дача уявляла собою старий, чудовий парк з невеличкими будиночками, де повинні б були літом жити студенти Академії, з тих, хто не їхав на літо додому. Тепер тут ні-

кого не було. Парк був вільний. В цю ніч ціла хмара соловіїв заливалась один перед другим на весь голос. Темні алеї, невеличкий ставок, в якому фосфорично відбивались зорі з місяцем, гарні співи, гарні дівчата, легенька атмосфера флірту та закоханости, — все було наче якийсь сон, тим більш чарівний, що на кожному кроці мене переслідувала думка: ці всі молоді хлопці поїдуть до Києва, до науки, до гарного товариства; перед ними роки Академії, культурного життя не тільки зараз, а й далі, — а ти повинен вертатись в попівське та учительське оточення, в глухе село, до якогось попа Стельмашенка (який тоді став мені огидний), до нелюбимої праці, до якої ти нездатний і непідготовлений, до самої сірої, безнадійної будуччини . . . Це все завдало мені великого жалю й суму.

Приїхав я додому, а перед очима стояв весь час той садок, ті соловії, та ніч, ті співи, те товариство . . .

Тодіж на голову мені звалилось нове нещастя. Якось я заснув на підлозі в залі; вікно було напів причинене і протяг перестудив мене. На ранок я встав з перекошеним обличчям — перестудив нерва "фаціаліс" . . . І от, замість того, щоб думати про свою будуччину, я повинен був їхати в Київську Олександрівську лікарню і лягати на довге лікування. Що я пережив тоді, — треба заглянути в той щоденник, який я тоді вів . . .

Памятаю, що це було в серпні ж місяці, коли я приїхав до тієї лікарні. Студенти медицини ще не зїзджались, а через те хворі фактично були без лікування, бо їх головним чином тримали тут для практики студентів. Пролежав я тут майже всю осінь до початку жовтня. Трохи направили мені мою фізіономію, а в початку жовтня приїхав мій брат Митрофан і забрав мене з лікарні, бо вже треба було починати роботу в школі. Памятаю, ще перед виїздом з Києва, я зайшов на Андрієвський спуск до Тучапського (він уже жив у другому, не нашо-

му помешканню). Був холодний вечір, вітер прямо огнем пік . . . Я прийшов, нікого не було з семинаристів дома, і я ліг на ліжко у темній кімнаті . . . В сусідній кімнаті горіли у грубі дрова і світло блимало через відчинені двері. На дворі шумів вітер. Помалу почав я приходити думкою до мого сучасного стану і, як уявив собі свою самотність серед осінньої непогоди в глухому селі, десь у школі . . . то мене ударила така гістерія, що я ледве криком не кричав на всю хату . . .

Попращавшись з Тучапським, поїхав я з братом на Фастів, залишивши Київ, як мені здавалось, назавше. Поїхав наче на неминучу смерть.

Не можу забути того холоду і тієї дороги з замерзлим груддям, по якій ми до пізньої ночі теліпались з Хвастова до с. Козічанки. Трясло так, що здавалось душа вийде з тіла; холод, сухий, невблаганний, каменив тіло й мозок, на душі безпросвітна, безнадійна темрява, а в голові весь час мелодія тієї пісні, що ми в останнє співали з Тучапським — "Прощай, прощай, ти город Варшаво!". Здавалось, що з тією піснею я залишив у Києві навіки свою душу, ясні безтурботні дні молодості, усі щасливі хвилі мого життя, — далі . . . чекала на мене мряка й непроглядна, сіра, буденна дорога "животіння" . . . Воно так і сталось . . .

Не буду, бо не можу, малювати картину мого "учителювання" в с. Грузькій (Київськ. пов.) — це був один жах і огида. Що я тоді переживав, не можна описати. По перше, я попав на огидну для мене педаґоґічну роботу, якої я не тілько не любив, але й не умів. Вона починалася у 8 год. ранку, і кінчалася в 4 вечора. Стомлювався я так, що, лігши в ліжко спочити після роботи та чекати поки сторожиха поставить самовара, я прокидався уже серед ночі, як і самовар погас, і чай у чайнику перекипів "на віника". Прокинувшись у ночі, не міг уже заснути, читати не було чого, і я голодний брався за свою скрип-

ку (добре, що ще в школі нікого не було) і грав, поки від стогону струн мені не стало страшно серед зимової тиші. Ранком починався в школі крик — приходили школярі, і починалась знов моя каторга: я цілком не умів вчити хлопців, не знав, як до них підступити, яких методів вживати, бився як риба об лід, і мучився більше, ніж сам колись у Бурсі . . .

До того ж попав я до попа Мих. Стельмашенка, неймовірного падлюки. Це був тоді дуже розповсюджений тип селянина, що через Семинарію вискочив "на попи" й не знав де себе посадити з такого великого панства. Пиха, зарозумілість, та самозакоханність доходили в нього до гомеричних розмірів. Це була в абсолютному змислі слова: свиня, товста, дурна, хитра, брудна й нахабна . . . Як звичайно в таких випадках, він поневіряв мене не меньше, як мужиків, з яких сам вийшов. Деякий час, я повинен був в нього обідати, бо годуватись більш не було де. Що за цими обідами я не витерпів від його "розумних" розмов, до того ж це були заздалегідь розмови з "Союзу Русского Народу", я просто не можу розказати. (Він потім там і опинився, та щей подавав проєкта в Сінод, щоб Шевченка відлучити від церкви, як Л. Толстого). Я просто тремтів від ненависти й злости. Не було жадної галузі знання, чи мистецтва, де б він не знав всьо до дна, де б він не був авторитетом і експертом. Включно по музику, до якої він мав свиняче вухо. Так тягнулось до самого нового року, коли все несподівано для мене скінчилося . . .

Треба сказати, що до цієї муки ще прибавився й церковний хор, яким я повинен був керувати. О, що то був за жах!! Троє сопран-хлопців по 18 років (!), що співали штучним сопрановим фальцетом. Такі ж альти чоловік зо три. Тенорів чоловік з 15, що гукали наче на майдані і . . . один бас, бас тілько через те, що йому було 50 років. Він хрипів від горілки й тютюну, мов зарізаний,

та засмороджував повітря на верству кругом себе. Це був не спів, а якесь вовче виття, навіть гірше! І серед цього звіринця я повинен був махати руками, та провадити співанки катаральним горлом. Це був жах! Як це далеко було від того мистецтва, якому молилась моя душа і якого вона прагла!

Непорозуміння з попом заставили мене перейти на годівлю до пані "Кадечки" (Леакадія), досить літньої панни (польки) з синком, яка жила біля гуральні. У неї годувався винокур — пан Петкевич, дуже милий, симпатичний чоловік. Памятаю, як я перед обідом заходив у гуральню до п. Петкевича. Він там і жив. Треба було йти через завод у його кімнату, яка була над "бродільною". Усе повітря смердить брагою й вареною картоплею. В його кімнаті стара підлога танцює під ногами, а в щілини йде солодкий, дурманний дух від браги. Від одного цього повітря можна було бути завше пяним. Вікно не замащене (закітоване), і з нього дме холодом. Ліжко не прибиралось, мабуть, скілька років, брудна білизна перемішана з якимись старими штаньми, книжками й попілом від цигарок . . . На стіні ґітара й картинка — олеографія — напів гола дівчина лізе на ліжко. На столі тютюн, гільзи, краватки, книжки, пляшка з абсентом, чарка, недокурки, коробочка ваксі, хліб, щітки до чобіт і ще щось . . На стіні біля дверей під брудним простирадлом костюм і пальто; з під ліжка виглядають чоботи . . . Сам пан Петкевич — огрядний, красивий чоловік з бакенбардами "а ля Скобельов": в розхрістаній сорочці, без жілетки (камізельки) і піджака, оперезаний по товстому животу пасочком, і в нічних пантофлях, щось записує в заводський "журнал", сам закутаний клубком тютюнового диму. Здоровкаємось, пємо по чарці абсенту, він одягається і йдемо до Кадечки обідати . . .

Панна Кадечка (Леакадія) живе в домику типового польського стилю, проти гуральні. В хаті у неї чисто,

холодно, непривітно, і якось порожньо, як то буває у старих польок "дєвоток". У неї маленький син і песик мопс. В їдальні здоровий, довгий стіл. На одному боці три накриття для нас, а далі . . . ліс пляшок. Чого тут тільки нема! Тут такі настойки, що я про них і не чув: вишнівка, порічки, черешня, сливянка, ожинівка, на ріжках, рябиновка ((горибинівка), на яблуневому цвіту, на рожах, на оріхах (грецьких), на березових бруньках, на чаю, на сухарях; а крім того — проста, старка, абсент, англійська гірка, зубровка, листівка, золототисячник, звіробой, оранжівка, цитринова і т. д. Перелічити усього не можливо, була навіть цвяхівка (з цвяхом в пляшці), для куріозу — "шпагатувка" з шматом мотузка (шпагату) у пляшці. Цю уже пили тільки на доброму підпитку, та веселому настрою, "так собі" . . .

Сідаємо за стіл, на якому уже багато ріжних смашних перекусок гарячих і зимних. Випиваємо по простій, а далі по черзі кожної. Страва польська не дуже то смашна, але коли перейдеш усу гамму горілок та настойок, то все стає смашним. В кінці обіду ми обидва уже під добрим "градусом", а мені ще треба годин дві працювати у школі! Отак ми "контентувались" кожного дня . . . аж до самого Різдва.

Перед Різдвом я одержав повідомлення, що мені треба їхати в Звенигородку на військовий "прийом". Вийшов новий закон, що учителі хоч і звільняються від військової служби, але повинні бути на екзамінації. Отже наказ державний. Можна ж уявити моє здивування, коли піп Стельмашенко не захотів мене відпустити, бо, мовляв, я "підробив" цей папер, щоб поїхати серед шкільного року додому. Звичайно, що я його не послухав (часу зоставалось мало, щоб про відпустку поклопотатись у Києві), і поїхав самочинно. Приїхавши додому, застав порожню хату й одинокого батька, бо усі десь поїхали. Мене вразило, що все в хаті і в хазяйстві якось прийшло до занепаду. Як видно, з батьковою старістю

йшло до низу все. З сумною душею поїхав я до Звенигородки на "прийом". Оглянули мене й записали у "ратки 2-го розряду", цеб то, вільного від служби до випадку війни. Я трохи зітхнув вільніще і вирішив кинути учителювання, взятись за книжки, щоб тримати іспит спершу у Семинарії по всім предметам (за 6 років), щоб здобути права іти на конкурсні іспити в Академію. З цим наміром поїхав я до Грузької, щоб відмовитись від служби. Тут піп показав себе, як найкраще: дав мені розписатись у книжці за піврічне утримання (150 карб.) і з цих грошей відрахував 100 карб. (за рік) для своєї сестри, яка практикувалась у мене в школі для іспиту на учительку. Такої умови з попом у мене не було, щоб за практиканство платив я, але він поставив мене перед фактом. Зосталось взяти 50 карб., облаяти попа і їхати додому, що я й зробив нічого не опустивши.

ІСПИТИ ПРИ СЕМИНАРІЇ І АКАДЕМІЇ

Таким робом з початку 1897 року я поневолі став вільним козаком. Може б цього не сталось, та допомогла така хвороба, як піп Стельмашенко. Учительство залишилось позаду, а далі туман . . . темрява. Манить мрія про Академію, бо там є хор, який можна прибрати до рук, а ще й те, що там студентське життя обставленне зо всіх боків так, що почуваєш себе наче дома, не треба думати ні про що: вчать і утримують на державний кошт. Саме ж важне для мене те, що я залишаюсь у моєму рідному Києві, з якого я не тільки не хотів, а й не мав сили виїхати.

Але для здійснення цієї мети треба було побороти багато труднощів. Перше всього, я не мав права йти на конкурсний іспит для вступу в Академію, бо я вважався скінчившим Семинарію по 2-му "розряду". До Академічного ж іспиту допускались тільки ті, що скінчили Семинарію по 1-му "розряду". Приходилось здобувати це право, а для цього треба було (так вимагав закон) тримати іспит з усієї Семинарської програми за цілих шість років на вищу "одмітку" (4-5), яка б дала мені права 1-го "розряду", й право йти на конкурс в Академію, щоб, можливо, там з тріскотом провалитись і відїхати назад з чим приїхав. Але треба було. Отож, при цій думці зразу виростали за плечима крила, хотілося поборотися з долею і взяти своє . . . З тим я поїхав додому.

Привіз я з собою додому не дуже то веселий настрій: з усякого боку початок життєвої карієри був невдалий. Що ж торкається такого плану, як тримати іспити за шість років з 24-х предметів, то це було щось таке фантастичне, що до цього, крім брата Феді й сестри Дори,

ніхто серіозно не ставився. Рідна хата зустріла мене не весело: всі до одного були хворі. Батько ледве ходив від старости, мати лежала в ліжку з грипою, тітка стара — теж, сестра Домця ледве виходжувалась з перестуди, а брат лежав із запаленням легенів. Я приїхав теж цілком хворий на шлунок. В такій лікарні прийшлось бідувати майже до половини лютого. Починати щонебудь для своєї мети не можна було, — треба було грошей на книжки (за усі 6 клясів). Багато нервів мені це коштувало, — ніхто не вірив в те, що ці витрати й мої борікання приведуть до чогось путнього. Нарешті мати дала з своїх грошей. Я послав Вол. Григоровичу у Київ замовлення, той вислав мені книжки, і я почав наново зубрити усю Семинарську "премудрість" з початку до кінця. Коли я заглянув у підручники й програми, мене обняв жах: я нічого не памятав з того, що колись вчилось . . . Але молоде завзяття брало своє, і я з тим більшою жадобою накинувся на книжки і постановив собі — умерти, або витримати іспит. Про те, що на цю підготовку (за шість років) у мене було всього три місяці часу, — я старався не думати . . .

Я точно і докладно розпреділив свій день, і почав роботу. Все навкруги для мене умерло, або відійшло на другий план: я дивився у вікно й не бачив змін погоди, які я так любив спостерігати; я знав якось внутрішнім "Я", що зима уже мякша, що надходять таємничі, туманні дні і ночі, пророкуючі весну; я бачив, але не відчував, як глибшає блакить неба, як чорніють і набухають дерева, якими, наче вогкими, стають у ночі зорі, або яке, чим далі, ласкове стає небо вечорами . . . Я все це бачив, але не віддавав своєї душі цим враженням. Я був увесь напружений, мов струна, скупчений, натягнутий, терплючий, та чекаючий. Тілько там в глибині душі щось нило, щось співало жалібно-сумної мелодії про можливість невдачі, про красу цього менту, про те, що його треба запамятати навіки, скласти ці памятки в душі,

— щоб потім, коли все скінчиться — глянути назад і пережити усе наново . . . Чого воно було таке прекрасне, питаю себе зараз? . . .

Як раз протилежне робиться зо мною зараз: яма відчинена, я йду вниз на саме дно, знаючи, що мене живого зверху засиплють землею, — а зупинитись хоч на мент, щоб повернути назад — немає сили . . . Отак проклята доля скрутила мене зі всіх боків, і нема нікого, хто б урятував! Кругом море людей — і така пустиня, що ледве утримується, щоб не кричати на гвалт у весь голос . . . А коли подумаєш про Бога . . . то Він так далеко, а справи твої так льогічно й міцно звязані в залізний клубок, що немає навіть сили побажати чуда. Кажуть, що чудо й є через те чудо, що перемагає неможливості . . . Але мої неможливості, як не вір, як не молись, як не кричи, — є непереможні . . .

Єдиною розвагою моєю була скрипка, та нічні прогульки перед сном.

Не можу забути панахиди по цареві Олександрові II, що скасував кріпацтво. Панахида була "офіційна", а черес те й ніякої урочистості не було, а прямо "відкалатали", як усяку офіційну повинність. Але у мене чогось зостались спогади про холодний, сніжний день (19. 2), порожню, холодну церкву, в яку зайшли тільки бувші "панщанні кріпаки". Між ними виділявся старий Гр. Шепель, що за панщини був старостою на селі, та надопік усім. Крім цього Шепеля, та старого Бойка (родич Шевченка), було ще скілька дідів та бабів у церкві. Мені чогось робилось аж моторошно: наче з гробу встала сама панщина.

Знов памятаю ще чудовий день в початку квітня. Я сижу в залі за своїми книжками, а Домця й Дора садять квітки у палісаднику. Вікна відчинено і, разом з теплим, осліплюючим сонцем, у хату ллється весняне повітря, трівожне, наче оте марево, що стоїть зараз над усім се-

лом. По всіх городах видно постаті жінок, що копаються в землі, на усіх деревах якась зелена мрія — листя, повний ставок дивиться у небо радісно відчиненими очима, стара наша церква наче пливе разом з біленькими хмарками кудись в золоту, блакитну, радісну далечінь . . . Усі звуки особливо ясні й чіткі, земля парує, сонце блищить, душа співає . . . Я берусь за скрипку, але кидаю й вихожу на повітря. Боже! Яка радість бути молодим, бачити молоду весну і чекати від життя чогось нового, гарного, таємного! Хочеться так дихнути, щоб уся ця природа з усім оцим сонцем, небом, людьми, деревами, зі всім, що є зараз на світі — увійшло тобі у саме серце, бо за плечима у тебе крила, на яких от-от знімешся у це повітря й легенько полинеш геть-геть угору . . .

Не можу ще забути Великодних свят, які були в тому році досить пізно. Мої й братові приятелі: Антін Сидоренко, Микита Микитченко, Марина Плахотникова, Явдоха Шепелівна, Олександра Харченкова, Одарка Галушкова, Наталка Микитченкова, Йосип Чуєнко, Іван Нещадним (Йосип був уже в салдатах — ходив на призив разом зі мною), і ще хтось з хлопців — усі до одного жили моїми переживаннями, тужили моєю тугою по Академії, наче то вони самі задумали оцю мою справу. Часто ми збірались у Петра Плахотника в садку, співали й балакали про мої плани. Одного такого ясного дня (на Великодних святах) я лежав в Домциній кімнаті на ліжку і дивився в вікно: було видно трохи темної блакиті неба, решта була закрита білим вишневим цвітом, бо вишня лізла у вікно, наче сама протягала свої віти й кликала з хати . . . Там внизу, на березі біля Бублія чутно, як грають музики. Там хлопці й дівчата танцюють. Я думаю, що Секліта Павликова зараз там . . . Я весь час дивився на неї сьогодня у церкві . . . Іду вниз "на музики", і серед натовпу бачу її. Вся молодь стоїть тісним колом біля музик (Касян Лютий — скрипка, і ще хтось — бубон) і дивляться, як Микита Микитченко з

кимсь у парі гонить гопака. Тай чудово ж танцює він! Сам невеличкого росту, симпатичний, русявий хлопець. Картуз набік, свитка наопашки, обличчя аж горить від ритму, з яким він вибиває дрібушки; потім свитка летить на бік, і він пішов навприсядки, відбиваючи рукою по халявах ритм . . . Прямо захоплює вражий син! Далі йдуть кружком "дрібушки" дівчата: спершу спокійно в один бік, далі в другий, потім враз, наче вихор схопився, пішли "ручка об ручку", крутяться одна за другою в тім же колі (як то кажуть — "шеншенуаз"), спідниці бють хвилями то в один, то в другий бік, стрічки мають у повітрі, на намисті цокають дукачі, постаті сплітаються по черзі одна з другою — наче вітер підхопив купу цвітів і закрутив їх у вихорі . . .

Серед них і Секліта. Якась вона особлива, — все у неї пристосовано, припасовано не так, як у других, а краще, далеко краще! І чобітки у неї кізлові, зграбненькі, маленькі, на жовтих підківках, і сорочка вишита якось з особливою художньою скромністю, й ґерсетка плисова з червоними вусиками, й хустинка в руці якось особливо зграбно та делікатно держиться, й стрічки якісь особливі — не дуже багато, але й не мало, також як і намиста . . . Нема в ній нічого, щоб якось лізло, било в очі — усе витримане з природним смаком, скромне і до останньої рисочки художнє . . . Вона знає, що я дивлюсь, слідкую за нею, що в мені щось прокинулось . . . і сама щось відчуває, це видно по її поглядах, які я іноді ловлю . . . Ох, і славно ж жити на світі ! ! . . .

Весь час я був дословно під тягарем пісні "Де б я, де б я із досадоньки пішла", — вона день і ніч звучала у мене в ушах, ні! — у самій глибині моєї душі, співала не спиняючись ні на мент, і своєю солодкою тугою, — в мажорі вся, крім кінця каденції, — вона закрашувала, оповивала усе, що проходило перед моїма очима, що творилось зі мною й круг мене, і що повинно було статись далі . . . А передо мною ж була "ставка на все

життя": — вдасться ухватити Академію — відчиниться широкий шлях у світ, ні, — темрява, нидіння, смерть заживо . . . Я знаходився у духовому стані того грача, що поставив на кон усе, що має і що буде мати, поставив . . . і чекає своєї карти . . . Страшно. Поставлено на кон живого чоловіка, молоде життя. Захопило дух в чеканні . . . а над усім співає, голосить ця мелодія . . . Як вона увійшла в мою душу й коли? Це було цеї ж весни. Мій брат Федько робив у школі співанку хору. Зібрались не тільки співаки, а скілька чоловік наших приятелів, в тім числі й фершал Микита Семенович Даценко, — "душа общества", як його звали у нас дома за веселу вдачу. Він був родом простий селянин з військових фершалів, наш же великий приятель. Скінчилась співанка, усі притихли . . . Ніч була темна, хоч око виколи. А в цій темряві, за ставком, від Козацького щось жевріло, далі більше й більше і, нарешті, на чорному обрію виплив здоровенний, червоний місяць, якийсь феєричний, нічого навкруги не освітлюючий, навіть чорного неба не зясував, а сам червоний, як мідь. Ми погасили лямпу, сіли всі біля вікон і почали дивитись на цю таємничо-елеґійну картину. Хтось затягнув тихенько — "Козаченьку, що ти робиш", усі підхопили, і полився тихий, сумний спів, який я так люблю, спів не для "когось", а для себе, **для** і **ради** свого настрою, самий інтимний, самий щирий, і через те самий художній та чулий. Далі Микита Семенович затягнув "Де б я, де б я", й усі почали цеї . . . Ця пісня була для мене нова, — її приніс Микита Семенович з м. Винограду, звідки він був родом. Мелодія була настільки художньо закінчена, льоґічно зфразована, така архитектурно струнка й ефірна, а загально переконуюча й хвилююча, що я просто умлів від зворушення й насолоди. До того ж нерви мої були трохи подражнені суперечками, які вийшли у нас дома з приводу моїх "фантастичних" замірів (Академія і відмовлення йти на "ре-

альну дорогу") і ця мелодія просто затопила мою душу своєю елеґічністю: кожний мент її "сумування" був згідний з моїм, кожна вібрація звука збігалась з вібраціями моїх душевних струн . . . Я й досі переживаю це, коли згадую отой вечір . . . Але в той рік і років з чотирипять пізніще, як тілько де наздогоняла мене ця пісня, — я робився сліпий і глухий. І, де б я не був, чи не йшов, чи робив що, чи говорив до кого, — я усе кидав, ставав, і доти був непритомний, сліпий з одвертими очима, нікого не чуючи й не помічаючи, поки вся пісня від першого до останнього слова не перейде в моїй душі. На тлі отого темного вечора з червоним місяцем, усеї тієї весни, я почув її уперше . . .

Але я ухиляюсь на бік, а в цих записках я хочу тілько занотувати усе те (фактично для мене другорядне й не так важне), що пройшло в моєму життю, як факти, дати й події, по яких, наче по канві узору пройшло саме важне для мене — моє музичне життя; докладніще кажучи, музичний бік життя моєї душі, те чим вона жила, чим мріяла, що згадувала, чим надіялась, плакала й раділа (як це тілько можна зробити).

Після Великодних свят треба було їхати у Київ розпочинати ту велику справу, в якій полягало моє усе будуче життя. Настрій у мене був невимовний: у мене просто захопило дух, як то буває, коли з вистоти глянеш додолу, або перед тим, як скочити у холодну воду. Я ходив з завмершим серцем, нічого не бачучи, думаючи тілько про одно: чим скінчиться те, що я почав?

Дозвіл від Семинарського правління — перетримати іспити за шість років — я уже мав. Через місяць починались іспити в Семинарії, треба було їхати на свою добровільну екзекуцію.

Памятаю, що перед виїздом була цілком чорна, тиха, запашна квітнева ніч. Вишні, одягнені у білі квіткові шати серед цієї темряви, здавались примарами. Звечора

дівчата поливали у садку квіти; роботи було багато, бо клумб було чимало, а через те, полити квіти біля церкви на гробку Дориного сина Льоні, — зосталось на самий пізній час, майже у ночі. Поки носили відрами воду, та поливали, ми з Дорою ходили біля церкви на цвинтарі серед білих сілуетів вишень та груш, і балакали про мою справу. Потім перейшли в наш садок і ходили по великій доріжці від хвірточки до берези . . . і балакали без кінця . . . Одна тілько Дора розуміла мене, співчувала й вірила у моє діло.

На дргуий день, чудовим весняним ранком, я виїхав до потягу. Дрожки були вимиті, аж блищали. Все пригнано так, що тілько гуло під колесами. Коні чудові (чорні). Матвій у новому кашкеті, упряж англійська, гарна, блищить, батіг з червоною китицею, коні йдуть на віжках — трудно вдержати . . . Усе якось урочисте, празникове, незвичайне, як і мій настрій . . . Коли виїхали до економії, на гору над скарбовим ставком, мої очі в останнє упялись у мою рідну хату, таку стару, таку незабутню, таку милу, у нашу трьохбанну стару церкву, увесь той краєвид, залитий білим цвітом вишень, яблунь, груш, — краєвид, що усіма деталями — з церквою, хатою, осокорами, білими селянськими хатками відбивався, мов у ясному зеркалі, у ставку . . . Моє серце здавила невимовна туга: щось мені казало, що я бачу усе це в останній раз, що разом з цим я теряю усі радощі безтурботні й прекрасні, які дає тілько молодість; що коні несуть мене у якусь невідому, нову полосу мого життя, заховану від мене у тумані будучого . . . Хотілося завернути назад коні, вернутися у рідну хату, до старих батьків, не кидати гарного й не шукати можливо поганого . . . Чом я цього не зробив ! !

Як великі й важкі менти нашого життя стають для нас ясними тілько через багато років, коли вже пізно, й нічого не можна зробити, крім підсумку. Душа ба-

чить усе, відчуває страх, кричить до нашої свідомости про небезпеку, але . . . мозок твій забитий інчим матеріялом буденного життя, запаморочення, хоч і чує голос перестороги, але не усвідомлює собі — що воно, звідки й чого . . . І стається те, за що дорого потім заплатив би, аби воно не сталось . . . Як би я тоді сказав був Матвієві — він завернув би був коні назад, і не було б зі мною всього того, що так нервує мені руку в письмі, що заставляє моє серце так плакати по минулому, що вкладає жовч у кожний, хоч трохи радісний мент мого сучасного життя, що наповнило таким голодом мою душу, що зараз не можу надивитись на природу, бо я фактично її не бачив з того часу, як "не повернув коней назад", не тільки її не бачив, не бачив свого життя, не бачив любови, радости, супокою, щастя . . . Бо те, що було за останні роки — бутафорна, дешева вистава при штучному світлі . . . І зараз, коли згадую минуле, то дуже мало ментів освітлено радісним світлом, — . . . усе сумне, тужливе через те, що могло б бути іншим. Коли аналізую звязок подій, їх наслідки, що стали причиною нових подій, ще гірших, ще тяжчих, то усе зводиться до того менту, коли я міг, і не схотів завертати коні назад . . . А можна було! І не далеко було їхати: униз на греблю, далі через гору біля волости, а там перескочивши ярок знов на гору, — і прямо у двір. Ще дим від батькової цигарки не розійшовся б у хаті, — а я тут . . . "вернувся"! Не хочу ні отої Академії, ні отої музики, ні отої невдалої любови, ні того артизму, ні отої базарної, недокровної слави, ні того "закордону", ні отої Америки й того пера, яким зараз пишу! Нічого не хочу, — хочу жити до останнього менту з вами, в моїй любій Україні, в моїй рідній Тарасівці, серед моїх любих друзів, біля своєї святої, улюбленої і найдорожчої церковці, серед нашої світлої, тихої, пестливої природи! Жити! — і щоб не сталося, щоб не стряслося наді мною кругом мене, але я знатиму, що я тут вдома, готовий лягти у рідну

землю, а не . . . на 99 вул. Ню Йорку, напівглухий від авт і напівзадушений бензіною! Але коні не було завернуто . . .

Приїхав я у Київ за скілька день до початку іспитів в Семинарії. Оселився на квартирі, де був Volод. Григорович, мій старий друг ще по Богуславській бурсі і великий мій симпатик у моїй справі. Тут я дізнався, що такого іспита на 1-й розряд буде тримати і Микита Барвінський, теж мій друг товариш по Богуславу. Він в Семинарії вчився в "паралельному" відділі, не зі мною (я був в "коренному"). Отож разом ми й почали це трудне діло. Готуватися до іспитів не було коли, бо на кожний день випадав іспит у якій небудь клясі, а іноді і два, так що продержавши яке небудь "Богословіє" з випускними семинаристами у VI. кл., приходилось йти у 1 кл. тримати яку небудь "Пасхалію".

Не можу докладно згадати, як ішли іспити, знаю тілько, що нервів треба було дуже добрих, та міцного здоровля, бо приходилось не спати майже 2 місяці. Нарешті Барвінський не витримав і за 2 іспити до кінця кинув усе й пішов на село учителювати. Я ж додержав до кінця, хоч і виснажений був до щенту. Одержав я новий атестат по 1-му розряду з правом тримати конкурсний іспит в Духовну Академію, що я й вирішив зробити цього ж таки літа. А М. Барвінський, поучителювавши скілька років, вступив потім до Університету (спершу вільним слухачем) і скінчив його років через десять (як був уже вчителем Київської Семинарії).

В цей рік, як я перетримував іспити, кінчили Семинарію Валер. Волков і Павло Чернецький. З ними я й умовився разом готуватися до іспиту в Академію. Наша робота повинна була початися з липня, а була половина червня, через те я вирішив з Вал. Волковим поїхати до Вані Біляновського, який був попом в с. Литвинівка, біля Глібовки (пристань на Дніпрі).

Поїхали ми пароплавом. Була чудова погода. Коли ми перед вечером пристали у Глібовці годин в 6-7 вечора, то Дніпро був ясний і тихий, краще від зеркала. Таким він буває завше в погодний літній вечір. Коли затихли шуми коліс пароплава й машини, — кругом відчулась така тиша, яка може бути тільки на воді. Сонце майже схилилось, з лугів несло пахощами трави й квітів, з води холодом; іноді здалеку, з ліса на високім піскуватім горбі за лугами, протягала струя нагрітого повітря, повного аромату соснової смоли. На втомлену роботою й клопотами голову це впливало якось оголомшуюче . . .

Біля пристані на березі стояли дівчата й тихенько співали чудову невідому мені пісню. Памятаю тільки один вірш: "попробуй, сестра, чи холодна вода, чи холодна вода, чи дістанеш в морі дна. Ой горе мені, тай у морі на дні, а ще гірше миленькому на чужій стороні". Це усе навік зосталось в моїй душі, наче акварель на порцеляні, — ясна, чиста, прозора й наївна, трошечки тужлива . . .

Я довго потім шукав цю пісню всюди, й не міг її знайти. Це було в літку 1897 р., і тільки в 1929 році у Франції під Версалем, в містечку Вірофле С-О, в хаті Єремієвих, на 28 рю Жозеф Вертрантд (в компанії Андрія Чехівського) я записав цю пісню від Максима Удода (співробітника знаменитого Отамана Зеленого).

Мені здається, що це скалічений, трохи салдатський, український переказ англійської (шкотської) баляди про двох королівен, з котрих старша утопила в морі молодшу із заздрости до її нареченого.

Два-три тижні, які ми з Валером прожили у Вані Біляновського, пройшли, мов сон. Сам хазяїн був "молодожон", мав першу дитинку, захоплювався попівською справою і хазяйством. Люде в селі були гарні, хата добра, жінка вродлива, жінчина сестра Галя (Бортовська) просто красива, компанія весела, молода, у всіх впе-

реді будуччина, нема ще горя й досади — не життя, а рай . . . Ми застали уже тут одного гостя-араба Таразі (Академіста), який кінчав тоді Академію, залицявся до Галі, й був закоханий так, як може закохатись араб. А вона, гаспидська дівчина, кокетувала з нами так, що Валєрко навіть закохався. Нарешті, першенство було дано мені, не на користь тим двом і самій героїні, бо я був далекій від усяких любощів. Таким робом усі були в накладі, навіть і я, бо мені досадно було на неї і за Таразі — чудового хлопця, і за Валєра, і за себе. Ми всі навіть трохи пересварилися, але це не перешкодило нам чудово провести цей час, помиритись при виїзді, а потім чудово провести час на пароплаві до Києва . . .

Нетерплячка просто поривала мене і не давала спокою, хотілось зараз же кинутись на той конкурс: як витримаєш і Академія буде твоя, — тоді буде у тебе і хор й життя нове, цікаве, про що ти мріяв весь час. З таким настроєм приїхав я у Києв і почав готуватись до конкурсу.

Оселився я на Воздвиженській вулиці у Чернецького (він жив з матірю), а Валєрко з Мишкою Павловським, своїм товаришем, поїхали в Голосієвський сад, щоб бути далеко від міста, аби ніщо не перешкаджало роботі.

Знов почалась напружена й трудна робота. Павло Чернецький був мені дуже до вподоби й своєю вдачею, й своєю, так би мовити, ґрунтовністю: до чого б він не брався, все було сплановано, ясно розкладено, обдумано. Здібности він мав колосальні і роботу гнав швидко й бадьоро, заставивши й мене підтягатись до загального темпу (я не був такий здібний до науки, як він). Вставали ми у 8 год. ранку, працювали з 9 год. до 1-ї. У 3 год. обід і відпочинок до 4-ї, далі знов робота до 7, а то й 8-ї год. вечора.

Це літо (1897 р.)випало напричуд гарне: гаряче, ясне, сухе. На жаль, я його майже не бачив, приходилось

весь час сидіти за книжками. Іноді по вечері ходили ми з Чернецьким гуляти по місту, і від довгого перебування в хаті, та розумової втоми, місто здавалося мені цілком новим, невідомим. Я тілько тепер собі уявляю, яке то завзяття обхопило мене на цей конкурс, коли я, при своїй любови до природи, міг цілими днями не вилазити з хати, та "зубрити" оті "Догматики", та ріжні "Богословя"!

В це літо сталась з моїм серцем невеличка подія: я ледви було не закохався цілком серіозно в одну дівчину. В липні місяці у Києві було улаштовано курси для учителів, де студіювались ріжні методіки, між іншим і методіка навчання шкільному і хоровому співу. Курси ці провадились в помешканні 2-ї Єпархіяльної Жіночої Школи на Трьохсвятительській вул. Я пішов туди послухати співанку хору, бо на таких курсах завше складається чудовий хор з учителів і учительок. Хор був дійсно прекрасний, звучний, великий, музикальний, але на жаль проґрама була цілком кацапська, за виключенням одної української пісні "Хилилися густі лози", але "харківського" ґатунку (аранж. Артемовського). На цій співанці я побачив одну молоду вчительку, дівчину років 19-20, і улетів. Вона була так ориґінально гарна, що я ще ніколи не бачив нічого подібного в натурі: струнка чудова постава, личко з тонким, ніжним румянцем, блакитні очі, маленькі ніжки й ручки, ніжної лінії шия — це все було чудове. Але коси . . . це щось неймовірне: якась повінь ясного золота! Очам не вірилось, здавалось хтось наклав на цю чудову, горду головку неймовірно багату золоту перуку. Коли дивишся на це правильне личко під цими золотими хвилями пшениці, що робить чудові блакитні очі ще більш ясними, мов небо, — можна забути все . . . Звичайно, що я . . . просто умер, і з жахом бачив, що Академія, конкурс, наука, усе . . . відходить далі, й далі. Все блідло, теряло свою ціка-

вість, вкривалось туманом, з якого на мене дивились великі блакитні очі все ближче, й ближче. Я почув, що теряю рівновагу, і мені ставало страшно, що я можу все загубити ради чудової примари, яка, можливо, несе мені одне нещастя.

На радість тверезому розумові й на біль моєму серцю, я побачив, що за нею припадає один молодий учитель, мого віку, далеко більший за мене по своїй статурі, і, по моєму, кращий від мене на зовні. Побачив, що й вона, як видко, "вирішила" собі це питання на його користь, бо хоч ниточка симпатії й протягнулась проміж нас, але в його присутності відчувалось, що він "переможець", а вона "жертва". Ясно, що мені там не було місця, і я, взявши себе в руки, рішився не робити дурниць, а довести свою справу до кінця, хоч серце плакало й нило . . .

Не забуду "екскурсії" учителів до садівництва Крістера на Курінівці. Я був майже цілий день біля неї, хоч отой осоружний мені "жених" теж стремів рядом. Тоді я одержав від неї запрошення приїхати до неї в гості в м. Сінчу, Полтавської губ., її батько був там протоієреєм. Звали її Катерина Лукіянова. Так і не вдалось побачити її знову, але може це й до ліпшого, бо зостався в серці назавше спогад про чудовий сон . . . А чи була б дійсність чудова, — це ще питання.

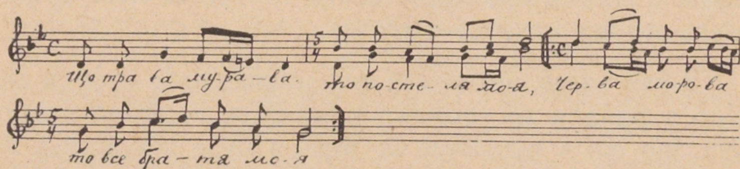
Я уже казав, що це все мене схвилювало і трохи вибило з сідла, а до того Чернецький несподівано заявив мені, що він в Академію не піде, а буде готуватись на іспит у Філолоґічний Ніженський Інститут. Це для мене був новий удар, — я зостався без моральної підтримки і здавалось, що енергія, якої так багато було уже витрачено, цілком залишає мене. До того ж з Голосіїва приїхав М. Павловський і каже, що він теж кинув думку про Академію, а йде в Дерптський Університет. Зостався один Валєрій Волков, але він не був біля мене, бо

перебував у Голосієві, так що я все одно був одинокий. У мене було почуття, що я теряю сили, допливши майже до берега . . . Я напружив останню енергію і таки дотримав до початку іспитів. А як уже почалось . . . то так, як у картах: встанеш зза столу тоді, як виграєш, або коли з тебе штани знімуть.

Але трохи вернусь назад. Один раз, як Пашко Чернецький кинув свою працю і я зостався один у своїй роботі, якось сидів я стомлений, відклавши набік якесь "Богословіє". Враз чую, на дворі співає лірник . . . Старий голос, але слух чудовий і інтонація перфектна. Я довго слухав у хаті, а потім вийшов на подвіря. Співав під ліру не старий чоловік, сліпий, з дуже симпатичним обличчям. Коли вийшов з хати, він уже кінчав кант про Олексія — Чоловіка Божого (як я потім дізнався від нього) . . . Мене й тепер бере досада, і я не можу простити собі, що не записав цього канту. Мельодія була така чудова й жалібна, що ворушила серце, а слова . . . викликали сльози! Що це за чудові були слова! В них мало було отого награного, жалібного, старцівського, — ні, це була чиста народня поезія, з її прекрасними рисами, порівняннями, виразами, структурою, почуттям, глибиною й свіжістю. Співав також і Лазаря. З Лазаря памятаю тільки такі слова:

> "Що трава-мурава, — то постеля моя,
> Черва морова, то все браття моя!"
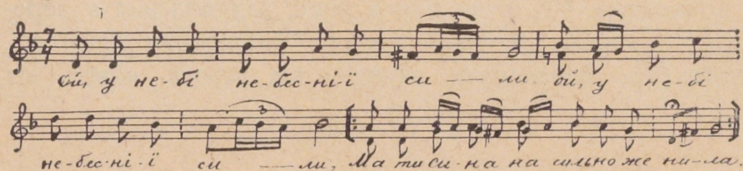
Памятаю й **мелодію:**

Чудовою весною, 1928 р., на першім тижні Великого Посту, в Римі блукав я по церквах і зайшов на високу гору, де стоїть монастир св. Сабіни. Рядом стара базиліка Олексія — Чоловіка Божого. Построєна на тому місці, де стояв дім його батька і де розгорнулась його власна драма: на свойому весіллю він покинув усе й утік у пустиню; через багато років вернувся хворим жебраком у рідний двір. Ніхто його не впізнав. Він лежав біля кухонного ходу під мармуровими сходами. Слуги годували його окрухами, собаки товаришували з ним. Але після смерти його, по амулетам, які були на шиї, багач-аристократ римлянин дізнався, що той жебрак — його син . . .

Церква - базиліка поставлена не тільки у тому ж дворі, але й на місці того будинку, так що й досі серед церкви й на тому ж місці — вузенька мармурова криниця і частина тих сходів, під якими лежав роками Олексій. Тепер там лежить мармурова фігура: чудове, лагідне, худе обличчя хворої людини, драна одежина підперезана мотузком, на якому причеплена тиковка для води. Тут же кинуто його палицю й широкий бриль . . .

Мов блискавка осіяла мене оця мелодія, що я чув 32 роки назад. Ніщо не могло так передати весь тонус тієї траґедії (на місці якої я стояв), як жалібний характер оцієї мелодії . . . Передо мною стояв живим цей мрійник, що утік від щастя реального, щоб у реальному нещасті знайти щастя нереальне . . . Я аж заплакав . . . Потім у Франції такеж враження ця мелодія зробила на Андрія Чехівського . . .

Ой у небі небеснії сили, (2)
Мати сина насильно женила.

АКАДЕМІЯ 1897 — 1901 Р.

ПАМЯТАЮ перше враження від тої публики, яка приїхала на конкурс. Були тут люди з усіх кінців Росії, починаючи з Архангельська і кінчаючи Кавказом, зачепивши трохи й Сибір. Уже по зовнішньому вигляду можна було дізнатися, з якого культурного "центру" хто з них прийшов. Не можу усіх змалювати, скажу тільки, що тут були деякі напів-дикі типи з глухої кацапії, були й такі, що просто придибали з наших яких небудь Сорочинець, або Крижополя. Памятаю, що раз, ідучи з Волковим по вулиці, я побачив невеличкого чоловіка у семинарському картузі такого розміру й форми, що сам він виглядав мов гриб. Ми ледве не померли від сміху. Потім він був один з моїх милих приятелів — Залевський з Поділля (його головна риса була розказувати анекдоти так несмішно, що всі помірали зо сміху. Отож, коли нам було скучно, ми просили його розказати анекдот і всім ставало весело).

Знайомство між цими ріжними типами з ріжних країн не завязувалось скоро, може через те, що кожний не був певний, чи зостанеться він в Академії по конкурсі.

Нарешті іспити пройшли. Багато провалились серед іспитів, покидали все й поїхали додому. Але багато тримались до кінця, хоча можна було й витримавши не попасти, коли не вийде повна й необхідна сума "баллів". Ми з Волковим "пройшли" й зараз же переїхали в помешкання Академії. Не буду розказувати про перші враження: стомленність після такого напруження, яке мав я, починаючи від січня цього року, задоволення з перемоги — робило людину трохи "блаженним ідіотом". Треба було перечекати, очуняти від усього, навіть від

думки, що ти вже серед студентів Академії. І це "очуняння" прийшло до мене аж в Академічному шпиталі: після усіх іспитів та хвилювань я був такий знесилений, що Київська епідемія тифу загнала мене одним з перших до шпиталю, звідки я вийшов тільки в лютому 1898 року (в ліжко ліг вкінці жовтня 1897 р.)

Але ще перед тим, я з Волод. Чехівським — моїм товаришем по семинарії та Ол. Гороновським і Ол. Гребінецьким зробили одну цікаву екскурсію в село Гореничі (під Києвом) до Ол. Гороновського. Про це треба розказати докладніше.

Треба сказати, що перших скільки тижнів, ми — нові студенти — носили поки що власний одяг, бо "уніформа" наша ще не була готова. Ми мали тільки "форменні" картузи: чорні з синім шнуром (кантом) збоків і синій оксамитний "околиш" (обшивка).

Ото ж мені прийшлося їхати і на імянини (17 вересня) до Гороновських у власному вбранню. Імяниниць було аж чотири: попадя і три дочки, оптом (разом): Віра, Надія, Любов і Софія. Панночки були гарненькі, а Академіка були бажаними женихами — отож цікавість була з обох сторін: хлопцям подобалось і приняття й дівчата, а тим — перспектива віддатись за "АКАДЕМІСТА"; батькам же цікаво було збути з плечей тягар . . . Тож ми й поїхали . . .

Найняли скілька візників і великою компанією, яких з 12 академістів — вирушили після обіду з Києва. Я їхав разом з Волод. Чехівським. Їхати було весело: візникам дали горілки і вони гнали добре коней, усі перегукувались, кричали, жартували. Я трохи ніяково почував себе, бо був новий чоловік у цій компанії.

Приїхали. Дім просторий, гарний, людей багато, частують чудово, люди милі, молодь закохана, фліртує, танцюють, старші склали партії для карт. . . Одним словом, усе, як повинно бути. Мені тільки здавалось, що трохи не до речі була тут моя персона. Ніхто мною не цікавив-

ся, ні дівчата, ні хлопці, ні навіть самі хазяйни (я все ж таки гість!). Не просять мене ні до столу, ні до танців, ні до карт. . . Я тиняюсь по кутках та почуваю, що краще, як би мене тут не було. Став біля дверей у залі та дивлюсь на танці. Коли це підходить до мене молодий піп Хреся (Хрисанф) Гороновський, старший брат Сашка Гороновського (мого товариша — "академіста" уже з минулого року). Будучи сином хазяїна, він не виказує "хазяйської" гостинности і питає мене, наче я з вулиці прийшов, хоч і знає мене по Семинарії:

— Ну, а Ви де тепер?

— У Києві, — кажу я — в Академії.

Він видно не допускав навіть думки, що в Академії, крім його брата, ще може хтонебудь бути. Зо здивуванням подивився на мене тай трохи "звисока" питає:

— Що, може до Сашка (його брата) у гості приїхали?

— Ні — кажу — я в цьому році поступив у Академію.

— Як, справді?! А чого ж Ви не в уніформі?

— Бо ще не готова...

Треба було бачити спершу його здивування. . . Потім побіг раптом кудись від мене у внутрішні кімнати. . . Я не звернув на це уваги, тільки збагнув собі, що то "своя одежа" була причиною того, що мені так мало дали уваги. Я ж був дуже прилично одягнений — у чорному смокінгу (токсідо) . . .

Через хвилин пять бачу легить сам гладкий піп о. Миколай:

— Олександер Антонович! (Уже дізнався й про мого батька). Что ж ето Ви отсталі от всєх, — пожалуйте чай піть!

Тягне мене в їдальню. Тут на мене напустилась така ж груба попадя . . . Наче я її старий знайомий, найкращий друг або родич:

— Гдє же ето Вас, Олександер Антонович, іскать! По-

жалуйста сюда, на діван! Чайку свєженькаго! Пожалуйста, бєрітє варення . . . Какоє Вам больше нравітся? Крижовнік, маліна ілі клубніка?!

Просто місця собі не знаходить, почала знайомити зо всіми дівчатами, голосно розказувати, що то я цієї осені став уже академістом і т. д. Все перемінилось, як у казці.

Взагалі ж про подібні гостювання треба було б розказати більш докладно, бо в них найбільш виявлявся погляд на Академію у того шару громадянства, серед якого ми бували, як на конюшню "жеребців духовного відомства", по злісному виразу мого приятеля. Де тільки потрібувались не в довгому часі женихи, — там двері для академіків були відчинені день і ніч, стіл був завжди повний, а уваги було більше, як того заслуговували деякі академісти. Треба сказати, що в нашій Академії було половина кацапні, самої крутої, справжньої, з медвежих кутків Росії, решта були серби, болгари, чорногорці, сірійці, греки, вірмени, румуни і т. п. Українців було може чоловік з десять на всю Академію. Звичайно, що ріжних закордонців на цих "прийомах" не було, малороси йшли, як "руські", українців майже не видно (тай небезпечно було виявляти себе), — ото ж на всіх цих оказіях фіґурувала кацапня. Серед тієї "руської" мови, якою балакало наше "інтеліґентне" суспільство, чиста російська вимова цих кацапів страшенно імпонувала. Дурні хахли не вміли доглядіти, що який небудь отакий "колокольний дворянин" лупить справжнім жарґоном, яким небудь "Володімерським", або "Калужським", або "Костромським" і що до літературної мови йому також далеко, як тому хахлу до чистої російської, але кацапська вимова уже так їм імпонувала, що вони просто під ноги слались, як трава, підхліблювались, малпували їхні вирази (Марь Нікалавна, Євгень Ванна!). Особливо отой Сашко Гребенецький або Гороновський, або оті попи, яким хотілось "спричинитись" до родства з "на-

стоящими" людьми. Просто гидко було дивитись, а ще гірше слухати. У всякім разі нас "широко приймали", бо сподівались видати за кого небудь яку небудь Нусю, або Галю, або Нарю, чи пак її там! Крім того уся кацапня прямим завданням своїм мала залишитись у Києві або хоч Київщині на службі, щоб "кушать варєнікі", а через це, як хитрі пролази, вживали більш "матрімоніяльних" засобів, як найпевніших. Усі ж київські попи були, побільше кацапи, споріднені між собою. Для тогож, щоб попасти на посаду у Києві, треба було обовязково бути зятем або попа Богородицького (а було їх аж двох!), або Стелецького, Браіловського, Дмитрієва, Вельмина, чи Королькова, — другі шляхи не могли привести до бажаної цілі. Підгородні попи жили теж надіями, хоч і 2-го сорту, так що двері нам були всюди широко відчинені і кожний академіст-кацапура сміло пер туди, наче додому Всі, хто хоч у проєкті міг бути на будуче "вжитий" як жених, користувались увагою й повагою. Не минула вона й мене до якої міри, так що і я бував в київських "домах", куди не всякий грішний чоловік міг попасти. Але, коли я потім оженився на дівчині цілком не того круга та через чотири роки, приїхавши у Київ уже розведений з нею, попробував відновити старі знайомства, то потерпів невдачу: мною уже не цікавились. Після цього я плюнув на усі ці знайомства. Але підчас академічних років ходилось туди та їздилось на села з великою охотою і приємністю.

Не можу не згадатти одної зо звичайних наших поїздок у тіж таки Гореничі. Був трохи вітряний день, трусило сухим сніжком — холодно, якраз у міру. Я тільки що поголився, одягся у новий "мундір", гарну шинелю, яка стягувала тіло мов корсет. Під боком зо мною в санках мій приятель Сергій Баженов (з Вологди). Їхали теж цілою компанією — саней з пятеро. Вже за містом візники, трохи випивши, були вже в доброму настрою, вирівняли на шосе в один ряд усі сани, пустили

коней повним алюром, а самі в увесь голос гримнули рос. пісні: "Куда єдеш, виєзджаєш, мої ласкави слава!" Як потім вияснилось, вони всі були з одної ґубернії (здається Туляки) і з одної "артілі", а через те добре зіспівані і пісня йшла напричуд гладко, — чудова, розмашиста, наче концерт! Я й досі не можу забути її і памятаю до останнього слова; й коли пригадую — то зараз мороз залоскоче щоки, серце забється у грудях по молодому й туга спогадів про минуле гонить сльози на очі. Перед очима встає картина: серед чорного лісу простяглась широка шосована дорога. Вітер гонить у повітрі сухий, гострий сніжок і мов серпаном туманить увесь краєвид. Коні (пятеро саней в один ряд) летять, як скажені, пісня бє у повітря, широка, голосна, тоскна . . . В серці рядом з почуттям сили, молодости, якась сльоза від цієї мелодії, між тим як швидкий рух саней додає, навпаки, всьому якоїсь радости . . . Летиш, летиш . . . Куди? Може до щастя, у якісь далекі, невідомі краї . . .

Перший курс з осені 1897 по літо 1898 р. пройшов для мене наче в тумані. По перше: положення було цілком нове, приходилось приглядатись і привикати до усього, а друге — що більша частина року, як я вже казав пішла на боротьбу з тифусом (з жовтня по лютий).

Оселили мене з товаришами: Золотницьким, Катичем (серб), Золотарьовим, Кілісманісом (грек), Адамовим, Баженовим і Поповим (болгарин). Не памятаю нумера нашої кімнати. Це була чудова, як і все в нашій Академії, висока, простора кімната, де ми фактично працювали (бо спали в окремих корпусах). На чотирьох чоловік мався просторий гарний стіл, критий гарною цератою, з шуфлядами з чотирьох боків. Кожному давалась така шуфляда для його дрібних канцелярських і інших потреб. На столі стояла прекрасна нафтова лямпа (тоді ще не було у нас електрики в Академії) з гарним темним абажуром. Коли її засвічували — уся кімната ховалась в привітній півмряці, а стіл з книжками був гарно, повно за-

битий чудовим, ласкавим, мягким світлом. Читати і взагалі займатись кабінетною роботою за таким столом і при такому світлі було одна приємність. Забув ще сказати, що на столі при читанні (по бажанні) були маленькі пюпітри (підставки) для книжок.

Стільці були гарні, хоч тверді, деревляні, ляковані. Згідно тому, як завелика кімната (вони звались у нас "номера") ставилось і столів, для чотирьох студентів кожний. Були "номера" навіть на чотири столи — на 16 чоловік, але таких було мало. Звичайно, на 2, на один стіл.

В одному кутку біля вікна стояла "стойка" (конторка), для писання стоячи; на її полицях в долині ми складали книжки. В другому кутку було дві великих (жовті, ясенові) шафи для книжок, теж поділені на чотири частини кожна, по одній для кожного, і кожна замикалась окремим ключем. Біля шафи здоровенна кафельна грубка. Коло дверей стояла величезна канапа фундаментальної роботи, крита темно-зеленим шовковим "рипсом", на ній дві досить тверді подушки. На цій канапі можна було лягти двом особам на весь ріст, уздовж нога до ноги. На ній так гарно можна було полежати, коли стомишся!

Висока кімната, обита гарними, темними з золотом шпалерами була особливо привітна у вечорі. Треба сказати, що в Академії було заведено, що ніхто не мав права порушувати тиші від 6 год. до пів до десятої вечора. І от в ці години особливо приємно було займатися своєю роботою. Дуже милу й цікаву картину уявляв тоді собою кожний "номер" (кімната). Я любив роздивлятись її лежачи на канапі. В хаті гарне, чисте, тепле нагріте повітря (кімната дуже висока і опалювалась дровами). Усе тоне в півмряці, в якій тмянно й таємничо поблискують золоті узори на темних шпалерах. Здоровенне вікно сьогодні не закрите фіранкою і через нього видно темні сілюети дерев, а над ними темне небо і ледве блимають

зорі. Зо столами в ріжних позах схилені голови моїх товаришів: хто читає, хто пише. Обличчя задумливі, серіозні. Кожний захоплений своєю роботою, забув про все на світі . . . Книжки з білими сторінками, руки, що їх тримають, обличчя, що в них вдивляються — то хмурі, то серіозні, то веселі, то спокійні, — ясно освічені зпід абажура теплим, мягким світлом і наче вирвані з темряви Рембрантовським пензлем. В хаті тихо, тихо . . . тільки чутно шелест від перегортання книжок, та тихі кроки за дверима по коритару — хтось вийшов пройтись, стомившись від роботи . . . Я теж стомлений лежу на цій просторій канапі, слухаю цю тишу, бачу ці милі мені обличчя і мені так гарно, гарно . . . На душі спокійно, тихо, як у цій кімнаті. Ні одна думка "з улиці" не злітає до неї, — вона повна прочитаним, продуманим — думками і річами іншого, вищого порядку . . . Здається, що це властне те, чого шукала давно вся моя істота: цієї тиші, цієї атмосфери, почувань, думок, де нема місця життєвому базару, отій духовій людській воні й бруду, якими відмічена кожна юрба з її низькими, шлунковими інтересами та звірячими інстинктами . . . Душа тоне в якихось надземних просторах, де знання і істина вилучають з себе спокійне, незриме проміння, світ "невечерній"; де все тихо, — бо уже осягнуто; де все ясно — бо безсумнівно; де все ласково й вирішено, — бо зрозуміло до найбільших глибин; де все спокійне, — бо безконечне. Усі сили душі й мозку якось скупчені, ясні, гострі, бадьорі, як повітря на вершинах гір, сильні, вільні від усякого баласту й заряджені, мов динамітом, — потенцією пізнання. Абстрактні закони мислення набірають життя, робляться "плоттю і кровю", починають пульсувати, випромінювати енергію, утворювати рух; логіка перестає бути холодною формулою — стає життям, а радість пізнання й перемоги трудного й незрозумілого набірає орґіястичного характеру й огріває увесь процес теплом любови ніжної й світлої, але без пристрасти. Чудові хвилини!

Так от . . . не успів я оглянутись та оббутись в новім положенні, натішитись перемогою над усіми труднощами, як прийшлось за все це забути і стати перед лицем смерти . . . Я уже казав, що за ці іспити та приготування до них на протязі пів року — я так знесилився, що перший київський тифус поклав мене в ліжко теж майже на пять місяців. Спершу я не помітив, що захворів. Тільки переходивши тиф, я пішов до лікаря і той поклав мене в ліжко. Мабуть тоді була в місті велика епідемія, бо навіть в академічній лікарні було щось із 6 хворих. Чим далі, тим гірше я себе почував і, нарешті, так охляв, що не міг руки підняти. Довго тягнулось моє лікування. Скільки прийшлось передумати, перегалюцінувати в мертвій тиші нашої лікарні! Ніч . .. В "палаті" тихо . . . блимає лямпадка біля образу . . . думки йдуть поволі, з трудом, мов воли тягнуть вагу . . . Згадується усе: семинарія, товариші, Тарасівка, рідня, вчителювання, Козічанка і брат Митрофан та його хор . . . переспівується в голові усе, що чув або сам співав і здається, що усьому немає кінця-краю і ніколи не буде. Так аж до ранку. Іноді тяжкий примарний сон . . . Прокидаєшся з надією, що день дасть щось нове, та даремно! День довгий, довгий. Ще до обіду більш менш нічого, — бо ходить лікар з фершалом, оглядає, розпитує. Потім обід, відвідини товаришів. Але з 4-ої, або після вечері у восьмій годині! Такий неймовірно довгий час, така нудьга та скука, що не знаєш куди дітись. Нерви натягнуті гірше струн, — при кожній видуманій невдачі, або огірченні — сльози; згадуєш, що подумаєш про будуче, про сучасне — сльози . . . і так без кінця. Раз у ночі мені треба було встати з ліжка. Біля мене повинен був спати прислужник. Я прокинувся, — його нема. Мабуть побачив, що я міцно сплю і пішов собі до товаришів на кухню. Ледве я дотягнувся до звінка, звоню, як мені здається, довго, довго . . . Його немає, не чує. Моє обурення зростає, чим далі, гірше. Нарешті, напів мертвий встаю з ліжка, май-

Олександер Кошиць — студент Києво-Могилянської Академії. Диригент Академічного Хору. Знимка з 1899 р.

же рачки долізаю до дверей, насилу одчиняю їх і починаю його кликати на весь мій голос. Бачу біжить по коритарі. Добіг . . . Що тут сталось, я не знаю, але я памятаю, що я його бив (уявляю, що то були за удари!), а він мене перепрошував, як малу дитину. Нарешті я упав непритомний, а він мене переніс у ліжко і до ранку вартував біля мене . . . Він боявся, бідний, що я розкажу лікареві, але ранком я забув про все . . .

Настало Різдво. Я так мріяв поїхати додому, а тут... стало гірше... Повинен нагадати, що в цей рік у мене завязалось листування з моїм другом ще по бурсі П. Гдішинським, таке чудове, таке гарне . . . Він теж кликав мене до себе на Різдво . . . А тут прийшлось ще "долежувати". Нарешті, тільки вкінці січня я поїхав додому поправлятися. Не буду казати, як мені гарно було вдома: до радості видужування добавилась радість від того, що й не осоромився перед старим батьком, якого я так любив і, який так в останній час не вірив в мене. Тепер він був тихо-радий, заспокоєний і по всьому я бачив, яке щастя я дав йому тим, що йому не прийшлось розчаруватися в мені. А він, видно, так боявся цього, бо любив мене надзвичайно! Хоч пів року перед смертю він був щасливий цілком, а я безмірно щасливий, що був причиною його задоволення й радості. Нарешті я поправився і поїхав в Академію. Цієї зими багато з академічного хору, а з ними і я почали ходити до муз. школи Блюменфельда співати в хорі. За це нам давали безплатно лекції гармонії. Тут я вперше познайомився з моїм будучим учителем Григорієм Львовичем Любомирським, у якого я потім, через десять майже років, пройшов курс композиції. Хор вів сам Станіслав Блюменфельд — директор школи. Він був високий, красивий брюнет, дуже симпатичний, років 50. Як диригент він не був дуже добрий і мені не імпонував. Більш мене цікавили речі, що розучували ми на співанках. Особливо мені уподобались хори з "Князя Ігоря" (половецькі танці) — Бородіна, Прославний

хор з оп.: "Лєс шуміт" — Аренского, та деякі хори Мендельсона. Навчання гармонії йшло мляво, бо учнів було дуже багато та й лєкції не вважались регулярними. Скоро сам Блюменфельд помер, і залишив школу в боргах. Щоб виплутатись з боргів, дано було концерт. Не памятаю, що ми на ньому співали, але памятаю, що хор узяв під свою оруду Тутковський (теж мав свою школу). Цей музика ніяк не міг дати руку "з за такту" для вступу до хору Гуно: "Прославлення Жанни д'Арк". Помятаю добре панахиду по Блюменфельдові, на якій ми виконували "Реквієм" — Моцарта під орудою М. В. Лисенка (співали не весь Реквієм).

Усі ці співи заполонили мою душу цілком, і я ходив наче в тумані весь цей рік. До того ж додався й вплив Чайковського, який опанував був мною ще раніш. Так що матеріялу для душевних музичних переживань у мене було в цьому році досить . . . Крім того в самій Академії у мене підібралась дуже мила й досить музична компанія з моїх товаришів і ми співали, де тільки зійдемось. Співали й російських пісень зовсім для мене нових і українських, яких я навчив моїх приятелів. Вони дуже кохалися в цих піснях, а що ідеалізували Україну ще раніш по Гоголю, то й співали їх з захватом і почуттям, але з такою вимовою, що близько не можна було слухати.

Не можу забути, як мені подарував мій товариш по Академії — Адамов зошит романсів Чайковського. Я уже казав, що ще з Семинарії за останні роки, я був просякнутий його музою, але мало знав його. Тепер цей зошит був для мене цілком новим світом. Незабутнім осталось враження від романсів: "Я тєбє нічего не скажу", "На ніви жолтия нісходіт тішіна", і ще якихось. Вони дали тонус для усього першого року Академії. Бувало розкрию їх підчас занять у вечорі за столом і понесусь на крилах фантазії в якісь інші краї, інші часи, до інших, невідомих, але давно знайомих людей . . . І в душі у мене і навкруги мене усе просякнуто цією мелоді-

єю і ця тишина, і ця кімната, і все . . . Вийду на двір, чи в день, чи у вечорі — все співаю ту ж саму мелодію . . . А день туманний, сніговий, все навкруги затягнуто туманом: дерева, вулиці, будиннки — наче казкове царство . . .

Якось раз зимою, підчас занять серед тиші та спокою нашої кімнати, Катіч виняв зо свого столу і поставив перед нами дамські черевики, жовті, чудові, малесенькі з високим закаблуком . . . Треба було подивитися на наших академіків, які до цього менту були потоплені в безоднях наукової премудрості! Це було щось таке несподіване, незвичайне, дурне, разом з тим зухвале, а поза всім таке смішне, що спершу усі обличчя витягнулись, запанувала на деякий мент абсолютна тиша, а потім вибух такий громовий регіт, що, здавалось, уся Академія завалиться . . . Виявилось, що ці чудові черевики носить якась молоденька дама, його кохана.

Або збіраємось після обіду на прогульку по Олександрівській вулиці. Усі одягнуті давно, чекаємо нашого джигуна Золотницького. Той лається на всі заставки і ходить сердитий по "шінельній" (кімната для одежі), та шукає своєї шинелі (плаща). А шинеля у нього була особливо гарно пошита і з дорогого сукна (обміняв державне, доплативши кравцеві). Пошукав з півгодини — нема. Надягнув першу, що висіла, і ми пішли. Можна собі уявити наш сміх, а його обурення, коли на Олександрівській вулиці зустріли нашого другого джигуна Негодаєва, одягнутого в шинелю Золотницького!

Ступнево, входячи в життя Академії, я, помимо музичних інтересів власних, почав входити в інтереси моїх товаришів, а разом з тим бувати там, де й вони бували та мати ті ж самі розваги. В нашому щоденному житті грав ролю ресторан Летецького на Подолі і "Пассаж" на Хрещатику. Обидва були скромні по цінах, якраз підходячі до нашої студентської кишені, але разом з тим дуже пристойні. Не було години, коли б не можна було за-

стати там кого небудь в цих ресторанах, і вони вважались "Академічеськими". Академісти не пянствували, як це було раніш, а просто любили розважитись. Любив і я з моїми друзями зайти в одно з цих місць та зїсти гарні "пожарські" або "одбивні" катлети, випити пляшку другу пива та побалакати до схочу. А балакати було про що, бо всі недавно познайомились, при тому були з ріжних міст російської імперії. Іноді засиджувались довго і тоді приходилось вертатись в Академію доволі "дивним" способом — через стіну. Річ в тім, що за скілька років перед моїм вступом до Академії новий академічний інспектор (а тепер ректор) монах Димитрій (Ковальніцький, волиняк) захотів поставити академиків на положення учнів закритої школи та виховувати дорослих уже людей, як малих хлопців. Для цього двері і ворота в Академії замикались після шостої години вечора. Одним словом, була ціль завести порядки зовсім не підходячі академічному духові та принижуючі гідність студентів. З цього нічого не вийшло путнього, крім того, що Димитрій повинен був залишити інспекторську посаду. Потім, коли він обняв посаду Ректора, він так змінився, що не можна було його впізнати. Видно справедлива англійська приповідка: "Одежа робить чоловіка піратом". Одно, що він успів зробити — це вивести з обігу звичай щорічньої "передачі лекцій" з курса на курс.

Треба сказати, що жадного друкованого наукового предмету в Академії не було, а були, як я уже казав, писані студентами зо слів професорів наукові виклади. Ці гори папірових зошитів не були чиєю небудь приватною власністю, а були скарбом того, чи другого "курса" (року). І от, коли один склад академічного курса переходив на другий вищий курс, то лекції при урочистій церемонії передавались новим студентам, новому колективу курса. Тут же утворювалось і більш близьке знайомство студентів ріжних курсів між собою, а також вступ

в академічне життя цілком нових студентів першого "курса".

Ця церемонія відбувалась завжди в початку наукового року, найчастіше на академічне свято св. Івана Богослова — 26 вересня. В цей день усе академічне начальство або виїзджало з Академії або "сиділо на запічку", а хазяйнами всієї Академії були студенти. На третій поверх, в найбільший дортуар, зносились столи з "номерів" (ліжка виносились геть). На загальні пожертви накуповувалась відповідна кількість доброго питва й перекусок і починалась традиційна академічна гульня, після "передачі лекцій". Як я вступив до Академії, це був другий рік, коли цей звичай було знищено, але розказують, що це було щось надзвичайне по розмірам і гомеричне по піяцтву. На другий день все входило в колію і начальство робило вигляд, що нічого не було і воно ні про що не знає.

Я застав уже той стан, коли любителі випивши шукали собі пристановища, чи в "Пассажі", чи в "Леттецького". Але по старому звичаю, при мені ще один рік, пки Димитрій був інспектором, ворота Академії на ніч замикались і тому, хто вертався пізно, треба було дзвонити. викликати двірника, щоб відчинив ворота і взагалі робити свій поворот приявним. Через те студенти давали перевагу другому, досить несимпатичному способові — лізти через стіну. Це робилось біля нашої кухні. Там через стіну якесь дерево протягало віти на вулицю та нахиляло їх так, що можна було схопитись руками за гиляку, а потім одним махом бути на стіні. Звідти уже треба скакати вниз (земля там була мягка). Розказують, що за рік до мого вступу в Академію, компанія, в якій брав участь ієромонах Антоній (тепер голова живої большевицької церкви) вживала ще іншого способу перелізати через стіну: Антонін, людина високого росту, клав руки на верх стіни, а по ньому, як по драбині, студенти лізли на стіну. Потім він сам вискакував на неї, а звідти

уже додолу на академічну територію. Але тоді, крім воріт, замикались в Академії ще й двері. Приходилось лізти і у вікно, щоб пробратись у будинок. Для цього зоставлялась не зачиненою непомітна для інспекторського контролю хвірточка в вікні професорської кімнати на першому поверсі. Знов Антонін ставав за драбину, найменший на зріст ліз у хвірточку, одчиняв вікно і вся компанія перебіралась у професорську кімнату, а звідти вже розходилась, куди кому належало. Одного разу, як розказують, вікно було зачинено "наглухо", і прийшлось усім лізти через хвірточку. Пролізли всі, а потім почали тягнути довгого Антоніна. Та не легко було "верблюду пройти через іґольне вухо", бо чоловяга був нівроку собі та й до того на доброму підпитку. Ото ж його до половини втягнули в хату, а ніг він сам уже витягнути знадвору не може, так і заснув у вікні — одна половина на дворі, а голова з довгими патлами висить у кімнаті. Може й брехня, але це характерно і для того часу і порядків, як також і для самого Антоніна, до речі великого оригінала, але дуже дотепного й розумного та освіченого чоловіка.

Раз і в моїй компанії прийшлося вжити цього випробованого старого способу. Попорескакували ми через стіну всі, на стіні тільки зостався "братко" Попов (болгарин). Знімати його зо стіни треба було з великою обережністю, бо на другім кінці будинку було відчинене вікно у Димитрія і видно було, що він сидить біля столу і при свічках щось читає. Простягнули ми руки і приняли до себе "всечесноє тіло" братка Попова. Але в цей мент, хтось необережно ущіпнув його і серед напруженої тиші враз заверещав переляканий голос: "Яй!" Не можу сказати, що сталось далі, але за яких пять хвилин ми всі лежали в своїх ліжках та прислухувались, що робиться внизу. На щастя Димитрій нічого не починав.

Любив ходити з Катічем по Києву. Цей серб був такий щирий та милий мій друг, що зайняв у моїм серці

місце усіх моїх бувших товаришів по Семинарії. Страшенно було приємно "освідомляти" його підчас цих довгих прогульок. Він так щиро цікавився Україною, її історією, піснями, з таким захватом обдивляв памятки нашої старовини, — оті церкви, урочища, вулиці Києва, що ми, бувало, не помічали, як наші прогульки займали весь день від обіду до вечора.

Мій любий Катіч зостався в моїй душі, як найкращий спогад, нерозлучно звязаний з академічними роками життя.

Але вернусь трохи назад. Коли я після своєї хвороби вернувся в Академію, мені прийшлось наганяти все те, що я пропустив з науки, цебто — писати аж дві семестрові роботи, щоб не втратити право на перехідні іспити весною. Це було зроблено — і на Пасху, серед цвітучих вишень, я, Федько, М. Микиченко, Йос. Нещадим, Ант. Сидоренко, Явдоха Шепелева, Нат. Микиченкова, Марта Плахотникова і ще хтось з молоді уже святкували мою "Академію" у садочку Петра Плахотника. Було радісно, поетично, музикально, мрійно й незабутньо! Мої друзі-селяни раділи за мене не менше, як я самий. Памятаю, що тоді біля Микитиної кузні, коло Бублія на лужку, де раніш був ставок, грали музики і молодь танцювала, також як і в той раз, коли я побачив Секліту Павликову. У Петра Плахотника не вистарчило горілки і Антін Сидоренко надягнув мого картуза й академічну "тужурку" та побіг до Монополії, а по дорозі "навів порядки" й на музиках, дивуючи всіх дівчат та хлопців невиданою одежою. Любив пожартувати . . . Це мій найщиріший друг аж до цього часу . . .

Довго ми сиділи тоді та гомоніли, аж поки надійшла хмара, весняний дощик та не погнала нас у хату до Марти . . . Вернулись додому пізно вночі.

Уже цілком іначе відізджав я до Київа цієї весни. Також було ясно-зелено й тихо-радісно в природі, але на

душі в мене була вже не туга невідомого, а тиха радість осягнутого.

Весною цего року (1898) гостювала у Києві українська трупа Суслова. Визначних артистів там не було, але була гарна премієрша Зарніцька і чудовий хор. Памятаю, що перший спектакль, на який я попав, був "Вій". Як нарочито, перш як іти на це представлення, я перечитав це оповідання. Коли я почав слідкувати, як воно було переказано Кропивницьким на сцені, мене просто вразила його художня інтуіція. Він уловив якийсь таємний національний чар цього оповідання, якийсь історичний тонус тогочасного побуту. Бурсу ж змалював так, наче самий у ній вчився. В цих картинах бурсацького життя, таких давніх і, здавалось би, чужих для теперішнього часу, я сам бурсак, відчув те, щось істотно бурсацьке, чого не можуть змінити ніякі часи, ніякі обставини. Я просто остовпів: як могла ця людина, зовсім другої верстви суспільства, так правдиво виобразити життя старої духовної школи, коли сам у ній не був, а мав під руками тільки Гоголя, що зовсім не передає тонусу цього життя, а тільки малює зовнішні, іноді карикатурні риси побуту XVIII. ст. Крім голого в цьому разі сюжету, Кропивницький не мав під руками жадних матеріялів. І от все те життя на сцені, що дихає отим історичним подихом на глядача і в тексті і в музиці — це все створено тільки силою фантазії! Яка непроходима темнота наших режисерів, що зробили з цього твору якусь буфонаду! (комічну виставу). Коли б оті, напричуд характерні мелодії, оті музичні сцени добре та серіозно оркеструвати, утворилась би прекрасна національна українська комічна опера. Уже при своїй оркестральній бідності, сценічній скаліченності, художній захланності, вона навіть у такому безпорадно-загнаному вигляді й досі зостається найближчою масам та найдоходнішою для театральної каси пєсою. А це, щось і про щось, говорить, бо маси мають дуже тонкий до художньої правди нюх і, як би не

старались режисери та артисти виправдати який бездарний твір, маса відповість на них попросту . . . порожнім театром. Тут же ніколи цього не бувало, ні в данім разі, ні коли я сам диригував "Віем" у Садовського.

Ось наступив час іспитів. Я не дуже часто пригадую його. Ця мука тягнеться майже півтора найкращих місяців: травень і половину червня. Я не знаю, хто міг видумати оту муку дя молодих людей іменно на чей час, коли уся істота потребує відпочинку, а вся душа прагне прийняти участь у святах, та чудах, які творяться в природі під подихом весни та тепла сонця! Нам же в цей час треба напружувати усі свої здібности, щоб подолати усю оту "премудрість", гори якої лежать по столах в усіх кімнатах Академії у вигляді напів зотлілого паперу, писаного, переписаного, поправленого, перепоправленого, обгризеного, переклеєного, порваного, зшитого і незшитого . . . Це все називається "лекції". Вони записувались студентами на професорських викладах, або написані десятки років назад тимиж професорами, коли вони були ще молодими доцентами. Це була купа перетлілих рукописів, написаних ріжною рукою, з поправками, з вицвітшими чорнилами. Перш ніж що небудь вичитати з них, треба було навчитись їх читати.

Перечитати усе за ці півтора місяці з того, що професорами приносилось з своїх архівних схованок, не було фізичної можливості, бо на кожний предмет давалось не більше трьох днів! Отже життя встановило таку практику: перед іспитами увесь писаний хлам розпреділявся між студентами курсу по рівній частині. Кожний робив екстракт, та писав на свіжому папері в скороченому вигляді. Таким робом, на час іспитів кожний предмет мав короткий писаний курс, який можна було перечитати за дві доби, коли засісти добре за роботу. Для більшості нашого брата — пересічного студента — в такому читанню й полягала наша підготовка до іспиту. Зви-

чайно, що у кого не було досить смальцю в голові, тому таке читання нічого не давало, і він на іспитах провалювався гучно й скандально. Але більшість була здібностів вище середніх, і через те, такого читання (вибачте — "підготовки") цілком вистарчало, щоб на іспиті проскочити не зачепившись. Вся справа вимагала напруження памяти, нервової витримки та фізичної загартованості, бо треба було працювати іноді дві, три доби не спавши.

Цікаву картину уявляла собою тоді наша Академія. День і ніч навкруги видно одні тільки заклопотані обличчя, нахмурені чола, та зори утоплені в зошити. Навкруги усе затихало. Не було чутно голосних розмов, сміху, жартів . . . Цілу ніч горіло світло по "номерах", та йшла мовчазна робота підготовки. Я страшенно любив в Академію в цей час, особливо в місячні ночі. Картина була незабутня: увесь академічний будинок світиться. Вікна відчинені в сад. Сад — темний з різкими рисами місячного світла поміж старих лип, тополь, та осокорів. У синьому небі сяють примарним світлом золоті бані Братської церкви, а сама вона серед темної зелені прямо сліпить очі своєю білизною. Особливо ясно виступають чудові барокові орнаменти над її дверима та вікнами. Дух Гулевичівни, П. Могили, Сагайдачного та Мазепи віють над садком, тріпочуть срібним листям тополь та осокорів, переводять місячне світло з одного вікна у друге, блищать в бризках невеличкого водограю сльозою спогадів про велике гарне минуле, коли навкруги цієї церкви, серед цих старовинних дорожік (стежок) ходили чубаті постаті українських студентів в довгих жупанах (киреях). А тепер . . . якісь московські паничики в сюрдутах та піджаках з ясними ґудзиками; лунає не наша, або латинська мова, а 'чістєйшій русскій язик' з московською, тверською, костромською, або ярославською вимовою . . . Іноді тільки в старому садку біля "старого корпусу", під старими деревами, в тіні від церкви можна

було чути тиху українську пісню: це я з своїми друзями — Золотарьовим, Баженовим, Катічем, Черноуцаном, Красіним, Адамовим та Волковим виливаємо свій настрій у піснях, яких успів я навчити цих милих хлопців.

Не пригадую собі іспитів, як і кінця року. За цей час близько зійшовся з Олексою Золотарьовим і на вакації забрав його до себе на два тижні, щоб він міг побачити нашу Україну, бо він її цілком не знав. Цей Олекса Золотарьов (потім російський письменник) був син попа з м. Рибінська. Як видно, то уся родина того попа була дуже радикально настроєна, бо Дечко (так ми його кликали за моїм другом Катічем) привіз з собою відгомін тих настроїв в Академію разом з відповідними піснями. Він був дуже музикальний, а до того народолюбець. Кохався в народній пісні (російській, як я в українській), мав добрий слух, але співав дискантом, хоч і було йому тоді уже 18-19 років. На грунті пісень у нас повстала дружба, яка зосталась, як добрий спогад аж до цього часу, хоча милого Дечка давно нема на світі. (Він деякий час був в еміграції разом з Горькім на о. Капрі в Італії, потім пішов на війну добровольно у Франції — Русскій батальон, і був забитий. Академії не скінчив, кинув на 3-му курсі і, здається, вступив до Університету. З Італії я мав від нього листа).

Як і другий мій товариш-кацап з Вологодщини, Сергій Баженов, — Дечко любив Україну по Гоголю і Ал. Толстому — любовю російського інтеліґента: “Ґріц, Маруся, соловії, “тіха украінская ночь”, галушкі, пєсні, паробкі, “вздимаю пиль веселою прісядкой” і т. д., але ніколи її не бачив. Я вирішив йому показати її, та запросив його на літо до себе: він пробув у мене 2 тижні і виїхав зачарований усім, що бачив. А дійсно, як нарочисто усе склалось “по Гоголю”: ночі були чудові, раннє літо було у повній красі. Ми ходили по селу на прохід, і нас майже у кожній хаті запрошували у гості до себе. Всі

селяне знали про "мою Академію", раділи за мене найщиріще і бажали, як найкраще виявити це гостинністю та ріжними ознаками любови, уваги, й радости з приводу моеї "удачі". Отож, де тільки під вечір проходимо біля якої хати (особливо моїх приятелів), — зараз же вибігають, запрошують, тягнуть до хати . . . А зайдеш, — зараз на столі зявляється і сало, і горілка, і ще що небудь смашне — чи то мед, чи вареники, чи коржі — одним словом для мого Дечка — форменний Гоголь!

Раз у вечері йдемо собі й розмовляємо біля коваля – Юхима Йовка. Коли вибігає з хати: "Паничу Сашко! А почекайте! . . . " Поздоровкались. Затягнув до себе. Сіли, почали балакати, а далі й по чарці. "А звідки Ваш товариш?" "З Росії", кажу. "А! . . . Значить руський". Довго прийшлось Дечкові втолковувати, що Йовко виділяє його, як руського, й що для нього і німець і руський однаково чужі, викливають здивовання й цікавість, як дивна яка птиця. Дечко був здивоавний надзвичайно також і тим, що його мови селяне не розуміли. Так що "Гоголь" нарешті трохи зблід . . . Але очаровання осталось велике.

Коли Дечко виїхав у свою "Рибну" — почалось моє "dolce far niente". В це літо я почав помічати велику зміну в батькові. Мені кинулось в очі, як дуже він постарів за цей рік! Почав дуже кашляти, змарнів, став мовчазний, уникав усіх і всього, та все ходив по садку й молився Богу. Літом він жив у альтанці в садку, бо хату нашу перебудовували, й ми всі жили в школі. Якась пекуча трівога закрадалась в моє серце і я звірився Феді. Він відповів мені тим же. Виявилось, що всі бачили це, але боялись казати один одному, бо перед кожним у весь зріст вставало те страшне відчуття того, що невпинно наближалось . . . батьків кінець, а з цим кінець нашому спільному життю. Предчувалась буря, яка повинна була нас усіх розкидати, забрати од нас саме найдоро-

жче, зруйнувати наше старе гніздо. Наближалось невблаганно й певно і, наче перед бурею, усі притаїли віддих . . . Все навкруги стало сумне й траґічне . . . Чудове літо не викликало уже в мене радості в серці, а тільки сльози й сум: це останнє моє літо, як і останнє для того, кого усі ми так глибоко й ніжно любили, хоча й не виявляли цього. Кожний звук його кашлю роздирав мою душу. Я іноді ловив себе на тому, що підглядаю за ним, як він ходить по садку, наче бажаю навіки запамятати його любу, незабутню постать . . . Зараз не можу писати про це, передати всього, що я й уся наша сімя тоді переживала, а зараз моя душа страждає також глибоко й боляче, як і тоді . . .

Перейду знов до себе та розповім дещо про свою дириґентську діяльність.

АКАДЕМІЧНИЙ ХОР.

Академічним хором управляв тоді студент Павло Копецький. Дириґент з нього був аби який, але людина великої музикальности. Кінчаючи в тому році курса в Академії він повинен був вибрати собі заступника. Я був в складі хору, хоча й голосу не мав в наслідок шостилітнього катару горла. Тут же в хорі співав баритоном і мій товариш Сашко Гороновський. Він здавався головним претендантом на дириґента хору, тим більше, що був близько знайомий Копецькому, яко співак. Копецький був обережний і не раз робив нам неначе проби: піде до церкви, і призначить управляти кого небудь з студентів, яких сам намітив у кандидати, сам же слухає десь збоку. Так скілька раз було дано управляти й мені. Певних наслідків з цього я не бачив для себе: Копецький скінчив курса, а дириґента після себе не залишив. Та і поїхав я додому з сумом на душі, що не здійснилася моя давня мрія.

На вакаціях в кінці липня місяця одержую листа від інспектора Академії — Архимандрита Платона (потім Американський Митрополит): "Коли бажаєте взяти в свої руки хор Академії, приїздіть на першого серпня". Нема чого казати, з якою радістю полетів я до Києва.

Роботи було багато. Треба сказати, що церковний хор був мішаний. Сопранами і альтами співали хлопчики учні Київської Подільської Духовної Школи. Тенорами і басами — студенти Академії. Коли мужеські партії утворювались зі студентів співаків, то діточі партії треба було підбірати зі складу учнів духовної школи (Бурси). Тут уже можна було робити вибір, бо до Академічного хору стремів кожний бурсак: яко хорист Академії він

виходив на упривилейоване становище в Бурсі — жив серед студентів Академії, разом з ними їв, і пив, та зодягався, крім того мав доброго репетитора із студентів, а від бурсацьких педагогів та ріжних напастів захищав сам Братський Архієрей, який був безпосереднім головою усіх шкіл Київської Епархії. От же там у Бурсі робити вибір голосів було вигідно.

З' 12 хлопців Академічного хору після Копецького зосталось з голосами не більше половини, тай ті були другорядні співаки, соліста ж не було жадного. Отож за місяць серпень треба було знайти й підготовити співаків, щоб уже з вересня йшло добре. Під час вакацій в Братстві співав хор Новікова. Тут я почув надзвичайного сопрана Павла Бергаміна. Описати цього голосу не можна. В маленькому худенькому хлопчикові років 12-13 вміщався такий великий сопран, якого можна було б побажати найкращій оперовій премєрші. Крім того, цей голос уже від природи був поставлений, та ще вправлений Як. Калішевським, в хорі якого цей хлопчик почав співати, так що звук був знаменито прекрасний, старо-італійської школи (в "маску"). До цього додавалась надзвичайна музикальність. Слухаючи його спів можна було подумати, що співає досвідчена оперова співачка. Почувши цей голос, я прямо збожеволів, і рішив, що цього хлопця буду мати в свойому хорі. Шукаючи співаків, я зайшов в Софійський Собор до Калішевського і розказав йому про цього хлопця. Він мені каже: "Заберіть його від того Новікова, бо він у мене украв його!" Після цього я зараз же пішов до Академічного Ректора (Архієрея Димитрія Ковальницького) і сказав, що коли він хоче мати дійсний хор, нехай візьме цього хлопця. Він зразу ж згодився і казав, щоб я привіз до нього хлопчикову матір, він з нею побалакає. Тепер треба було залучити до себе і хлопця і розпитати його, що за матір він мав, і де її знайти. Треба було спішити, бо зоставалось всього два тижні, поки хор Новікова буде ще співати у Братстві. Тут

мені поміг мій товариш Дроздов, що теж співав в Академічному хорі і залишився на літо в Академії. Після Літургії Дроздов закликав хлопчика до себе в Академічну їдальню на чай. Не можу забути, як я хвилювався, чи згодиться хлопчик чай пити, чи ні. Нарешті бачу веде Дроздов хлопця. Коли вони сіли пити чай, надійшов я і почали розпитувати хлопчика, де живе його матір і хто вона. Виявилось, що мати торгує чимсь "з кошиків" батька немає, помер, — був робітником в майстерні камяних надгробків. Живуть біля Байкового кладовища. В той же день я і Дроздов були у його матері, розказали все про Академію і хор, сказали, що хлопець буде опреділений до Бурси, що буде вчитись на Академічний кошт, вийде в люде і т. п. Жінка була дуже розсудна й розумна, і тогож дня пішла до Архієрея Димитрія і привела хлопця. Я був на третьому небі. Хлопчика зараз же забрали в "лазню", обстригли і повели до нашої лікарні (на голові в нього були якісь лишаї), потім прилучили до хорових хлопців, наказавши репетитору-студенту мати особливу увагу до нього, та підготовити до іспиту в Бурсу. Хлопець, співаючи в хорах, ніде не вчився і був напів грамотний, а треба було призначити його (по рокам) в 2 кл. Духовної Школи, де вже починалась грецька та латинська мови. Якось його пропустили на іспитах з умовою, що репетитор спеціяльно буде з ним працювати, аби догнати товаришів по класі. Я був щасливий, коли виявилось, що він був настілько здібний, що почав чудово вчитися і, не тільки дігнав, але й перегнав своїх товаришів, а потім скінчив Бурсу першим учнем. Він чудово закінчив Семинарію, а далі вступив до Університету на Філологічний факультет, і нарешті був учителем в гімназії біля Києва у Тетереві. На жаль тішив він нас голосом не довго — тільки до Різдва (йому було 13 років). Одного разу репетитор пустив його разом з хлопцями сковзатися на лижвах. Він промочив ноги і на вечірні не зміг уже дати ніякого голосу, тільки якийсь хрип. Це

було як раз в самий розцвіт мого хору й репертуару. Для мене це була така катастрофа, що коли я пішов до Ректора з докладом, то розревівся, як дитина . . . Почали водити хлопця до доктора — виявилось, що то не була простуда, а мутація голосу.

За ці чотири місяці колосальної насолоди, яку він давав усім людям своїм співом, Арх. Димитрій учив його на свій кошт шість років, аж до 4-ї кл. Семинарії, звідки він перейшов до університету. Ще раз кажу, що такого співака й такого голосу мені уже потім нігде і ніколи не довелось чути. Його сольо в Веделівських концертах були просто потрясаючі (особливо "На Ріках Вавілонських", "Боже приїдоща язици", "Спаси мя Боже, яко внідоша води", "Боже законопреступници" і др., без кінця). За чотирі місяці в Академічному хорі він зробив собі славу на довгі роки, і зараз старожили памятають його спів. На все життя він залишився моїм кращим друґом.

Разом з Бергаміном я дістав і другого співака — Сашка Ганюка. З цим було теж не мало роботи. Спершу пішов я на Куренівку до його батька — простого чоловіка, грабаря (працював з конякою на земляних роботах). Погодившись з ним, треба було виписати хлопчика з Росії з м. Твер, куди його завіз диригент Платонов, що перейшов туди з Києва. Послали телеграму й почали чекати. В день його приїзду Ректор Димитрій дав мені свої коні й фаєтона, і я поїхав на Куренівку забрати хлопця. Біля його хати на розі я застав коня й екіпаж Калішевського, а на другому розі стояв диригент Москальов; з цього треба було зробити висновок, що десь поблизу був і диригент Новіков. Дійсно скоро я побачив і його: це було полювання на хлопця. Білі коні, архієрейський фаетон зробили цілий переляк серед обивателів Куренівки. Коли б я орудував тими ж способами, як оті диригенти, цеб то платнею, — я б не міг взяти хлопця,

Але в моїх руках були інші, більш ділаючі чинники: образовання для хлопця, й дорога в будуччину.

Ганюк був чудовий сопран, повний, мягкий, ніжний; співав у мене низькі сопранові соля. Хопчик був добрий, лагідний. Я його теж примістив в Бурсу, як і Бергаміна. На жаль, здібности його були дуже малі і він до Семинарії не дійшов. Всеж таки закінчив 3 класи Духовної Школи.

Не можу не згадати альта Єрмолая Плоцького. Я забрав його з хору Новікова (Александро-Невська церква). Це був срібний, дзвінкий, надзвичайно приємний голос. Він був солістом у мене весь час, а потім ще з рік, після мене. Він був також сином простих батьків (мати удова, торгувала на "ятках"). Також, як і Бергамін, він виказав прекрасні здібності до науки. Закінчив Семинарію, потім перейшов в Університет на Правничий Факультет і по закінченню був Товаришом Прокуратора десь в Закаспійськім Краю.

Після Бергаміна був у мене солістом Іван Шумов-Павлюченко. Я взяв його від батька-кравця на Печерську. Він мав голос цілком протилежний Бергаміновому: ніжний, кристалічно - чистий, лірічний сопрано. Поспіх він мав не меньший від Бергаміна. Музикальности вражаючі. Як я уже був в Семинарії учителем, він кінчав курса, так що був моїм учнем до кінця Семинарії. Я чув його деклямації на літературних вечірках, — це був великий драматичний талант, і йому місце належало або на драматичній сцені, або на оперовій, бо в нього потім обявився неймовірно красивий бас. Дуже жаль, що він нічого з цих здібностей не використав, а поїхав закордон в Данію (Копенгаґен) дяком, і став там Секретарем Рос. Посольства. Там він і досі (дивись його лист).

Таким робом до 1-го вересня, коли мали зїзджатись студенти Академії, справа з сопрановою та альтовою партією була залагожена, як найкраще. Оставалось че-

кати, як то буде з басами та тенорами. Все залежало від випадку. На моє щастя голоси були гарні. Склався хор з 14 хлопчиків (сопр. і альти), та 30 великих співаків-студентів (тенори й баси).

За обробку хора я взявся з запалом людини, яка нарешті дочекалась того, про що мріяла довгі роки. За меньше ніж місяць у мене був чудовий хор, так що на 26 вересня — день Івана Богослова, — коли буває традиційний Академічний "Акт" (святкування), я виготовив тяжкий концерт Веделя "Услиши, Господи, глас мой".

Служба Божа перед "Актом" пройшла, як генеральна проба, і на "Акті" публика була вражена цим концертом: поперше, це був перший випадок — ввести в Академічне свято спів, а по дргуе — соліст сопран міг вразити, яку хочеш публику. Павлуша ж Бергамін, як нарочито, був вище всякого порівнання.

Так гарно почалась моя хорова робота в Академії, і, на моє щастя, ніщо не знижувало її за все моє перебування в Академії, навпаки, хор поліпшувався що року. Уже на другий рік слава про Академічний хор пішла широко, що, бувало, попасти на Богослуження в Академічну церкву (Братство) було дуже трудно: уже на "часах", перед літургією, людей було так багато, що ледве можна було протиснутись в церкву.

Я поставив собі завдання воскресити в Академії нашого Великого Веделя, академічного вихованця. Вся його творчість обгрунтована на українських мелодіях, хоч і опрацьованих в стилі італійської школи XVIII. століття, але носить яскравий, чисто національний український характер. Мойому наміру сприяло і наставлення нашого Ректора Єпископа Дмитра Ковальницького, українця з Волині: я в ньому знаходив не тільки підтримку в моїй роботі, але й симпатію персонально. Я рідко зустрічав людину, яка б так любила церковний спів, так відчувала його, а головно, розуміла його стиль! Він сам умів нада-

вати церковній службі невловимо українського характеру, якого так вимагало історичне минуле Брацтва, та Могилянська Академія. Так, що мені іноді здавалось, наче ми обоє без слів порозумілись і служимо одній і тій же справі. Цьому сприяло і його заінтересовання Веделем, який був офіційно заборонений до виконання при церковній службі (1784 р.). Так що й репертуаром, і співом церковна служба у Братстві була дуже стильова. Хоча простий обиватель міг і не усвідомлювати цього, але це добре відчулось "масою", чому доказ був постійний натовп народу на службах.

Виконання Веделя звернуло на себе увагу такого знаменитого тоді психіятра, як Ів. Андр. Сікорський — професор Університету (автор знаменитої "Експеріментальної Псіхології", що була перекладена на всі европейські мови). Попавши раз на службу в Братство, він був вражений співом та виконанням Веделя. Це надало йому думку прослідкувати в його творах способи музичного вислову релігійної, екстазованої думки й почуття. Для цього він цілих два роки неодмінно, кожної служби церковної, приїздив у Братство, ставав на хорах біля співаків, знайомився попереду з партитурою чергового концерту Веделя, а потім під час співу одмічав собі найвиразніші місця партитури, так і найвиразніші моменти співу мого хору. Потім він оформив свої спостереження в спеціяльній доповіді: "Спосіб виразу душевних переживань в релігійній музиці і вплив її на душу чоловіка" (точно не память назви). Цей реферат читав він на спеціяльному урочистому зібранні імени Нестора Літописця в "Актовій" залі нашої Академії, а я з своїм хором ілюстрував ріжні тези співом відповідних уривків з Веделя. В подяку він мені подарував свої твори з таким написом: "Ваше пеніе позволяет мне яснее разобраться в зарожденії і ісходе душевних волненій. В память этого прошу Вас прінять от меня і т. д.". Таким робом я

одержав признання не тільки від публики, та знавців церковного співу, але й від відомого европейського вченого-психіятра.

Не можу сказати, які твори і яких компоністів були мною переспівані за ці три роки мого орудування Академічним хором, але памятаю, що весь Ведель, крім його двох-хорних концертів, також увесь Бортнянський (крім двох-хорних концертів), та Турчанінов. Було переспівано багато меньших, а іноді, і мало відомих компоністів церковних, яких я знаходив в академічній бібліотеці, але імен їх я не памятаю, тай іноді їх твори й не були зазначені певним імям. З російських композиторів дуже надавався до характеру нашого співу Архангельський, і його було використано майже всього, крім тих річей, які мали занадто російський характер.

Треба сказати скілька слів про нотну бібліотеку церковного співу. Якби вона велась совісно бувшими дириґентами хору, то з неї утворився б при загальній академічній бібліотеці великий музичний відділ. Але відомо з оповідань хористів, а також і від бувшого академічного дириґента Ів. Триф. Макаревича (учня Академії, а потім учителя гімназії в Києві), що кожний дириґент при скінченню курсів Академії вважав своїм правом напакувати собі кілька куфрів нотами за свою працю в хорі. Таким робом бібліотека попросту систематично розкрадалась. Між тим вона, помимо нових, на кошти Академії придбаних нот, мала й пожертви нотами від ріжних осіб. Напр., при мені той же Макаревич подарував в бібліотеку дуже багато старинних писаних нот, між якими були цілком невідомі композиції, іноді досить цінні (не кажу вже про їх історичну вартість). Таке положення музичної бібліотеки обурювало мене, і я запропонував Ректорові взяти нотну хорову бібліотеку до загальної академічної, та завести її каталог, а дириґентам хора видавати її тільки для користання. Це було зроблено мною потім і в Університеті, коли я був там дириґентом хору.

Хорова робота, як я вже казав, почалась у мене дуже успішно, так вона і продовжувалась весь час мого студентського дириґування. Мені щастило находити добрі діточі голоси, замісць виходячих з хору. Працював я над хором запопадливо, з великою любовою, а підтримку і моральну, і реальну мав не тілько в загальному признанню, але й від мого безпосереднього начальства — Ректора Єпископа Димитрія (Ковальницького). Дуже цікаво занотувати, що цей чоловік, маючи право надавати мені свої розкази в справі церковного співу, не тілько не робив цього, а навіть не виказував мені своїх побажань, і цілком покладався на мій авторитет. Для мене це було найбільшою нагородою, бо давало мені вільну руку в роботі, крім того я знав, що знайду підтримку у всьому для поліпшення справи. До того ж і склад моїх "маленьких співаків"-бурсачків був напричуд гарний і симпатичний: всі хлопчики були щирі, милі, слухняні, дуже музикальні і любили мене. Я ж їх любив, мені здається, більше себе. Що торкається студентського складу хора, той тут справа стояла добре, хоч це й була найтруднійша сторона діла. Треба сказати, що академісти наші були серіозні й знаючі собі ціну. Ця свідомість переходила свої межі і робилась трохи комічною, бо можна було спостерігати, як деякі субєкти ходять, наприклад, так наче бояться "расплескать сосуд мудрости в своїй голові", завше в глибокій задумі, розмовляють між собою степенно, поважно, тихо, рухаються помалу і ніколи не сміються. На вищих дивляться з спокійною увагою, а на нижчих з доброзичливою погордою. Таким типам треба добре заімпонувати, щоб здобути їх признання й повагу, а . . . тим більше слухняність. В такому ж ділі, як хоровий спів, де усе побудовано на авторитеті одної особи, обсолютній слухняности й карности, дуже трудно взяти в свої руки таку "масу". На велике моє щастя мені це пощастило зробити раніш, ніж я сподівався, так що майже з самого початку я мав в руках слухняну хорову

масу. Коли ж додати до цього, що ця маса була високо інтелігентна, з прекрасною музично-хоровою підготовкою, то можна зрозуміти, як успішно можна було працювати, з яким запалом віддався я своїй роботі. Хор став моїм дійсним життям, — усе решта стало ілюзією. Я до того упірнув у свою роботу, що, напр., сидячи біля смертного батькового ліжка, я не міг відмовитись від думки про свій хор, який я залишив у Києві, та весь час читав партитуру концертів Бортнянського.

Роботу свою я розпреділив так: кожного дня, після вечері, я робив пробу з своїми хлопчиками у себе на квартирі. Два рази (рідко три) на тиждень була проба повного хору в Академії. Завдяки цьому сопрани й альти були завше підготовлені до загальної проби, а баси й тенори знали чудово ноти, бо по більшости були тренованими співаками уже з Семинарії.

Як дириґент, я мав окреме помешкання в Академічному Домі (де жили професори). Там же жили й хорові хлопчики, а з ними їх репетитор-студент Академії. У мене до розпорядимости був свій "служітель" (слуга), так що я жив, в порівнянню з рештою академістів, по панськи. До того я ще одержував навіть платню — 10 карбованців на місяць! Ця цифра не є мала, коли згадати, що наука в Академії, і все утримування було державне і не зараховувалось "на вислугу". Другі студенти потім відробляли те, що на них було витрачено Академією, себ то, на службі їм вираховували з утримання.

Це розвязувало мені руки в будучому, бо міг вибирати собі карієру не будучи звязаний "призначенням", як решта закінчених "кандидатів богословія".

Моя кімната була на розі будинку і виходила вікнами на Братську і Ілінську вулиці. Була дуже світла й весела: в одно вікно було видно наддніпрянські гори й сади, а в два других — "Братство", де з гущі височезних осокорів і тополь, виринає церква з пятьма золотими

банями, а за нею висока дзвіниця з шпилем. Праворуч видно стару мазепинську будівлю Академії. Тепер там бібліотека та конґреґаційна заля й церква з зеленою банею в стилі українського бароко, як і головна церква. Ліворуч за деревами видно дім монашеського "корпусу" (будинку), а далі новий будинок Академії. Все це огороджено високою камяною стіною. В ночі, коли повний місяць гріє промінням на золотих банях, на срібному, тріпочучому листі осокорів і тополь, а в далечині на обрію здіймаються високі гори старого міста, над якими висить в повітрі Андрієвська церква Ростреля, від цеї картини не можна одірвати очей. Я частенько просиджував до половини ночі сам біля вікна, дивлячись на цю красу. А дуже часто вночі або перед ранком я прокидався від гомону лаврського великого дзвону, який скликав до "полунощниці", або утрені. Хоч до Лаври було не меньше як пять кільометрів, звук цього дзвону (в 2000 пудів — 80000 фунт.) заливав нічну тишу такою могутньою, мелодійною, срібною рікою, що у мене в кімнаті шиби тряслись і дзвонили. Це було прекрасно, таємниче й чудово.

В моїй чистенькій, привітній кімнаті — біля одної стіни стояло ліжко, а коло нього шафа з нотами, та моїм одягом; між вікнами був стіл, а в кутку стояло бюрко для писання стоячи. На столі була чудова нафтова лямпа — ясна, з мягким світлом, під зеленим абажуром. На стіні висіла гравюра — старенький ловець птахів лежить на узліссі і "висвистує" (вабить) якихось птахів, біля нього стоїть кліточка. Дерева чорні, голі, рання весна. Над цією гравюрою невеличка група: — я з моїми милими хлопчиками-співаками.

Стіл заслано червоним клякс-папіром. На ньому ріжні книжки — матеріяли для писемної "кандидатської" роботи, добрий каламар і дуже багато ручок з перами, та олівців. Сядеш за такий стіл і тобою опановує робочий настрій, сама рука тягнеться за пером.

В сусідній кімнаті готують свої лекції на завтра сопрани (альти жили далі, в третій кімнаті, біля кімнати репетитора). Тут же я роблю співанки з ними кожного дня під скрипку. Співанка для мене — чудова робота (яку я й тепер люблю, більш навіть ніж сам концерт): тут ступнево вирисовується з туману музична ідея, надається їй оформлення, вдихається в неї живий дух; під руками новий музичний твір набірає життя, руху, й думки, процес роботи дає радість життя, наче сам народжуєшся на світ наново. Чудово бути не звязаним ні умовами, ні часом, можна по скілька раз зупинятись на тому чи інчому місці, обробляти його, і спостерігати з насолодою, як вона чим далі удосконалюється, доходить постепенно до серця й ума виконавців, а через це й само набирає життя. Мені часто приходилось вживати способу словесного пояснення того, чи інчого музичного твору, щоб розбудить фантазію моїх маленьких артистів, хвилювати їх душу, а потім опанувати нею: вони тоді цілком уже сліпо йшли за мною, як у гипнотичному трансі. Не можу забути одного менту, коли вивчивши першу частину концерту Веделя "Боже, приїдоша язиці в достояніє твоє", де малюється картина зруйнованого Єрусалиму, я намалював її словами: місто залите кровю, вкрите трупами, закутане в диму пожару . . . чутно тільки рев полумя серед страшної тиші смерти, а вдалечині затихає гамір відходячих орд завойовників, та плач бранців і т. д. Разом з музикою це так вплинуло на моїх маленьких артистів, що багато з них почало плакати, схвилювали й мене самого. Прийшлось припинити співанку...

Завдяки цим поясненням мені удавалось добиться такої свідомости, такої щирости у виконанню, та такої художньої завершенности, що, бувало, моментами самого проймає холод.

Яка насолода була дивитися на Павла Бергаміна підчас сольо! Особливо увечері, коли вся церква темна, під ногами у мряці де-не-де вогники свічок, десь далеко мі-

стично поблискує золотом вівтар, а над усім здіймається у високости баня, й тоне разом з колонами в темноті далеко, далеко вгорі . . .На моєму пульті горить одинока свічечка. Слабеньке світло блимає й водить легкими тінями по Павлушиному блідому обличчі, повному екстазу музики. Очі розширились і стали глибокі, він ними дивиться в ту темну безодню, яка починається зараз за гратами хорів, дивиться, і нічого не бачить, наче прислухається до того, що співає у нього в середині . . . А з горла його плинуть такі хвилі срібла й оксамиту, такі теплі від душевного переживання, що я сам стаю мов зачарований: впиваюсь очима в його обличчя, наче лечу в якісь неземні простори, а за собою веду й тягну отой весь хор, що стоїть невидимий в темноті і теж відчуває, що зараз твориться щось особливе, далеке від усього земного, неймовірно прекрасне та таємниче! Незабутні хвилини!

А були й нервові менти, коли приходилось помимо волі плакати підчас виконання! Зі слів одного студента-попа, знаю, що одного разу по закінченню Веделівського “Услиши Господи глас мой”, Димитрій у вівтарі сперся на престол і хвилин з пять не міг подати “возгласу” від хвилювання . . .

Часто, коли я приходив до нього після Літургії за інструкціями, або по його запрошенню, я помічав, який він був зворушений. Очі його, такі завше суворі й сумні, ставали особливо добрими, а голос завше суворий робився незмірно теплий і лагідний, та так нагадував мені голос мого батька (як взагалі й сам Димитрій), що мені іноді хотілось обняти його, мов рідного, і плакати з любови й якогось невимовного жалю, може туги за любим моїм батьком . . .

Головне, що у мене серед моїх малих співаків не було музично нездарних, яким треба продовбати голову, перш ніж він засвоїть те що треба, а також не було ду-

шевно нечулих до музики. Крім того, вони всі любили мене, як я їх, а це надавало особливого тону нашій роботі та впливало на її успіх.

Наш співацький "пансіон" ходив обідати та вечеряти в Академію, де для нас був окремий стіл. Чай же пили у себе. Здоровенний самовар, що стояв у середній кімнаті, "наставляв" наш слуга, а чай та цукор хлопчики одержували з Академії нарівні з студентами. Чаювання було веселою годиною для хлопців, і цікавою для мене, бо мені було чутно усі їх жарти, дотепи, сміх, розмови,усе їх життя виявлялось, як на долоні, і мені самому ставало радісно й весело. Вони ж ні краплі не соромились того, що диригент у своїй кімнаті і чує їх, бо я ніколи не докучав їм "моралізуючи", як буває звичай у деяких педагогів, або "ґуверньорів", а давав їм абсолютну волю почувати себе, як вони хочуть. За це вони особливо любили мене.

А штукарі вони були великі. Наприклад, приходять до мене гості і ми пємо чай. Отут треба подивитися, як вони, натягнувши мої старі білі рукавички (по одній на особу!), та забравши під руки серветки, імітують льокаїв, та утворюють з мого помешкання ресторан з усіма аксесуарами: оркестром, буфетчиком, публикою і т. д. Сміються і самі виконавці, і я, і мої гості. Чудові, милі були мої маленькі друзі.

БАТЬКОВА СМЕРТЬ.

Цього (1898) року сталась найстрашніща подія мого життя — помер мій батько. Бувши на 2-му курсі Академії, незадовго перед Різдвом, я одержав від брата листа, який починався словами: "Не лякайся . . . " Звичайно, що я зараз же злякався, бо відчув те, що хоч і повинно статись, а завше стається несподівано. Не буду описувати, та розказувати усіх дрібниць цеї події — нема сили це робити.

По одержанню листа я пішов до Ректора, взяв відпустку і тоїж ночі виїхав додому. Був грудень місяць, але на дворі стояла справжня весна. На полях оралиярину. Моя душа була повна невимовного жалю. Здавалось, що сама природа стала чутливою й ласкавою, розжалоблена моїм горем . . . Я їхав, дивився на зелені парі, на ясне небо, і старався відогнати від себе думку про нещастя. Нарешті показалась в яру моя Тарасівка. Зразу ж кинулась у вічі якась трівожна метушня біля нашої хати, цілком, як біля вулика, якого кинула матка. Серце мені здавило наче кліщами, але я взяв себе в руки . . .

Коли я увійшов у залю, де стояло батькове ліжко, — я остовпів: — не батько, а хтось подібний до нього лежав передо мною. Він пізнав мене, і коли я наблизився, то ледве чутно прошепотів: "бачиш, машина перестає працювати . . . " Хворість була наслідком запалення легенів, яке він переніс з місяць тому. Перестудився ж він ще в початку зими: їхав з Будищ в завірюху вночі, і попав в провалля занесене снігом. Прийшлось годин зо три боротись, поки вдалось вивести на дорогу коней і сани. Візник витримав, а батько зараз же захворів . . .

Почалось вартування біля ліжка хворого. Була неви-

мовна мука дивитися, як він бореться з смертю: дуже часто його душила задуха. Приходилось піднімати його на руки і віяти на нього вітром. Коли ж припадок проходив, і він знесилений лежав майже непритомний, починались наші страждання по такім страшнім напруженню, — нерви не витримували . . .

Іноді мені припадало сидіти біля нього вночі. Ці хвилини й години були морем жалю й тої жахливої, й таємнчої поезії, яку дає смерть. В залі напів темно . . . біля ікони горить одинока лямпадка, кругом у хаті сумна тиша, — усі сплять потомлені . . . А може й не сплять, а тілько вдають, що сплять, і їх також мучать тіж думки, що й мене. Я сижу в сусідній з залею кімнаті. Передо мною лежить партитура концертів Бортнянського відчинена на концерті "Скажи мі, Господи, кончину мою" . . . Все моє єство наповнено отим, що там написано, тими почуваннями, тими думками, тими мелодіями. Вони стають до жаху реальними і многозначними, бо рядом зі мною, в залі твориться теж саме: "от ярости руки твоєя аз ізчезох . . .", "Ослаби мі, да почію прежде даже не отиду і **ктому не буду** ! . . . " Від одних цих слів стає страшно . . . Перекидаю сторінку за сторінкою . . . Ось другий концерт — "Живий в помочі Вишнього": слова інчі, але настрій майже той же, звуки самі говорять, самі зраджують отой же страшний мент смерти, про те саме . . . що твориться зараз отам за дверима: "Ангелом заповість о тобі, — на руках возьмуть тя . . . ". Далі, далі! Сторінка за сторінкою розкриваються перед мною глибини душі великого музики, великого релігійника, його настрій, що так пасує з моїм. Ось . . . "Возведох очі мої в гори, откуду же приідеть помощ моя". Це ж ті самі темні глибини безнадійности й суму. Звідти піднімається басовий голос у першому реченню, з глибин таємних, холодних і хмурних, до тих висот "горніх", прозорих, чистих, де сопран виспівує слова "сохранить тя от всякаго зла, сохранить душу твою Господь!!" Як тужно, як

сумно приймає душа слова обітниці: "Господь сохранить вхожденіе і ісхожденіе твоє!" Також сумно, як в отім сусіднім покої, де зараз іде "ісхожденіе" від життя, де йде боротьба віри в нереальне, з мукою реальних страждань, з ближче й ближче надходячою самою страшною, "вічно істнуючою" реальністю-смертю. Там, в тій боротьбі вже упало переможене тіло, і один дух ще змагається з сумнівами й страхом перед невідомим. Змагається, падає переможений, кличе, кличе о поміч . . . Я чую батьків голос; покликав мене. Заставив знайти в "требнику" молитву "Полуношниці". Я знайшов і дав йому в руки . . . Він почав читати, але не міг подати голосу, не міг розпізнавати букви, тоді сказав мені читати: не можу переказати того хвилювання, яке опанувало мною з перших же слів цеї молитви. Дивно, як я не знав її раніш! Там був такий жахливий настрій відчаю, самотности, й безпорадности, така душевна мука, що я ледве дочитав до кінця. Прямо криком кричали слова: "Богородице Мати, мі руку помочи подай!" І усе це переживав він, отут рядом зі мною, в цій хаті, де пройшло стілько щасливих днів нашого життя, де було стільки любови й радости; любови не виказаної голосно, але прошептаної, сказаної поглядом! Тепер в оцій хаті він нас залишає сиротами на вік, відходить від нас в таких муках душевних; на цьому бідному ліжку, до якого звузились всі межі життя, на цих трьох квадратових аршинах зараз іде найстрашніща, остання битва між життям і смертю. Кінець тієї битви ясний для нього й мене; чи це станеться сьогодня чи завтра, скільки ще мук прийдеться перетерпіти... Одного разу я підняв його на руки, щоб перекласти на другий бік, і жахнувся, в моїх руках було наче тіло дитини. Він ще раз сказав мені: "Машина стає . . . " Один мент здався нам останнім: задуха була така страшна, що ми ледве одвоювали його від смерти. Це було вночі, всі пробудились, позбігались в залю, сестри плакали, просили благословити їх, мати мовчки плакала

(стояла за плечима дітей, щоб кого небудь не відсунути від нього, щоб самій приступити до ліжка . . .) Не памятаю, як минув цей жахливий мент . . .

Одного дня йому стало краще і він почав мене умовляти їхати в Київ. Брат сказав мені, що телеграфічно повідомить мене, коли погіршає або настане страшна хвилина. Я попращався в останній раз, він мене благословив, я глянув на його таке рідне, й таке чуже обличчя, мені здавалось, що він дивиться на мене "звідти". Я вийшов в останнє з "батькової" хати . . . Як я міг, як я осмілився поїхати?! . . .

Через два, не більше тижні я одержав від Феді телеграму про батькову смерть. Не можу переказувати, як його ховали, і про той настрій, що панував тоді і в моїй душі, і в нашій хаті . . . Це робить межу в життю чоловіка.

На родинній нараді вирішено було просити Митрополита віддати парафію старшому зятю, а з тим щоб мати й Домця жили при ньому до смерти, а я до скінчення Академії. Не хотілося втеряти рідної хати . . .

Думалось, плянувалось . . . а вийшло навпаки: ми втеряли її раніш, ніж думали. Приїхавши на літо в Тарасівку, я від Домці й мами дізнався, що утворилось таке становище, якого ніяка людина поважаюча себе не могла б витримати. За мовчазною згодою зятя, за дозволом сестри Тані, її діти почали так знущатися над старою моєю матірю та Домцею, що вони не виходили з сліз та образ. Діло доходило до того, що почали замикати від них шафи з їжою. Про словесні образи нема чого й казати. Особливо відзначалась старша донька Ганка. Коли я приїхав на вакації (не "додому", а збірати пшеницю, що належала нам по батькові), я застав родину сестри так розбештану, й таке відношення до моєї матері, що навіть самі малі діти дозволяли собі найтяжчі образи; сестичка ж моя (найстарша) мовчки диви-

лась і щей потурала. В перших днях моєї присутности все це трохи затихло, але постепенно увійшло в свою колію, і образи посипались уже й на мене, поки що за моїми плечима, але досить голосно. Я бачив, що справа заходить дуже далеко, і сказав матері готовитись до від'їзду. Як тільки була зібрана пшениця, ми вирушили з дому в Звенигородку, до моєї сестри Дори Лебедович. Сестра Таня не дала навіть коней, і нам прийшлось наняти у Радавця одну нещасну конячину, та такого ж нещасного маленького візка, покласти туди деякі мамині речі і сісти усім на оту жидівську "фуру": мама, я, тітка й Домця. Сам же власник коняки йшов біля воза, бо не було місця сісти. Отаким "виїздом" ми вирушили навік з рідного гнізда . . . А раніш їздили найкращими в окрузі кіньми . . . В цей час батькові "стаєнні" коні марно стояли у зятя в конюшні, та жували овес, а чудовий екіпаж стояв у возовні. (Усе це було подаровано йому разом з Тарасівкою).

З сльозами приїхали ми до Дори в Звенигородку. Мама побула там деякий час, та поїхала в Жашків до Хіжнякових, тітка в старечий захоронок, у Богуслав, Домця залишилась у Дори, а я в Академію.

Отак розлетілись рештки нашої родини навіки вічні. Після багатьох бідувань у зятів та невісток, мати й Домця та й я, нарешті опинились у того ж найбіднішого брата Федора, який разом з Домцею поклав і молодість і сили на те, щоб довести нас усіх до пуття. Отак зійшлись разом до купи знов всі ті, які жили при батькові: мати, Домця й Федя. Брат же Федько довів свою ролю до кінця: видав заміж останню сестру Домцю (за Гр. Зайцева, на станції Оратові), поховав маму, а потім туж Домцю, і сам залишився бідним, як і був. Був бідніщий з усіх, а все таки усі брати й сестри з родинами зїздились не до кого інчого, як до нього, у те тісне, бідне помешкання Помішника Начальника Станції Оратов, — Федора Кошиця.

Доля ж Таніної родини, яка вигнала мою матір і сестру на вулицю, не була солодка. Її муж Климент Світлінський не вмів зжитись з Тарасівчанами. Вони не злюбили його "на перехід", і нарешті спалили садибу й нашу стару хату . . . (І це наші тарасівські люди! Треба було ж їх довести до цього). Після цього він перейшов на погану парафію в Шупики біля Богуславу. Я був там на весіллі його другої доньки Мані. Там же він захворів на рака міхура, помер в Київськім Військовім Шпиталі, і мені довелось співати по ньому панахиду з моїми учнями семинаристами (я був уже учителем в Києвській Семинарії). Старший його син Михайло став попом. Разом з своїми селянами воював проти гетьмана, за що гетьманські посіпаки схопили його, а німці заслали на копальні в Польщу. Там він дістав туберкульозу і по вороті додому, вже при Директорії, помер. Ганка вийшла заміж за гарного чоловіка-учителя Облонського, взяла до себе свою матір і також кривдила її, як і мою матір. Сестра Таня померла в 1925 р., Облонський в 1929 р., а Ганка, як пише Федя (1930), обстригла коси й почала нове життя. Друга дочка Тані — Маня вийшла заміж за залізничника Кобільова, який бє її. Бідує вона страшенно, бо обсіли діти. Вона була найліпша з тієї родини. Про решту не знаю.

Вернусь знов до Академії. На другому курсі почали академіки вчащання до "Літературно - Артистичного Т-ва" на вечірки з танцями. Помешкання було на Мало-Васильківській вул. в гарній просторній залі. На цих вечірках студент діставав не тілько право слухати концерт, та танцювати до самого ранку, але й чай з канапками, і це все за 30 коп. Ці вечірки були завше переповнені молоддю. Панночки були одна одної кращі, і залицяння йшло повним ходом. Веселились так, як тілько могла веселитись молодь в ті часи. Оркестра (а то й дві) військової музики греміла без перестанку цілу ніч, а ма-

зур, бувало, тягнеться годин зо дві. Багато підошв було збито там.

Поза цим ми ходили на приватні вечірки до ріжних знайомих, особливо туди, де були дівчата на відданні. Про це я згадував раніш. Між іншим бували ми у професора Університету доктора Нікольського. Він сам був з духовних і симпатизував академікам. До того ж, сестра його жінки мала на оці академіка Алабовського. Жінка цього професора, тоді досить молода дама, любила музику, і дуже часто співала дуетом з Н. П. Шараповим (пом. іспектора Київської Семинарії) — моїм солістом в академічному хорі і великим приятелем. Тож він мене й познайомив з цим "домом". Не можу навіть назвати другого більш скучного місця на світі, як цей "дом", а також ті "середи", коли в ньому було приняття. Спершу чай, та самі прісні й скучні розмови "на злобу дня", потім музика, незмінно те саме: який небудь кацапура - академік "древодільним" голосом відспіває столітньої давности романса, що залишився ще в нетрах Костромської, або Архангельської провінції; далі починає вити хазяйка — голосом подібним до гудка на машині, і нарешті, незмінний дует з "Русалки" (хазяйка і Шарапов). Далі "что нібуть хоровоє". Далі холодна телятина з маленькою чаркою горілки (наче мікстура), та шклянкою пива, і нарешті — "Заходьте запросто і частіше" . . . На вулиці ж лаєш себе, як останнього дурня, що стратив вечір.

Ходили й до ріжних попів. Всюди було повно дівчат на віддані, а ми наче женихівський ескадрон — їли, пили, танцювали, залицялись та давали дівчатам туманні надії, що нарешті кінчиться ж колись її дівування, академік закінчить курса, а "папінька" перестане витрачатись на "приняття". Були й виїзди на село, подібні до тих, що я змалював раніще.

Так пройшов мій другий і третій курс. Хор мій ставав краще й краще, популярність його росла й поза

Києвом. Багато моїх товаришів та знайомих дивувались цьому, бо в Семинарії я був далекий від хору, в хорі не співав, голосу не мав (катар горла), і таким робом не вважався за співака ні товаришами, ні семинарськими учителями співу. Через те, не дивлячись на мої знання теорії музики й історії церквовного співу, вони мені не ставили вищого "балла" (одмітки), і в моєму семинарському атестаті по цему предмету значиться 4. (Це 4, а не 5, було обєктом багатьох жартів, як я уже працював учителем співу в тіж Семинарії, та почав набирати популярности, як дириґент. Автор цієї 4, мій бувший учитель по Семинарії, В. Петрушевський, був тоді моїм товаришом по службі в тій же Семинарії).

На мої ж експерименти хорові, які я провадив у себе між приятелями на моєму помешканні, не дивились серіозно. А через те, коли діло у мене пішло "на справді", та на широку скалю, усі чогось здивувались. (Диви, який спів завів в Академії, та яку завірюху підняв біля себе!).

Весною, 1900 року я перейшов на четвертий курс. Академічна програма останнього року вимагає від студента великої писемної роботи для одержання диплому на степень "Кандидата Богословія". Для цього в кінці ще третього курсу студенти розбірають теми, заготовлені раньше професорами і ухвалені Академічним Совітом. Мені попалась тема по археології: "Монастирскіе Обіходнікі XV. і XVI столєтія і вліяніе їх на церковний устав і монастирскую жізнь". Автором теми був професор археології і літурґіки Ал. Аф. Дмитрієвський. Його імя було відоме в науці, як професор він був фанатик свого предмету, а як людина—неможлива: вразлива, простацька, непостійна, до того ж і правдивий гистерик. Коли студент, який повинен був керуватись в своїй роботі його вказівками, мало ходив до нього на пораду, він казав: "А! він покладається на власні сили! побачимо . . . " і різав цього студента без ножа. Коли ж той навідувався

до нього часто, то казав: “він сам нічого не може вдіяти з своєю темою . . .” і теж різав студента. До мене він ставився, властиво, дуже добре, бо зі всього нашого курсу, я один любив Літурґіку й Археологію, та мав у нього навіть в дипломі кругле 5.

Але багато мороки прийшлось мені перенести з його примхами, так, що ми все таки з ним полаялись. Нарешті все обійшлось добре і я одержав на свою роботу добру рецензію від нього, а від другого професра, що читав мою роботу — Королькова — навіть дуже гарну, так що все було гаразд.

Вернусь трохи назад. В це літо я повинен був розібрати матеріяли для своєї роботи, а через те мені треба було пошукати їх в бібліотеці нашої Лаври, та розглянути там один примірник “Обіходника”, перш ніж прийдуть почтою “Обіходники”, які виписав для мене Дмитрієвський з бібліотек: Казанської та Московської Академій.

Взяти цю книжку до себе додому не можна було, бо вона була “унікум”. Через це приходилось ходити в Лаврську біліотеку і там студіювати її. Для цього я рішив це літо не їхати додому, а оселитись в Лаврі. Ректор дав мені свого коня, і я разом з Катічем, який теж нікуди не виїзджав цим літом, поїхали в “Голосієвську Пустинь”, в так званий Виноградний Сад. Там нам одвели гарне помешкання в монастирському будинку. Годуватись ми повинні були з монастирського столу. Прожили там два тижні і почали від того “столу” вити вовками. До Лаври в бібліотеку ходити пішки було далеко й трудно, тож ми байдикували, а час ішов без користі і без вакацій. До того ж Катіч почав учащати до своєї коханої в Київ і залишав мене цілими днями одного. Нарешті я плюнув, і переїхав у Лавру сам. Тут мені одвели дарове помешкання в старій “Гостинниці”. Я почав ходити в Бібліотеку і працювати над книжкою. Виявилось, що праці там не було багато, я скінчив її за яких два тиж-

ні. За ці два тижні натерпівся я від монастирського "житія". По перше їжа . . . Треба мати монашеського шлунка, щоб її перетравити. Годували ж мене звичайно, як "братію" та богомольців. Того ж, що вживають святі отці на самоті, я, звичайно, не міг мати. До цього прибавились ще й Лаврські "Куранти" (годинник з дзвоном): не успів задрімати, як над головою кожної чверть години починають на головній дзвіниці грати годинникові дзвони. Накриєшся подушкою, щоб їх не чути і починаєш чекати, що заснеш, бо властиво втеряв уже рахунок тим "чвертям години". Тілько що скупчив усю свою істоту, щоб помиритись з "чвертю", а тут над твоєю головою як бебехне у великий дзвін дванадцять раз, аж очі на лоб полізуть!!

Отак мучився я два тижні, поки не скінчив розгляд отої книжки. І хто то видумав оті годинники з дзвонами!!

Скінчивши свою роботу, та вилаявши усі лаври на світі, я швидше рушив додому, бо лишився всього місяць для відпочинку.

Весною 1899 року сталась подія в моєму життю, яка скалічила його назавше, а разом відняла у мене здоровя фізичне й сили душевні, та довела була мене майже до смерти. І хоч я і врятувався від смерти фізичної, але покалічення всієї моєї істоти лишилось назавше. Хоч цьому минуло уже тридцять років, і тої особи нема на світі, але писати про це нема сили й тепер. Коротко кажучи, я зустрів В. Г. П. — молоду дівчину, дуже гарну. Все скінчилось якимсь вихорем, який привів мене до шлюбу — невдалого, нещасного й скорботного . . .

(Спогади Івана Шумова, мого бувшого співака-сопрана, соліста в Київськім Академічнім церковнім хорі)

(Переклад з російського)

На кінець літа 1900 р. зявився в наш дім посланець від учителя грецької мови в Софійській Духовній Школі — Макаревича, з дорученням, щоб я пішов зараз же

з ним на помешкання до учителя. Перелякався я порядно, але пішов. Я був в той час учнем І. кл. Софійської школи, і ніякого відношення до грецької мови поки що не мав. Коли я прийшов до Макаревича, то застав у нього Вас. Стали Ви пробувати мій голос, — я, памятаю, заспівав Вам соло з концерта Бортнянського — "Блажени людіє", "Яко дніє неба" . . . Голос мій Вам подобався і в осени я вступив в Академічний хор. Ви мене разом з альтом Єрмолаєм Плоцьким повели до Ректора Академії Єпископа Димитрія (Ковальницького) і Інспектора Архимандрита Платона теж на пробу. Ми обидва були приняті в хор і переселились жити в дім Академії (Ілінська вул., номер 5). Я перевівся з Софійської Бурси в Подільську в 1 кл.

В той час в хорі був, так би мовити "на покої", бувший соліст-діскант Павлуша Бергамін. Він уже не співав, але казали, що він мав надзвичайно гарний голос. При мойому вступі в хор солістом дискантом був В. Щербаківський, якого голос уже почав падати. При кінці першого мого року в хорі висунувся в солісти і "ісполатчики" я. Другим дискантом співав Борис Лівитський ("Верба", як його звали бурсаки за високий зріст), а альтом-солістом був Єрмолай Плоцький. Гарний голос був у Колі Бортовського (альт) — сина попа з Борщагівки, де було літнище Академї; він при дириґенті Нагорному став солістом. В дискантах стояв з досить гарним голосом Ваня Лісовик — хлопчик з укороченою ногою, худенький, хоровитий. Йому так хотілось солювати, що часто, памятаю, він просив мене: "Скажи Олександру Антоновичу, що ти захрип, а я піду на "Іспола" замісць тебе. За це я віддам тобі в неділю на обіді моє тісточко". Бувало, що я й продавався за тісточко. Гарний дискант був у М. Колтовського. Став "ісполатчиком" після мене. Можна сказати, що всі діточі голоси були чудові. Вибрати ліпших 14 хлопчиків для Академічного хору з бурсацької маси не було можна. В тенорах, памя-

таю, солістом був спочатку Плетньов, а потім Березницький. Часами його заміняв румун-монах Цинкока, диякон. Якось ми співали концерт Веделя "На ріках Вавілонських", і він солював так: "Шти Вавілоня" . . . (Дщі Вавілоня). Бас соліст був Іван Славінський.

На початок Літургії, на "Облаченіє" ("Да возрадуєтся душа моя о Господі") студенти-хористи ніколи не приходили в потрібній кількости. Ви посилали хлопчиків скликати їх. То ж я летів в їдальну і виловлював студентів зза чайних столів, а коли не находив їх там, то перся в спальні і піднімав їх з постелі, стягав ковдри з тих, що ще спали. А за таку сміливість приходилось ухилятись од "метанія" чоботом розсерженого баса або тенора. На "Херувимську" ж, звичайно, хор збирався в повному складі.

На "Малий Вход" ("Прідіте Поклонімся") ми маленькі "ісполатчики" йшли з хор в вівтар співати "Ісполла" і "Святий Боже". Там завше бачили старого-престарого ієромонаха—казначея монастиря ("Казка небесна"). Серед чола він мав велику бородавку, і "клобук" (монаш. шапка) його спирався на цю бородавку, як на цвях. Ми любили, бувало, дразнити чим небудь старого, за що отримували зневажливе: "Геть од мене, босячня" . . . Од його ряси виходив якийсь запах воску, ладана, і ще чогось. Раз хтось з нас в перерві між "Ісполла" і "Святий Боже" спитали його. "Чим це так гарно пахне од Вас О. Казначей?" І почули: "Та це я . . . "

Протидіяконом в той час був старий монах з Братського монастиря (не студент). Голос в нього був дуже неприємний, диркучий якийсь, і служив він погано, часто не в тоні. Ви прозвали його — "розбитий горщик". Та й взагалі всі "сослужащі" Ректору-Єпископу Димитрію ієромонахи були в той час і безголосні і безслухі. Співали вони серед церкви на "Малому Вході" — "Прідіте поклонімся" так, що гірше не можна було. Було якесь "козлогласованіє". Ректор сердився, червонів, а в

кінці Літургії, коли його коло престола "розоблачали", а ми ісполатчики співали останнє "Іспола", то майже в кожну неділю спостерігали таку картину: Ректор "розносив" монахів за їх спів. Чути було: "Осли, козли" і т. д. Але закінчував він завши цей "рознос" словами з Уставу: "Простіть, Отці і Братіє" . . .

Що співали ми під Вашою рукою, хіба можна пригадати все зараз? А от як співали, то й тепер, на схилі років, радісно пригадати, і я гордий з того, що був учасником Вашого хору. В душі і памяти назавше остались твори Веделя, виконання яких тільки під Вашим дириґуванням розкрило всю красу і великість цих річей в церковній музиці, як для тих, що слухали, так і для нас виконавців.

Ось реєстр того, що було дано Вами з Веделя:
"На ріках Вавілонських"
"Боже, законопреступниці"
"Спаси мя Боже, яко внідоша води до душі моєя"
"Помилуй мя Господи, яко немощен єсьм"
"Боже, придоша язици в достояніє твоє"
"Покаянія"
"Нині отпущаєши"
"Ірмоси Різдва і Пасхи".

Памятаю ще чудову річ, чудово виконувалась "Достойно єсть" — Сербського напіву. Херувимська пісня — Музическу. А хіба я можу забути Ваше "Ангел Вопіяще" для діточого хору і "Світися" для мішаного хору. Не рахую вже численних творів Бортнянського, Архангельського, Турчанінова, Ломакіна, Львова, Львовського, Кастальського.

Як я уже писав Вам, дорогий Олександер Антонович, тільки завдяки Вам Ведель став рахуватись, як признаний церковний композитор. Бо перед тим він був заборонений, незрозумілий, непризнаний духовними властями. Музику його рахували світською (не церковною), італьянщиною.

Професор Київського Університету, психолог Сікорський в Актовій залі Академії зробив доповідь в захист Веделя, як церковного композитора. Ви з Академічним хором підтримували ту доповідь співом частин з творів Веделя. Було це, мені здається, весною 1901 року, перед іспитами. Мені треба було переходити з 2 кл. Бурси в 3-й, я сподівався перепасти на іспиті з грецької мови у "Мишки" (Цибілька) — Михайла Радзієвського. (А брат його Федір, теж учитель Бурси і управитель, звався бурсаками просто Федько, або "Гадаринський біснуватий", чи "Гадара" за смертельне биття бурсаків).

І от, після мого соля на вище згаданому високому зібранню, "Мишка" подобріщав і рішив на іспиті помилувати мене, і сказав дослівно слідующе: "Ти все знаєш . . . до азбуки, але я пропущу тебе в 3-й клас. Тілько, гляди, підівчись літом, підла твоя пика" . . . Звичайна його ввічливість. Я, розуміється, з радістю приобіцяв, і обіцянки, розуміється, теж не виконав, бо все літо ловив рибу в Дніпрі.

А ось я молодий бас в Семинарії. Ви — учитель співу в ній і диригент хора студентів Університету св. Володимира. Памятаєте конкурс співу Київських хорів в Оперному театрі?

В конкурсі приймали участь такі хори:

1) Хор Студентів Університету, 2) Хор Студентів Політехніків, 3) Хор Надеждинського з Володимирського Собору, 4) Хор під управою Москальова, 5) Хор Жидівської Сінаґоґи і 6) Хор робітників під управою Злобіна.

Ректор Семинарії, Амвросій, заборонив нам, семинаристам, вступити в Ваш Студенський Хор. Послав до театру помішників інспектора Чернецького і Доброгаєва ловити нас. Не дивлячись ні на що, ми, семинаристи були з Вами, оминувши всі перепони й застави.

Кожному хору було призначено проспівати 2 речі. Ви дали в програму:

1) “На дальнєм ґорізонтє, сквозь нєжний туман” — Мендельсона, і

2) “Олаф Тріґвазон” — Райсіґера.

Результат: Вашому хору було присуджено 2 нагороди — од музичного “жюрі” (суд у справах мистецтва) і од публики. Після концерту учасники хору несли Вас на руках по Великій Володимирській вул. в Український Клюб для вшанування.

Багато було прекрасних переживань і незабутніх мінут в роботі з Вами, дорогий учителю. За все це поклон Вам до землі і сердечне — Дякую!

Ваш Іван Шумов.

ДИРИГЕНТИ КИЇВСЬКОГО АКАДЕМІЧНОГО ХОРУ
(приблизно)

Перед 1890 р. - - - П. А. Калачінський.
1891-1893 - - - - - В. Г. Петрушевський.
1893-1894 - - - - - нев. неврастеник (Несторовський) ?
1894-1896 - - - - - Н. А. Лісіцин.
1897-1898 - - - - - П. Арс. Копецький.
1898-1901 - - - - - О. А. Кошиць.
1901-1902 - - - - - Балабанов (чудовий).
1902-1905 - - - - - Нагорний
1905-1907 - - - - - Душан Попович.
1907-190? - - - - - Пилип Козицький.

Мої сопрани:
Пав. Бергамін.
Ник. Шішкін.
Петро Шішкін.
Борис Левіцький.
Вас. Ольнишевський.
Ваня Шумов.
Паша Ганюк.
Петро Гончаров. (мало)
В. Щербаківський.

Альти:
Нік. Ольшевський.
Нік. Бартовський.
Єр. Плоцький.
Лотоцький.

Баси:
Миртов (благородная гордість).
Бенарович.
Харпов.
Слюсаревський.
Славінський.
Сапін.
Пальмов (учитель Семинарії).
Явойській.
Русанов.
Нікольський.

Тенори:
Гусев. Диякон Цинкока (румун) — "Самара".
Нік. Павл. Шарапов (помішник інспектора Семинарії).
Філатов.
Березніцький.
Перебіло (білорус).
Ізвєков — "Кострома".
Месіна.
Віноградов.

Знамениті солісти тенори:
Кальнев.
Екземплярський (архієрей).
Корольков.

ДУХОВНА АКАДЕМІЯ ПРИ БРАТСЬКІМ МОНАСТИРІ З 1615 Р.

1615 р. Галина (Єлена) Гулевичева-Лозкіна (Лозка) подарувала грунт для Академії. З 1616 р. при ній засновується Братство, яке побудувало церкву Благовіщення на кошти братчика Запорожського Гетьмана Конашевича, а 1620 р. Богоявленську церкву. В тім же році Єрусалимський Патріярх Теофан заїхав до Києва і тут відновив Українську Ієрархію. Особливе значення Братства й школи датується з 1627 р., та з часів архімандрита Печерської Лаври Петра Могили (з 1633 р. — він митрополит). Тоді школа перетворюється по зразку латинських (єзуїтських) колеґій. До неї переведена Лаврська школа. Архімандрити Лаврські XVII. і поч. XVIII. були з питомців колеґії. Багато визначних людей того часу, як: Ісайя Козловський, Сильвестер Коссов, Антоній Пацевич, Софроній Погаській, Св. Дмитро Туптало (еписк. Ростовський) Іннокентій Гізель, Варлам Ясінський, Іосаф Кроковський, Афанасій Миславський — були також питомцями колеґії.

По смерті П. Могили в 1647 р. колеґія бідувала, навіть була зруйнована. 1658 р. Гетьман Виговський виговорив у Польщі привілеї, але нормальному розвою на перешкоді стояли міжусобиця серед козаків і війни. В 1658 р. колеґія згоріла.

Російський уряд стало дивився підозріло на колеґію і навіть хотів заборонити її відбудову, але київські братчики добилися реставрації. Тоді заборонено в ній побирати науку **не Киянам.** Колеґія відновлена в 1660-61 рр., а в 1671 р. і Богоявленська церква. В 1686 р. Київ відійшов до Польщі. До того часу в колеґії домінувала греко - словянська мова. З 1689 р. введено Богословіє в науку. Перший її проф. — Іосаф Кроковський. Колеґія вертає собі всі права (і право приймати чужинців), та перезивається в Академію. В цей же час встановлюється студенські конґреґації (братства): старша імені Благові-

щення Пресв. Богородиці. Члени її — студенти філософії і богослови, а меньша імені Зачатія Пресв. Богородиці — із студентами нижчих клас.

В 1704 р. Гетьман Мазепа будує новий корпус Академії з деревяною надбудовою в півтора поверхи. В 1718 на південній стороні Братства Іосаф Кроковський будує деревяну бурсу (Общежітіє). В 1735 р. Митр. Раф. Заборовський перероблює Мазепину надбудову в камяну. В 1760 деревяна бурса згоріла і побудовано нову на березі Дніпра.

В ці часи розцвітає наука через безпосередній звязок з Заходом і Академія робиться відомою за кордоном, в Европі. До неї їдуть студенти з Европи. Академія випускає багато діячів в Росію (особливо за часів Феофана Прокоповича) і в словянські країни: Сербію, Болгарію. Але "Регламент" 1721 р. встановлює погляд на Академію не як на **вільну високу школу,** а як підготовку для "священнослужітелей". Тоді починаються обмеження прав; в духовний стан заборонено вступати козакам і селянам (тільки з дозволу Гетьмана). Коли в 1775 р. одчинено Московський Університет, він відтягає учнів до себе. Обмеження в друку українських церковних книжок в Лаврі. Високими вимогами примушують студентів іти в Лавру в монахи. З 1721 по 1749-76 доба монахів академістів, бо монашество єдина для них карєра.

При Катерині II. виходить проєкт перетворення Академії в Університет з Богословським факультетом. Уведені світські науки в нижчі й середні класи: природнича історія, математика, архітектура, малярство, музика і т. п. Але опіка над цими науками понизила їх рівень і тілько поширювалось Богословіє (з 1763 р.). Учні посилаються в Московський університет.

Матеріяльний стан Академії з кінця XVII. ст. поганий. Кращі землі й маєтки одійшли до Польщі, а царі давали всього по 80 карб. в рік (разом з митрополичою "ру-

ПОМИЛКИ В "СПОГАДАХ" О. КОШИЦЯ

Сторінка	Зверху	Знизу	Надруковано	Треба
35	12		Другий	Дурний
63	18		Карпишині	Карапиші
77	3		лиха	Лиха
79		10	часоловець	часословець
80	12		"страшний"	"старший"
126	5		Бубій	Бублій
130		4	до	то
135		7	схіжа	схожа
136	2		місце	мясце
144		4	парбучак	парубчак
146	3		Будачинські	Будищанські
147		3	"зделат"	"зделал"
148	між 10 і 11		пропущено:	вздовж грудей, щоб на холоді ховати руки. Надзвичайно оригінально, нема ні у кого такого пальта! Я
149		14	з Кирилівкою	з Кирилівки
177		7	паламанорум	паламарорум
179		10	С нім я век(?)", "Не разберусь!"	С нім я век не разберусь!
201	14		складкой	сладкой
201	18		сгавого	старого
231	14 і 18		Києма, Кивські	Києва, Київські
251	2		мого	могло
251		7	чулова	чудова
274		7	Гибочицю	Глибочицю
286	5		іменник	іменинник
287	9		"підзуброювали"	"підзубрювали"
298	10		утримується	утримуєшся
316	4		Нарю, чи пак	Надю, чи пак
339	14		дргуе	друге
340		7	випущено:	Товариства імені Нестора
359		18	("Казка небесна")	("Казна небесна")
361	8		(Цибілька)	(Цибулька)
363	3		(нев. неврастеник)	(невідомий неврастеник)

UKRAINIAN CULTURE
EDUCATION
УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА
ОСВІТА
УК